

निर्णय नं. ७९८७ ने.का.प. २०६५

सर्वोच्च अदालत, विशेष इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री अनुपराज शर्मा
माननीय न्यायाधीश श्री रामप्रसाद श्रेष्ठ
माननीय न्यायाधीश श्री गौरी ढकाल
रिट नं. ०६४-WS-००११
आदेश मिति: २०६५।५।२६।५

विषय: उत्प्रेषणयुक्त परमादेश ।

निवेदक: जिल्ला काठमाडौं, का.म.न.पा.वडा
नं. ११ थापाथली स्थित महिला,
कानून र विकास मञ्चको तर्फबाट र
आफ्नै तर्फबाट समेत ऐ.ऐ. बस्ने
अधिवक्ता सपनाप्रधान मल्ल समेत
विरुद्ध

विपक्षी: प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को
कार्यालय, सिंहदरवार समेत

- अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूमा व्यक्त गरिएका प्रतिबद्धताहरूलाई व्यवहारमा अनुवाद गर्नका लागि राज्यका अन्य कानूनहरूमा पनि तदनुरूपका व्यवस्थाहरू समावेश गर्दै लैजानु पर्ने ।
(प्रकरण नं. ६)
- न्यायपालिकाले न्यायिक पुनरावलोकन गर्ने अधिकारको प्रयोग गर्दा त्यसले सिर्जना गर्न सक्ने कानूनी रिक्तता र सोको पूर्ति गर्ने उपायहरू समेतको मूल्यांकन गर्नुपर्ने ।
(प्रकरण नं. ९)

(प्रकरण नं. ९)

- राज्यको मूल कानूनले व्यक्त गरेको प्रतिबद्धता र अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूले गरेको अपेक्षालाई राज्यले नजरअन्दाज गरी महिलाहरूले भेदभावको अनुभूति गर्ने खालका कानूनी प्राबधानहरूलाई निरन्तरता दिन नमिल्ने, त्यस्ता प्राबधानहरूमा समयानुकूल परिवर्तन, संशोधन र परिमार्जन गर्दै जानुपर्ने र त्यस क्रममा संविधान र आफू समेत पक्ष रहेका अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूका साथै मुलुकको सामाजिक, सांस्कृतिक एवं पारिवारिक संरचना समेतलाई दृष्टिगत गर्नुपर्ने ।

(प्रकरण नं. १०)

- मुलुकी ऐन, विहावरीको महलको ९ नं. र ९क नं. का प्राबधानहरूलाई नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ तथा नेपाल समेत पक्ष रहेको महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारको भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि (CEDAW) को प्राबधानसँग सामञ्जस्य कायम गर्दै लोग्नेस्वास्नीका बीचमा भेदभावको अनुभूति नहुने गरी सो कानून संशोधन गरी उपयुक्त कानूनी प्रबन्ध गर्नु भनी विपक्षी समेतका नाउँमा निर्देशनात्मक आदेश जारी हुने ।

(प्रकरण नं. ११)

निवेदक तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ताहरू श्री सपना प्रधान मल्ल, सविन श्रेष्ठ र मीरा ढुंगाना

विपक्षी तर्फबाट: विद्वान उपन्यायाधिवक्ता श्री
कृष्णजिवी घिमिरे
अवलम्बित नजीर:

आदेश

न्या.अनूपराज शर्मा: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ तथा धारा १०७(१) अन्तर्गत दायर भई पेश हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यस प्रकार रहेको छ:

हामी रिट निवेदकहरु नेपाली नागरिक भई महिला, कानून र विकास मञ्च नामक संस्थासँग आवद्ध छौं। हामीहरु महिला वर्गको हकहित, सशक्तिकरण, उत्थान, विकास गर्न तथा समान हक अधिकार स्थापित गराउन लामो समयदेखि महिलाको कानूनी अधिकार सम्बन्धी विषयमा कार्यरत कानून व्यवसायी हौं। मुलुकी ऐन, २०२० (लैङ्गिक समानता सम्बन्धी ऐन, २०६३ समेतबाट संशोधन भई कानूनको रूपमा लागु भइरहेको) को विवाहवारीको महलको ९ नं. र लैङ्गिक समानता सम्बन्धी ऐनद्वारा थप गरिएको ९क. नं.को कानूनी व्यवस्था नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२, १३, १६, १८(२), २०(१), (२),(३) द्वारा प्रदत्त स्वतन्त्रताको हक, सामाजिक सुरक्षाको हक, प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने हक, महिला भएकै कारणबाट कुनै पनि किसिमको भेदभाव गरिने छैन, कुनै पनि महिला विरुद्ध शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य दण्डनीय हुनेछ भन्ने महिला हक समेतसँग बाभिएको हुनाले उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरिपाउँ।

संविधानको धारा १ मा संविधान मुल कानून हुने र सो सँग बाभिने कानून बाभिएको हदसम्म अमान्य हुनेछ भन्ने व्यवस्था रहेको छ। धारा १२(१) मा प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक र धारा १२(२) मा वैयक्तिक स्वतन्त्रताको हक प्रत्याभूति गरिएको छ भने धारा ३३ मा राज्यको दायित्व अन्तर्गत अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने तथा विभेदकारी कानूनको अन्त्य गर्ने भनी राज्यलाई दायित्व समेत तोकिएको छ। यस्तो अवस्थामा जव श्रीमती सम्भवतः निको नहुने गरी बौलाएको र निको नहुने यौन रोग लागेको बेलामा श्रीमान्ले औषधी उपचार गरी हेरबिचार गर्नुपर्नेमा अर्को विवाहको सहमति माग्नु औचित्यपूर्ण देखिंदैन भने सहमति नदिएमा पीडित महिलाले थप हिंसा व्यहोर्नु पर्ने अवस्था उक्त विहावारीको ९ र ९क. नं. ले सिर्जना गरेको छ। त्यस्तै स्वास्नी हिँडडुल गर्न नसक्ने गरी कुँजी भएमा वा दुवै आँखा नदेख्ने अन्धी भएमा त्यस्ती असहाय महिलालाई श्रीमान्बाट भनै बढी सहायता र हेरबिचारको आवश्यकता हुन्छ तर अर्को विवाह गर्न सहमति माग्ने पुरुषले सहमति नदिने पीडित महिलाको हेरबिचार गर्नुको सट्टा डर, धाक, धम्की र घरेलु हिंसा गरी सहमति लिने र पीडित प्रति भन्नु उप्रेक्षा गर्ने संभावना हुन्छ। श्रीमतीको कारणबाट सन्तान नभएमा श्रीमतीको मञ्जुरी लिई लोग्नेले अर्को विवाह गर्न पाउने तर लोग्नेको कारणबाट सन्तान नभएमा श्रीमतीले अर्को विवाह गर्न पाउने अधिकार प्रदान नगरिएको हुँदा यो प्रावधान महिला विरुद्ध भेदभावपूर्ण रहेको छ। त्यसैगरी

जव श्रीमती अंश लिई छुट्टिई भिन्न बस्छन्, उनले दाम्पत्य अधिकारलाई तिलाञ्जली दिनुपर्ने र लोग्नेले अर्को विवाह गर्न पाउने कानूनी व्यवस्था समेत विभेदजन्य, अमान्यपूर्ण, महिला हिंसा निम्त्याउने, महिलालाई दोस्रो दर्जाको नागरिकको रूपमा लिएको पुरुष प्रधान मानसिकताबाट प्रेरित रहेको छ।

विहावारीको ९ र ९क नं. को विद्यमान प्रावधान नेपालले अनुमोदन गरेको मानव अधिकार सम्बन्धी घोषणापत्र, १९४८ (UDHR) को धारा १, २, ७, ६, ८, १६(१), नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय अनुबन्ध, १९६६ (ICCPR) को धारा २, ३, ७, १६, २३, आर्थिक, सामाजिक, तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय अनुबन्ध, १९६६ (CICESCR) को धारा १, २, ३, महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी महासन्धि, १९७९ (CEDAW) को धारा १, २, ३, ४, १५, १६ सँग वाफिन गएको छ भने नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १५६ र सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९(१) समेतको प्रावधान विपरीत रहन गएको छ।

यस सम्बन्धमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट रिट निवेदक अधिवक्ता मिरा ढुंगाना विरुद्ध नेपाल सरकार भएको मुद्दामा लोग्ने स्वास्तीको १ नं.को देहाय १ को प्रावधान तथा रिट निवेदक लिली थापा विरुद्ध नेपाल सरकार भएको मुद्दामा स्त्री अंशधनको २ नं. को प्रावधान महिला विरुद्ध भेदभावपूर्ण रहेको भन्दै बदर गरी सिद्धान्त प्रतिपादन

गरेकोले प्रस्तुत मुद्दामा समेत उपरोक्त सिद्धान्त सान्दर्भिक रहेको छ।

यसरी मुलुकी ऐन, २०२० को विहावारीको महलको ९ र ९क नं. ले संवैधानिक हक, समानता सम्बन्धी हक, अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता एवं अन्तर्राष्ट्रिय कानून अन्तर्गत महिलाको समानता सम्बन्धी अधिकार, आत्मनिर्णयको अधिकार, लैङ्गिक विभेद विरुद्धको अधिकार, महिलाको दाम्पत्य अधिकार, महिलाको साम्पत्तिक अधिकार समेतको उल्लंघन गरेको हुँदा उक्त प्रावधानलाई उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर घोषित गरी समानताको सिद्धान्तमा आधारित आवश्यक कानूनी व्यवस्था गर्न गराउनको लागि जो चाहिने आज्ञा आदेश जारी गरी पाउँ, साथै प्रस्तुत निवेदनको अन्तिम टुङ्गे नलागेसम्म विहावारीको ९ र ९क नं. को प्रावधान बमोजिम कुनै काम कारवाही नगर्नु नगराउनु भनी अन्तरिम अदोश समेत जारी गरिपाऊँ र पेशीमा समेत अग्राधिकारमा राखी सुनुवाई गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको रिट निवेदन।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको माग बमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो ? लिखित जवाफ मगाई वा अवधि नाघेपछि अग्राधिकार दिई पेश गर्नु भन्ने समेत व्यहोराको यस अदालतको एक न्यायाधीशको इजलासबाट मिति २०६४।६।१३ मा भएको आदेश।

विहावारीको ९ नं. ले केही निश्चित अपवादात्मक अवस्थामा बाहेक बहुविवाहलाई रोक लगाएको छ। यसलाई हाम्रो सामाजिक आवश्यकताको रूपमा लिन सकिन्छ।

विहावरीको ९क नं. ले बौलाएको र अंश लिई भिन्न बसेको अवस्थामा बाहेक अन्य अवस्थामा ९ नं. बमोजिम अर्को विवाह गर्दा श्रीमतीको सहमति लिनु पर्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ । रिट निवेदकहरुले प्रस्तुत प्रावधानलाई नकारात्मक रूपमा चित्रण गरी यसले महिला हिंसा निम्त्याउने परिकल्पना गर्नु भएको छ । विधायिकी विवेक र बुद्धिमत्ता प्रयोग गरी बनेको कानूनलाई सम्मानित अदालतले अन्यथा प्रमाणित नभएसम्म सकारात्मक रूपमा ग्रहण गरी संविधान सम्मत रहेको अनुमान गर्नुपर्ने न्यायिक पुनरावलोकनको सिद्धान्तको विधिशास्त्रीय मान्यता स्थापित छ । श्रीमती असक्त भएको अवस्थामा निजको र परिवारको समेत आवश्यकता पूर्ति गर्न श्रीमतीको सहमति लिएर अर्को विवाह गर्न पाउने प्रावधानलाई प्रत्यक्षतः अनुचित भन्न मिल्ने होइन । यसले महिलाको मर्यादित जीवनलाई सुदृढ पार्न मद्दत गर्छ । सहमति भन्ने वित्तिकै स्वतन्त्र सहमतिको अवस्था स्वतः अन्तर्निहित रहन्छ । अनुचित दवावमा पारी हिंसा जन्य व्यवहारबाट सहमति प्राप्त गर्न खोजेको अवस्थामा पीडित व्यक्ति त्यसको विरुद्ध न्यायको सरणमा जान पाउने माग सदैव खुला नै रहन्छ । यसलाई अनुमानको आधारमा हिंसा निम्त्याउने प्रावधान भन्नु तर्क संगत देखिदैन । काल्पनिक रूपमा कानूनको असंवैधानिकताको दावी लिई दायर गरिएको प्रस्तुत रिट निवेदनको माग बमोजिमको कुनै आदेश जारी गर्नुपर्ने अवस्था नहुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको व्यवस्थापिका संसदको तर्फबाट

ऐ.का सह सचिव टेकप्रसाद ढुंगानाको लिखित जवाफ ।

कुनै पनि कानूनको निर्णय समाजको आवश्यकता अनुसार हुने भएकोले मुलुकी ऐन विहावरीको ९ नं. ९क नं. को व्यवस्था पनि सोही आवश्यकता परिपूर्ति गर्न आएकोले यसको निरपेक्ष अनुमान गरी व्याख्या गर्न मिल्ने होइन । महिलालाई कानूनी पक्षबाट मात्र नभएर आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक, हरेक पक्षबाट सशक्तीकरण गर्दै राज्यले proactive भएर काम गरिरहेको अवस्थामा प्रचलित उक्त ऐनको प्रावधान बदर नगरि प्रचलित संविधानको मूल्य र मान्यतायुक्त लैङ्गिक समानता कायम गर्ने प्रावधान राखी कानूनको तर्जुमा र सुधार गर्ने निर्देशनात्मक आदेश प्रस्तुत सन्दर्भमा उत्तम विकल्प भएकाले प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयको तर्फबाट ऐ. का सचिव पुण्यप्रसाद न्यौपानेको लिखित जवाफ ।

मुलुकी ऐन, विहावरीको महलको ९ नं. र ९क नं.मा गरिएको कानूनी व्यवस्था महिलाको विरुद्धमा नभई परम्परागत रूपमा समाजमा विद्यमान रहेको बहुविवाह प्रथालाई निरुत्साहित र नियन्त्रित गर्ने उद्देश्यले गरिएको हो । हाम्रो कानून र संस्कारजन्य परम्परालाई दृष्टिगत गर्दा विवाह भनेको सवै अर्थमा सृष्टि चलाउन होइन, तथापि वैवाहिक सम्बन्धको उद्देश्य सन्तान उत्पादन पनि एक अवस्य हो । जव लोग्ने स्वास्थ्यको सम्बन्धबाट सन्तान प्राप्ति हुँदैन, त्यस्तो अवस्थामा सशर्त अर्को विवाह गर्ने छुटसम्म कानूनले दिएको छ

। लोग्नेले उल्लेखित ९ नं.को अवस्थामा अर्को विवाह गर्दा स्वास्नीको सहमति लिनुपर्ने गरी ९क नं. मा भएको कानूनी व्यवस्था भेदभावपूर्ण भएको भन्ने मिल्दैन । औचित्याविहिन प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको कानून, न्याय तथा संविधानसभा मन्त्रालयको तर्फबाट ऐ. का सचिव डा.कुलरत्न भूतेलको लिखित जवाफ ।

लैङ्गिक न्याय तथा समानता कायम गर्न सरकारले अन्तरिम संविधान, २०६३ बमोजिम नै लैङ्गिक समानता कायम गर्ने सम्बन्धी केही नेपाल ऐन संशोधन गर्न बनेको ऐन २०६३ लगायतका कानूनहरू जारी गरी लागु गरेको हो । तर के कस्तो कारण र आधारमा मुलुकी ऐन विहावरीको ९,९क नं. संविधानसंग वाभिएको भनी दावी लिनु भएको हो । स्पष्ट नहुँदा दावी नलिई दायर गरिएको प्रस्तुत रिट खारेजभागी छ । नेपाल पक्ष भएका मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौतासंग उक्त कानूनी प्रावधान वाभिएको छैन । अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिको व्यवस्थाबाट नै अन्तर्राष्ट्रिय कानून अन्तर्गत व्यक्तिको हकद्वैया (locus standi) स्वतः सिर्जना नहुने हुनाले उक्त जिकिर समेत कानूनसम्मत नहुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालयको तर्फबाट ऐ. का सचिव माधव पौडेलको लिखित जवाफ ।

नियम बमोजिम पेशी सूचीमा चढी इजलास समक्ष पेश हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा निवेदक तर्फबाट उपस्थित हुनु

भएका विद्वान अधिवक्ताहरू श्री सपना प्रधान मल्ल, सविन श्रेष्ठ र मिरा ढुंगानाले लैंगिक समानताप्रतिको प्रतिबद्धतालाई व्यवहारमा अनुवाद गर्न सकिएको छैन, मुलुकी ऐन, लोग्ने स्वास्नीको महलको १ नं. मा सम्बन्ध विच्छेदको आधारका रूपमा रहेको सन्तान नरहेमा भन्ने प्रावधानलाई खारेज गरेको छ, तर विहावरीको महलको ९ नं. मा भने लोग्ने मानिसले अर्को विवाह गर्न पाउने भनी विभेदपूर्ण आधारहरूलाई कायम गरिएको छ र ऐ. ९क नं.ले त्यसमा शर्त निर्धारण गर्दा स्वास्नीको सहमति लिनुपर्ने प्रावधान थप गरेको छ । उल्लिखित प्रावधानहरूले लोग्ने मानिसलाई अर्को विवाहको अधिकार प्रदान गरेको हुँदा त्यसलाई कुनै पनि हालतमा न्यायोचित मान्न सकिँदैन । सहमति न्यायोचित कुराका लागि हुनुपर्छ, सहमतिका आधारमा बहुविवाह गर्न पाउने प्रावधानले एकातर्फ बहुविवाहलाई प्रोत्साहित गर्छ भने अर्कोतर्फ सहमति प्राप्त गर्नका लागि लोग्नेले महिलामाथि घरेलु हिंसा गर्ने अवस्थाको सिर्जना हुन जान्छ । अंश प्राप्ती भनेको कानूनी अधिकारको विषय हो, तर विवादित प्रावधानले अंशको अधिकार प्राप्त गर्दा दाम्पत्य हक छाड्नुपर्ने स्थिति उत्पन्न भएको छ । त्यसैले ती प्रावधानहरू सभ्य समाज सुहाउँदा छैनन् र तिनीहरूले भेदभावको प्रभाव दिन्छन् । ती कानूनी व्यवस्थाहरूको अध्ययन गर्दा पुरुषलाई केन्द्रविन्दु बनाइएको आभाष हुन्छ, बहुविवाहलाई राज्य विरुद्धको अपराध मानिएको सन्दर्भमा सहमतिका आधारमा त्यसलाई मान्यता दिन सकिने हुँदैन भनी वहस प्रस्तुत गर्नु भएको थियो । त्यसैगरी

विपक्षी नेपाल सरकारका तर्फबाट उपस्थित हुनुभएका विद्वान उपन्यायाधिवक्ता श्री कृष्णजिवी घिमिरेले सबै प्रकारका विभेदलाई हटाउने राज्यको प्रतिबद्धता रहेको छ, त्यस्तो प्रतिबद्धता अन्तरिम संविधानका माध्यमबाट पनि गरिएको छ । लैंगिक मैत्री कानूनहरूको निर्माण गर्ने कुरामा नेपाल सरकार प्रतिबद्ध रहेको भन्ने कुरा लिखित जवाफबाट पनि देखिन्छ । विहावरीको महलको ९ नं. को प्राबधानले बहुविवाहलाई प्रोत्साहित होइन हतोत्साहित गर्ने उद्देश्य राखेको छ, जसलाई १० नं. को प्राबधानले पनि स्पष्ट गरेको छ । सामाजिक संरचना समेतलाई दृष्टिगत गरी कानूनी व्यवस्था गर्न सर्वोच्च अदालतबाट आदेशहरू जारी हुँदै आएको र त्यस आधारमा कानून परिमार्जित हुँदै आएको यथार्थलाई विर्सन मिल्दैन । विवाहका लागि सहमति लिनुपर्ने प्राबधानले घरेलु हिंसालाई प्रोत्साहित नै गर्छ भनी अनुमान गरिनु हुँदैन, करकाप भएको देखिएमा वदरभागी हुने र त्यस अवस्थामा अन्य कानूनी उपचार प्राप्त गर्ने हक सुरक्षित नै रहन्छ । न्यायिक पुनरावलोकनका निश्चित सीमाहरू हुन्छन्, स्पष्ट रूपमा बाझिएको भन्ने नदेखिएको स्थितिमा कुनै कानूनलाई वदर घोषित गर्न मिल्दैन भनी वहस प्रस्तुत गर्नु भएको थियो ।

२. प्रस्तुत रिट निवेदनमा उठाइएका विभिन्न सन्दर्भहरूमा गंभीरतापूर्वक विचार गरी निष्कर्षमा पुग्नुपर्ने अवस्थाले गर्दा निर्णय सुनाउने प्रयोजनका लागि आजको मिति तोकिएको हुँदा उल्लिखित वहस जिक्तिरका साथै निवेदन तथा लिखित जवाफ सहितको मिसिल अध्ययन गरी हेर्दा प्रस्तुत

मुद्दामा मूलतः मुलुकी ऐन, २०२० को विहावरीको महलको ९ र ९क नं. ले संवैधानिक हक, समानता सम्बन्धी हक, अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता एवं अन्तर्राष्ट्रिय कानून अन्तर्गत महिलाको समानता सम्बन्धी अधिकार, आत्मनिर्णयको अधिकार, लैंगिक विभेद विरुद्धको अधिकार, महिलाको दाम्पत्य अधिकार, महिलाको साम्पत्तिक अधिकार समेतको उल्लंघन गरेको हुँदा उक्त प्राबधानलाई उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर घोषित गरी समानताको सिद्धान्तमा आधारित आवश्यक कानूनी व्यवस्था गर्न गराउनको लागि आवश्यक आदेश समेत जारी गरिपाउँ भन्ने दावी लिइएको देखिन्छ । सो सम्बन्धमा नेपाल सरकारका तर्फबाट लैंगिक मैत्री कानूनी व्यवस्था प्रति प्रतिबद्धता देखाउँदै महिलालाई कानूनी पक्षबाट मात्र नभएर आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक, हरेक पक्षबाट सशक्तीकरण गर्दै राज्यले proactive भएर काम गरिरहेको र निवेदनमा दावी लिइएभैं उक्त कानूनी व्यवस्था पुरुष केन्द्रीत रहेको वा विभेदपूर्ण रहेको छैन भनी लिखित जवाफ प्रस्तुत गरिएको अवस्था देखिन्छ । यस स्थितिमा प्रस्तुत निवेदनमा देहायका प्रश्नहरूमा केन्द्रीत रही निर्णय दिनुपर्ने भएको छः

१. मुलुकी ऐन, विहावरीको ९ नं. र ९क नं.को कानूनी व्यवस्थाले घरेलु हिंसालाई प्रश्रय दिने र बहुविवाहलाई प्रेरित गर्ने अवस्था देखिन्छ, वा देखिँदैन ?

२. उल्लिखित कानूनी व्यवस्था संविधान तथा नेपाल पक्ष भएका मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूको प्रतिकूल रहेको छ वा छैन ?
३. निवेदन माग वमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने हो वा होइन ?

३. माथि निर्धारण गरिएका प्रश्नहरूमा विचार गर्नु अघि मुलुकी ऐन, विहावरीको ९ नं. र ९क नं. ले गरेको कानूनी व्यवस्थालाई समग्रमा अध्ययन गर्नु आवश्यक देखिएको हुँदा ती दुवै प्राबधानलाई देहायमा उल्लेख गरिएको छ:

९ नं.: देहायका अवस्थामा बाहेक कुनै लोग्ने मानिसले आफ्नी स्वास्नी जीवित छुँदै वा कानून वमोजिम लोग्नेस्वास्नीको सम्बन्ध विच्छेद नहुँदै अर्की स्वास्नी मानिससँग विवाह गर्न वा अर्की स्वास्नी राख्न हुँदैन:

- स्वास्नीलाई यौन सम्बन्धी कुनै सरुवा रोग भै निको नहुने भएमा ।
- स्वास्नी निको नहुने गरी बौलाएमा ।
- स्वास्नीको कारणबाट सन्तान नभएको भन्ने नेपाल सरकारबाट मान्यता प्राप्त मेडिकल बोर्डबाट प्रमाणित भएमा ।
- स्वास्नी हिँडडुल गर्न नसक्ने गरी कुँजी भएमा ।
- स्वास्नी दुबै आँखा नदेख्ने अन्धी भएमा ।

- अंशवण्डाको महलको १० नम्बर वमोजिम स्वास्नीले अंश लिई भिन्न बसेमा ।

९क.नं.: यसै महलको ९ नम्बर वमोजिम विवाह गर्दा स्वास्नी निको नहुने गरी बौलाएको र अंश लिई भिन्न बसेकोमा बाहेक अन्य अवस्थामा स्वास्नीको सहमति लिनुपर्नेछ ।

४. निवेदनमा असंवैधानिक रहेका भनी दावी लिइएका उल्लिखित कानूनी व्यवस्थाको उल्लेखन पछि अब माथि निर्धारण गरिएका प्रश्नहरूमा केन्द्रीत भै विवेचना गर्नुपर्ने भएको छ । सर्वप्रथम पहिलो प्रश्नमा विचार गर्दा समानता तथा लैंगिक न्यायका सम्बन्धमा वर्तमान संविधान र नेपाल पक्ष रहेका अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूले सम्बोधन गरेका विषयहरूमा पनि चर्चा गर्नुपर्ने हुन्छ । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३ मा रहेको समानताको हक, धारा २० मा रहेको महिलाको हक र धारा २१ मा रहेको सामाजिक न्यायको हकले लैंगिक न्यायका पक्षमा प्रतिबद्धता जनाएको छ । त्यसैगरी निवेदनमा समेत उद्धृत गरिएको र नेपाल समेत पक्ष रहेको महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारको भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि (CEDAW) ले यस सम्बन्धमा गरेको व्यवस्था अन्तर्गत धारा १, २, ३ र १६ र त्यसको उपधारा (१) अन्तर्गतको खण्ड (ग) प्रत्यक्षतः सान्दर्भिक देखिन्छन् ।

५. महासन्धिको धारा १ मा महिला विरुद्धको भेदभाव भन्नाले महिलाले

राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, नागरिक वा अरु कुनै विषय सम्बन्धी मानव अधिकार तथा स्वतन्त्रतालाई आफ्नो वैवाहिक स्थिति जे जस्तो रहेको भएतापनि पुरुष र महिलालाई समानताको आधारमा उपभोग गर्नमा वा प्रयोग गर्नमा व्यवधान पार्ने वा त्यसको मान्यतालाई नै क्षति वा शून्यकरण पार्ने उद्देश्य भएको, लिंगको आधारमा हुने कुनै पनि भेदभाव वा वहिस्कार वा प्रतिबन्धलाई संश्लेषण पछि भनिएको छ भने धारा २ मा पक्ष राष्ट्रहरू महिला विरुद्ध गरिने सबै भेदभावको भर्त्सना गर्दछन् । महिला विरुद्ध गरिने सबै भेदभावलाई उन्मूलन पार्ने नीति उपयुक्त तरिकाबाट अविलम्ब अपनाउन मञ्जुर गर्दछन् तथा यस उद्देश्यका लागि देहायका काम गर्न प्रतिज्ञा गर्दछन् भन्दै त्यसैको खण्ड (छ) मा महिला विरुद्ध भेदभाव सिर्जना गर्ने प्रचलित कुनै पनि नियम, कानून, परम्परा तथा व्यवहारहरूलाई परिवर्तन वा उन्मूलन गर्न कानूनी व्यवस्था लगायतका सम्पूर्ण उपयुक्त उपायहरू अवलम्बन गर्ने कार्यलाई समेत समावेश गरिएको छ । त्यसैगरी धारा ३ मा पुरुष सरह महिलाहरूलाई मानव अधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताहरूको प्रयोग तथा उपभोगलाई प्रत्याभूति दिने उद्देश्यका लागि महिलाको पूर्ण विकास र समुन्नती सुनिश्चित गर्न पक्ष राष्ट्रहरूले सबै क्षेत्र खास गरेर राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक एवं सांस्कृतिक क्षेत्रहरूमा कानूनी व्यवस्था लगायतका सम्पूर्ण उपयुक्त कदमहरू चाल्नेछन् भनिएको छ । धारा १६ मा पक्ष राष्ट्रहरूले विवाह तथा पारिवारिक सम्बन्ध वारेको कुराहरूमा महिला विरुद्धको भेदभाव

उन्मूलन गर्न सबै उपयुक्त कदमहरू चाल्नेछन् तथा खास गरेर देहायका व्यवस्था पुरुष तथा महिलामा समानताको आधारमा लागू गराउने छन् भन्दै त्यसको खण्ड (३) मा विवाह अबधिमा वा सम्बन्ध विच्छेदको अवस्थामा समान अधिकार र दायित्व दिलाउने विषयलाई समेटिएको देखिन्छ ।

६. यसरी नेपालको अन्तरिम संविधानले महिला र पुरुषबीचमा समानताको व्यवस्था गरी लैंगिक न्यायका लागि महत्वपूर्ण आधार प्रदान गरेको अवस्था छ भने CEDAW ले पनि पक्ष राष्ट्रका लागि केही दायित्वहरूको सिर्जना गरेको देखिन्छ । संविधान र आफू समेत पक्ष रहेको अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूमा व्यक्त गरिएको प्रतिबद्धतामा नेपाल सरकार दृढतापूर्वक उभिनु पछि र ती प्रतिबद्धताहरूलाई व्यवहारमा अनुवाद गर्नका लागि राज्यका अन्य कानूनहरूमा पनि तदनुरूपका व्यवस्थाहरू समावेश गर्दै लैजानु पर्ने हुन्छ ।

७. जहाँसम्म निवेदनमा चुनौति दिइएको कानूनी व्यवस्थाको सन्दर्भ छ, मुलुकी ऐन, विहावरीको महल अन्तर्गत ९ नं.ले पुरुषले अर्को विवाह गर्न वा अर्की स्वास्नी राख्न पाउने केही आधारहरू निर्माण गरेको देखिन्छ । त्यस्ता आधारहरूमा स्वास्नीलाई यौन सम्बन्धी कुनै सरुवा रोग भै निको नहुने भएमा, स्वास्नी निको नहुने गरी बौलाएमा, स्वास्नीको कारणबाट सन्तान नभएको भन्ने नेपाल सरकारबाट मान्यता प्राप्त मेडिकल बोर्डबाट प्रमाणित भएमा, स्वास्नी हिँडडुल गर्न नसक्ने गरी कुँजी भएमा, स्वास्नी दुबै आँखा नदेख्ने अन्धी भएमा, अंशवण्डाको महलको १० नम्बर वमोजिम स्वास्नीले अंश

लिई भिन्न बसेमा जस्ता विषयहरूलाई समेटिएको पाइन्छ। पुरुषले अर्को विवाह गर्न पाउने आधारका रूपमा राखिएका उल्लिखित विषयहरूको अध्ययन गर्दा अधिकांश विषयहरू महिलाको स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित देखिन्छन्। आफ्नी पत्नी निको नहुने गरी सरुवा रोगबाट ग्रसित भएको अवस्था, निको नहुने गरी बौलाएको अवस्था, सन्तानोत्पादन नहुने अवस्था, हिँडडुल गर्न नसक्ने गरी कुँजी भएको अवस्था र दुबै आँखा नदेख्ने अवस्थामा पतिको स्नेह, सहयोग र सद्भावको आवश्यकता हुन्छ। त्यस्तो अवस्थाकी पत्नीप्रति पतिले निश्चित कर्तव्यहरूको निर्वाह गर्नुपर्ने हुन्छ, पत्नीले भोग्नु परेको त्यस्तो पीडालाई अर्को विवाह गर्ने अवसरका रूपमा परिणत गर्न कुनै पनि पति लालायित रहन्छन् भनेर अनुमान समेत गर्न सकिँदैन। अपवादका रूपमा देखिने त्यस्ता प्रवृत्तिहरूलाई समग्र प्रवृत्तिका रूपमा चित्रण गर्नु पनि हुँदैन। तर सोही महलको ९क नं.ले ९ नम्बर वमोजिम विवाह गर्दा स्वास्नी निको नहुने गरी बौलाएको र अंश लिई भिन्न बसेकोमा बाहेक अन्य अवस्थामा स्वास्नीको सहमति लिनु पर्नेछ भन्ने व्यवस्था गरी निको नहुने गरी बौलाएको र अंश लिई भिन्न बसेको अवस्थामा अर्को विवाह गर्दा स्वास्नीको सहमति समेत लिनु नपर्ने व्यवस्थाले थप सहाराको आवश्यकता पर्ने पत्नीप्रति अर्को विवाहको माध्यमबाट थप चोट पुऱ्याउने सम्मको अवस्थालाई निम्त्याउन सक्ने संभावनालाई इन्कार गर्न सकिँदैन। मुलुकी ऐन, विहावरीको ९ नं. र ९क नं. को कानूनी व्यवस्थाले घरेलु हिँसालाई प्रश्रय दिन्छ र

वहुविवाहलाई प्रेरित गर्छ कि गर्दैन भन्ने विषय सामाजिक रूपमै अधिकारकर्मी र कानून निर्माणकर्मीहरूका बीचमा व्यापक छलफल गरी यस सम्बन्धमा घरेलु हिँसाका तथ्यहरू समेत विश्लेषण, मनन गरी निष्कर्षमा पुग्नुपर्छ। यस क्रममा महिलाप्रति गरिने हिँसा वा त्यस्तो आशंकाको स्थिति समेत समाप्त हुनु जरुरी छ।

८. अब, दोस्रो प्रश्नमाथि विचार गर्दा, वर्तमान संविधानले प्रदान गरेको समानताको हक अन्तर्गत लिंगका आधारमा भेदभाव नगरिने प्रतिबद्धता व्यक्त गरिएको छ भने महिलाको हक अन्तर्गत महिला भएकै कारणबाट कुनै पनि किसिमको भेदभाव नगरिने प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दै कुनै पनि महिला विरुद्ध शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै किसिमको हिँसाजन्य कार्य नगरिने र त्यस्तो कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ। त्यसैगरी सामाजिक न्यायको हकले आर्थिक, सामाजिक वा शैक्षिक दृष्टिले पछि परेका महिला समेतलाई समावेशी सिद्धान्तका आधारमा राज्यको संरचनामा सहभागी हुने हक प्रदान गरेको देखिन्छ। यसरी लैंगिक न्याय र लैंगिक मैत्री कायम हुने किसिमबाट संविधानले आत्मसात् गरेका प्रावधानहरूको व्यावहारिकरण गर्नु राज्यको कर्तव्य बनेको छ। महिला विरुद्ध भेदभाव गराउने प्रकृतिका कुनै पनि नियम, कानून, परम्परा तथा प्रचलनहरूलाई सुधार गर्ने वा हटाउने गरी कानून बनाउने लगायतका उपायहरूको अवलम्बन गर्ने दायित्व सरकारको हो भन्ने कुरामा द्विमत हुन सक्दैन। त्यस्तै आफू समेत पक्ष बनेको अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूले

सिर्जना गरेको राष्ट्रिय दायित्वबाट पनि राज्य पछाडि हट्न मिल्दैन । पत्नीको स्वास्थ्यसँग जोडिएका विभिन्न विषय र प्रकृतिका रोगहरुको कारणबाट उत्पन्न भएको गंभीर परिस्थितिलाई पतिको हैसियतबाट सामना गर्नुको सट्टा त्यस्तो परिस्थितिलाई अर्को विवाह गर्ने माध्यम बनाउने संभावना र अर्को विवाह गर्ने प्रकृतिलाई कानूनी रूपमा वैधता प्रदान गर्ने निर्हुमा पतिबाट घरेलु हिंसाको शिकार हुने संभावनाको अन्त हुनै पर्छ । कुनै पनि सभ्य समाजले पति पत्नीका बीचको सम्बन्धलाई पत्नीको स्वास्थ्य अवस्थासँग आबद्ध गरेर निको नहुने किसिमका गंभीर रोग लागेकै कारणले पत्नीले आफ्नो दाम्पत्य सम्बन्धबाट समेत विमुख हुने अवस्थामा पुऱ्याउने गरी कानूनी प्रबन्ध गरेको हुँदैन ।

९. त्यस्तो संभावनाको अन्तका लागि महिलाको पूर्ण विकास तथा प्रबर्द्धन सुनिश्चित गरी पुरुष सरह समानताको आधारमा मानव अधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताको प्रयोग तथा उपभोगलाई प्रत्याभूति दिलाउनका लागि सबै सम्बद्ध क्षेत्र खास गरेर राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक एवं सांस्कृतिक क्षेत्रमा कानूनी व्यवस्था लगायतका सम्पूर्ण उपयुक्त कदमहरु चाल्नुपर्ने राज्यको दायित्व हुन्छ भने पति र पत्नीबीचको सौहार्दता, आत्मियता र विश्वसनीय सम्बन्धको निरन्तरताका लागि दुवैका इच्छा आकांक्षाहरुको सम्मान गर्ने परिस्थितिको सिर्जना गर्नु पनि उत्तिकै आवश्यक हुन्छ । निवेदनमा जिकिर लिइएभैं विवाहवरीको महलको ९ नं. र ९क नं. मा रहेका सबै प्राबधानहरु संविधान तथा

अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको विपरीत रहेको मानेको अवस्थामा पनि त्यसको वैकल्पिक व्यवस्थाको कल्पना गर्नुपर्छ । न्यायपालिकाले न्यायिक पुनरावलोकन गर्ने आफ्नो अधिकारको प्रयोग गर्दा त्यसले सिर्जना गर्न सक्ने कानूनी रिक्तता र त्यस्तो रिक्तता पूर्ति गर्ने उपायहरु समेतको मूल्यांकन गर्नु पर्छ । सर्वोच्च अदालतलाई संविधानको धारा १०७(१) ले न्यायिक पुनरावलोकनको अधिकार प्रदान गरेको छ । त्यस अन्तर्गत सर्वोच्च अदालतले संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हक उपर अनुचित बन्देज लगाइएकाले वा अन्य कुनै कारणले कुनै कानून संविधानसँग बाभिएको देखिएमा सो कानूनलाई प्रारम्भदेखि नै वा निर्णय भएको मितिदेखि अमान्य र बदर घोषित गर्न सक्छ । तर विवादित कानून समुच्चा नै खारेज गर्दा उत्पन्न हुनसक्ने प्रभावको पक्ष एकातर्फ छ भने अर्कोतर्फ रिट निवेदनमा उठाइएको विषयका सम्बन्धमा सम्बन्धित पक्ष (नेपाल सरकार) ले देखाएको चासो र सरोकारको पनि उचित मूल्यांकन गर्नुपर्छ ।

१०. कानूनको चरित्र भनेको गतिशिलता पनि हो, आधुनिक समाजले अपेक्षा गरे अनुसार कानूनलाई समसामयिक रूपमा परिमार्जित गर्दै लैजानु पर्छ । राज्य स्वयं पनि कानूनको समयानुकूल संशोधन र परिमार्जनको प्रक्रियामा संलग्न रहेको अवस्थामा यस अदालतले न्यायिक पुनरावलोकन सम्बन्धी अवधारणा र यस सम्बन्धमा हामीले अवलम्बन गर्दै आएको न्यायिक अभ्यासको आधारमा राज्यलाई भकभगेने दायित्व यस अदालतमा निहित

रहेको छ । विहावरीको महलको ९ नं. र ९क नं. मा रहेका सबै प्राबधानहरु संविधान र अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको प्राबधानसँग बाभिएकोले वदर घोषित गरिपाऊँ भन्ने निवेदन दावी रहेको र नेपाल सरकारका तर्फबाट लैंगिक मैत्री कानूनी व्यवस्था प्रति प्रतिबद्धता देखाउँदै महिलालाई कानूनी पक्षबाट मात्र नभएर आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक लगायत हरेक पक्षबाट सशक्तीकरण गर्दै लैजाने राज्यको नीति रहेको सन्दर्भलाई उठाइएको सन्दर्भमा उल्लिखित कानूनी व्यवस्थालाई तत्कालै अमान्य र वदर घोषित गरिहाल्नु भन्दा राज्यको प्रतिबद्धतालाई यस सन्दर्भमा भकभोर्ने यस अदालतको catalyst को भूमिकामा रहनु श्रेयकर हुने देखिन्छ । तर मुलुकी ऐन, विहावरीको महलमा रहेका उल्लिखित कानूनी व्यवस्थाले सिर्जना गर्न सक्ने संभावित अप्ठ्याराहरु र त्यस्तो कानूनी व्यवस्थालाई पुरुषको हितमा र महिलाको विरुद्धमा प्रयोग गर्न सकिने सबैखाले संभावनाहरुलाई निस्तेज तुल्याउनु सभ्य समाजका लागि अपरिहार्य हुन आउँछ । राज्यको मूल कानूनले व्यक्त गरेको प्रतिबद्धता र अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरुले गरेको अपेक्षालाई राज्यले नजर अन्दाज गरी महिलाहरुले भेदभावको अनुभूति गर्ने खालका कानूनी प्राबधानहरुलाई निरन्तरता दिन मिल्दैन । त्यस्ता प्राबधानहरुमा समयानुकूल परिवर्तन, संशोधन र परिमार्जन गर्दै जानुपर्ने र त्यस क्रममा संविधान र आफू समेत पक्ष

रहेका अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको साथै मुलुकको सामाजिक, सांस्कृतिक एवं पारिवारिक संरचना समेतलाई दृष्टिगत गर्नुपर्ने हुन्छ ।

११. तसर्थ मुलुकी ऐन, विहावरीको महलको ९ नं. र ९क नं. को प्राबधानहरुलाई नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ तथा नेपाल समेत पक्ष रहेको महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारको भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि (CEDAW) को प्राबधानसँग सामञ्जस्य कायम गर्दै लोग्ने स्वास्नीका बीचमा भेदभावको अनुभूति नहुने गरी सो कानून संशोधन गरी उपयुक्त कानूनी प्रबन्ध गर्नु भनी विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेतका नाउँमा निर्देशनात्मक आदेश जारी हुने ठहर्छ । प्रस्तुत आदेशको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय मार्फत विपक्षीहरुलाई दिई मिसिल नियमानुसार गरी बुभाईदिनु ।

उक्त रायमा हामी सहमत छौं ।

न्या.रामप्रसाद श्रेष्ठ

न्या.गौरी ढकाल

इतिसम्बत् २०६५ साल भाद्र २६ गते रोज ५
शुभम्

इजलास अधिकृत: उमेश कोइराला

निर्णय नं. ७९८८ ने.का.प. २०६५

सर्वोच्च अदालत, पूर्ण इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री खिलराज रेग्मी
माननीय न्यायाधीश श्री तपबहादुर मगर
माननीय न्यायाधीश श्री ताहिरअली अन्सारी
दे.पु.ई.नं.-०६५-CF-००२७
दे.पु.ई.नं.-०६५-CF-००२८
फैसला मिति: २०६५।८।१५

मुद्दा :- कर्तव्य ज्यान ।

पुनरावेदक/प्रतिवादी: मकवानपुर जिल्ला,
टिष्टुङ गा.वि.स.वडा नं. ५ घर भई
हाल कारागार शाखा भिमफेदीमा
थुनामा रहेको लोकबहादुर गोले
विरुद्ध

प्रत्यर्थी/वादी: सेराजुल हक मिया अन्सारीको
जाहेरीले नेपाल सरकार

पुनरावेदक/प्रतिवादी: मकवानपुर जिल्ला,
टिष्टुङ गा.वि.स.वडा नं. ५ घर भई
हाल कारागार शाखा भिमफेदीमा
थुनामा रहेको मदन थिङ तामाङ
विरुद्ध

प्रत्यर्थी/वादी: सेराजुल हक मिया अन्सारीको
जाहेरीले नेपाल सरकार

- अ.वं. १८८ नं. को व्यवस्थाले भवितव्यको आशंका वा अपराध गरेको अवस्था समेतका आधारमा घटी सजाय हुनुपर्ने देखिएको अवस्था न्यायकर्ताले अनुभूत गर्ने विषय हुँदा

यो नं. को व्यवस्था अधिकारको रूपमा रहने विषय नहुने ।

- न्यायकर्ताले घटी सजाय हुनुपर्ने भनी अनुभूति गरेको अवस्थामा निश्चित आधारहरूको विद्यमानता अपरिहार्य देखिदा कानूनले नै कारण सहितको खुलासाको अपेक्षा राख्ने ।

(प्रकरण नं.५)

- कसूरदारको उमेर कम हुनु मात्र घटी सजायका लागि आधार हुन नसक्ने ।
- पूर्व योजना र तयारी सहित ज्यान मार्ने कार्य गरी त्यसपछि मृतकको साथमा रहेको नगद र कपडा समेत लुटी लैजाने समेतको कार्यमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई अन्य व्यक्तिको उक्साहटमा मात्र त्यस्तो कार्य गरेको मानी घटी सजाय गर्नु अ.वं १८८ नं. को उद्देश्य विपरीत हुने ।

(प्रकरण नं.६)

पुनरावेदक प्रतिवादी तर्फवाट: विद्वान
अधिवक्ताद्वय श्री टेकबहादुर रावल र
श्री यमुना भट्टराई

प्रत्यर्थी वादी तर्फवाट:
अवलम्बित नजीर:

फैसला

न्या.खिलराज रेग्मी: पुनरावेदन
अदालत हेटौँडाको मिति २०६२।७।८ को
फैसला उपर न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को
दफा ९ वमोजिम मिति २०६३।२।४ मा
प्रतिवादीहरूको पुनरावेदन परेको र यसै
मुद्दामा साधकको रोहवाट मिति २०६२।९।२७

मा नै फैसला भई सकेको देखिँदा प्रतिवादीको पुनरावेदनको हकमा समान स्तरको संयुक्त इजलासले हेर्न नमिल्ने भई पूर्ण इजलासमा पेश गर्नु भनी भएको आदेश वमोजिम यस इजलासमा पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य र ठहर यस प्रकार छः

मिति २०६०।६।७ गते जि.म.टिष्टुड ३ स्थित घट्टेखोला स्थित जंगलमा मानिसको कंकाल अस्थिपञ्जर फेला परेको भन्ने निवर्तमान अध्यक्ष अशोक लामाको जाहेरी ।

जि.म.टिष्टुड ३ पूर्व घट्टेखोला पश्चिम मूल वाटो उत्तर जंगल दक्षिण अधेरी खोला यति ४ किल्ला भित्र रहेको छाला मासु सडी गली सकेको मानिस अस्थिपञ्जर हाडखोर उत्तानो अवस्थामा रहेको भन्ने र तल कालो पेन्ट, कट्टु, गन्जि, सर्तसमेत फेला परी वरामद भएको भन्ने समेत व्यहोराको घटनास्थल तथा लाश प्रकृति मुचुल्का ।

लाश सडी गली पोष्टमार्टम गर्न नमिल्ने भएको भन्ने मुचुल्का ।

मिति २०६०।६।७ गते जि.म.टिष्टुड ३ मा पुरुष मानिसको जस्तो देखिने र लगाएको कपडा समेत भएको हाडखोर भेटिएको भन्ने हुलिया परिपत्र गरिएको सि.नं.२९७ को सञ्चार ।

कपडा बेचन हिँड्ने मेरो दाजु वर्ष ३७ को इजाजुल हक अन्सारी हराएको थाहा पाएको र जि.म.टिष्टुड ३ घट्टेखोला स्थित मानिसको हड्डी फेला परेको भन्ने थाहा पाएपछि घटनास्थलबाट ल्याएको कपडाबाट मेरो दाजु इजाजुल हक मियाँ अन्सारीको हो भनी चिनी कर्तव्यबाट मारेको पूर्ण विश्वास

लाग्यो भन्ने समेत व्यहोराको मेराजुल हक मिया अन्सारीको जाहेरी दरखास्त ।

म इजाजुल हक मिया अन्सारीलाई राम्ररी चिन्दछु । मेरो कपडा पसल नौविसेमा भएको हुनाले मेरो पसल मिति २०६०।४।२७ गते कपडा लिई हिडेको हो र नौखण्डे तर्फ गई कपडा बेची १०।१५ दिन मा फर्कन्छु भनेर गएको थियो । पछि नआएको हुँदा नौखण्डेमा आएर बुभुद्धा निज २९ गते टिष्टुड ३ र ५ मा कपडा बेचन हिडेको खाना खाएको थाहा पाएको हुँदा पछि घटनास्थलमा भेटिएको कपडा चप्पलवाट निजलाई कर्तव्यगरी मारेको थाहा भयो भन्ने समेत व्यहोराको उमेशप्रसाद गुप्ताको कागज ।

पहिले देखि नै गाउँ घरमा डुली कपडा बेच्ने गरेको इजाजुल हक मियाँ अन्सारीलाई राम्ररी चिन्दछु र मिति ०६०।४।२९ गते निजले मेरो होटलमा विहानको खाना खाई वेलुका पनि खाना खान आउँछु भनि टिष्टुड ३ र ५ तर्फ कपडा बेचन गएका थिए । घटनास्थलमा फेला परेको कपडा निजैको हो, निजलाई कर्तव्यगरी मारेकोमा विश्वास लाग्छ भन्ने समेत व्यहोराको सेतीमाया गोलेको कागज ।

मृतक इजाजुल हक मिया अन्सारी मिति २०६०।४।२८ गते मेरो घरमा सुती भोलिपल्ट विहान सेतीमायाको होटलमा खाना खाई गएका हुन्, पछि मिति २०६०।६।७ गते घटनास्थलमा भेटिएको मानिसको हड्डी साथै रहेको कपडा निजै इजाजुल हक मिया अन्सारीको हो भन्ने समेत व्यहोराको मंगलवहादुर दोडको कागज ।

कपडा वेचन गएका इजाजुल हक मिया अन्सारी फर्की नआएको कारण र निज व्यापारी समेत भएकोले कपडा पैसा लिनको लागि अभियुक्तहरूले कर्तव्यगरी मारेको हुन् भन्ने घटनास्थल आसपासका मानिसहरूबाट बुझिन आएको भन्ने समेतको प्र.स.नि.ध्रुवप्रसाद शर्मा समेतको प्रतिवेदन ।

इजाजुल हक मिया अन्सारीलाई विरसिं थिङ, मदन थिङ, जयवहादुर भोम्जन, लोकवहादुर गोले, वीरवहादुर गोले, सानुकान्छा गोले, समेतले धन माल लिन खानको लागि कर्तव्यगरी मारेको बुझिन आएको हुँदा कारवाही गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको प्र.स.नि.ध्रुवप्रसाद शर्मा समेतको प्रतिवेदन ।

लोकवहादुर गोले, जयवहादुर भोम्जन, वीर सिंह थिङ मदन थिङलाई पक्राउगरी दाखेल गरेका छौं भन्ने प्र.स.नि.ध्रुवप्रसाद शर्माको प्रतिवेदन ।

छिमेकी सानुकान्छा गोलेले मिति ०६०१४१२९ गते कपडा वेचन आउने मदिसेलाई जंगलमा पुगेपछि काटेर कपडा पैसा लुट भनेको हुँदा र खुकुरी समेत मलाई दिएकोले म र मदन थिङ मदिसेको अगाडि पछाडि लाग्यौ र जयवहादुर भोम्जन केही अगाडि वीरवहादुर गोले केही पछाडि मानिस आउछन् कि भनि कुन वसेको हुँदा घट्टेखोला जंगल वाटोमा पुगेपछि पैसा माग्दा नदिएकोले मैले काटी मारेको हुँ र कपडा पैसा लिई गएका थियौ । कपडा वेची सिद्धियो, केही कपडा वीरवहादुर गोलेको विहेमा लगेको थियो, पछि पक्राउमा परियो भन्ने समेत

व्यहोराको प्रतिवादी लोकवहादुर गोलेको वयान कागज ।

गाउँका सानुकान्छा गोलेले योजना बनाए अनुसार मिति २०६०१४१२९ गते कपडा वेचन आउने मदिसेलाई जंगलमा पुगे पछि काटेर कपडा र पैसा लुटि लिनु पर्छ भनेको हुँदा उसैले दिएको खुकुरी लोकवहादुर गोलेले लिए, म र लोके मदिसेको साथैमा हिड्यौ । वीरवहादुर गोले र जयवहादुर भोम्जन अगाडि पछाडि मानिस हेर्न वाटोमा वसे । घट्टेखोला जंगलमा पुगेर पैसा माग्दा नदिएको हुँदा लोकेले लुकाई लगेको खुकुरीले पछाडिवाट टाउँकोमा हानी लडेपछि घाटी काटी साथमा भएको नगद रु.२०००१- र निजको साथमा भएको वेचने कपडाको पोको लिई गयौं, कपडा म र लोकेले वेचियो र केही कपडा वीरवहादुर गोलेलाई मैले दिएको हुँ । पछि काठमाडौंको दुंगे अड्डामा पक्राउमा परियो, हामीले मारेको मानिस इजाजुल हक अन्सारी रहेछन् भन्ने समेतको प्रतिवादी मदन थिङको वयान कागज ।

काठमाडौंमा वीरवहादुर गोले समेतका गाउँका दाजुभाई भेट भएकाले एउटै कोठामा वसियो, निज वीरवहादुर समेतले कपडा व्यापारी मदिसे मानिसलाई मारेर आएका हौं । मेरो भरखर विहे भएको छ, हामीलाई प्रहरीले खोजी रहेका छन् अरे, मेरो ठाउँमा तिमी वसि देउं, तिमीलाई म ६०,०००१- रुपैया दिउंला र घर समेत बनाई दिउला भनेको हुँदा प्रहरीले पक्राउ गर्न आउँदा वीरवहादुर गोले हो भनि सोद्धा मैले हुँ भनी वताए पछि म समेत पक्राउ परेको हुँ भन्ने समेत प्रतिवादी वीर सिं थिङको वयान कागज ।

मिति ०६०।४।२९ गतेका दिन लोकवहादुर गोले समेत ५ जना भएका अवस्थामा सानु कान्छा गोलेले कपडा बेच्ने मदिसे गाउँमा आएको छ, त्यसलाई काटेर कपडा, पैसा लुटौं भनेकोले सानुकान्छाको खुकुरी लिई पिछ्यागरी हिड्यो । म सवैभन्दा अगाडि र वीरवहादुर गोले पछ्याडि मान्छे हेर्न वस्यो । लोकवहादुर र मदन कपडा व्यापारीको साथै गई घट्टेखोला जंगलमा मारी कपडा र पैसा लिई आएका रहेछन् भोलिपल्ट काठमाडौं गयो, काठमाडौंको दुङ्गेअड्डामा पक्राउ परियो भन्ने समेत व्यहोराको जयवहादुर भोम्जनको वयान कागज ।

प्रतिवादी वीरवहादुर गोलेको घर खान तलासी गर्दा दशथान कपडा फेला परी वरामद भए भन्ने मुचुल्का ।

घटनास्थलमा खोजतलास गर्दा खुकुरी फेला पयो भन्ने समेत व्यहोराको वरामदी मुचुल्का ।

कपडा व्यापारी पछि नाम थाहा भएका इजाजुल हक मिया अन्सारीलाई मेरो छोरा वीरवहादुर गोले समेतले कर्तव्यगरी मारेको भन्ने समेत व्यहोराको कान्छा गोलेको कागज ।

कपडा व्यापारी इजाजुल हक मिया अन्सारीलाई धनमाल लिन खानका लागि टिष्टुड ५ वस्ने लोकवहादुर गोले, मदन थिड, जयवहादुर भोम्जन, वीरवहादुर गोले, सानुकान्छा गोले र वीरसिं थिडसमेतले कर्तव्यगरी मारेको हुन् भन्ने समेत व्यहोराको मंगलवहादुर दोडको कागज ।

वरामद भै आएको खुकुरी र कपडा निज मृतक इजाजुल हक मिया अन्सारीको हो,

देखाउँदा देख्यौ चिन्यौ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी लोकवहादुर गोले समेतले गरी दिएको सनाखत कागज ।

मेरो पति इजाजुल हक मिया अन्सारी कपडा व्यापार गरी धादिङ नौविसे तर्फ वस्तु हुन्थ्यो र कपडा बेच्नु टिष्टुडतर्फ जानु भएको र फर्कि नआए पछि मानिसको हड्डी मात्र फेला परेको कपडावाट पतिको मृत्यु भएको खबर पाएँ । घटनास्थलवाट उठाएको कपडा चप्पल समेत देखाउँदा चिने । मेरो पति इजाजुल हक मिया अन्सारीको हो । पैसा कपडा लिनको लागि अभियुक्त लोकवहादुर गोले समेतले कर्तव्य गरी मारेको थाहा पाएँ भन्ने समेत व्यहोराको मृतकको श्रीमती सकिला खातुनको कागज ।

कपडा व्यापारी जि.वारा पुरैनिया गा.वि.स. वडा नं.९ वस्ने इजाजुल हक मिया अन्सारीलाई कपडा व्यापार गर्न टिष्टुडतर्फ गएका अवस्थामा पहिले देखिकै अपराधी कृत्याकलाप भएका टिष्टुड ५ वस्ने लोकवहादुर गोले समेतले पैसा कपडा लिन खानको लागि घट्टेखोला जंगलमा कर्तव्यगरी मारेको हुन् भन्ने समेत व्यहोराको वीरवहादुर गोले समेतका वुभिएका मानिसको कागज ।

प्रतिवादी लोकवहादुर गोलेले मृतकको टाउको र घाँटीमा प्रहार गरी मारी निजसंग भएको नगद र कपडा डाँकागरी लगी मुलुकी ऐन ज्यान सम्बन्धी महलको १ नं. विपरीत १३(१) नं.वमोजिम कसूर अपराध गरेको हुँदा निज प्रतिवादी लोकवहादुर गोलेलाई सोही महलको १३(१) नं.वमोजिम सजायगरी पाउन प्रतिवादी सानुकान्छा गोलेलाई वचन दिई ज्यान सम्बन्धी मलको १ नं.विपरीत १३(४)

नं. वमोजिम कसूर अपराध गरेको देखिदा प्रतिवादी सानुकान्छा गोलेलाई सोही महलको १३(४) नं. वमोजिम सजाय गरी पाउन प्रतिवादी मदन थिङ, प्र.लोकवहादुर गोलेसंग मृतकको अगाडि पछाडि हिडेको र वारदात घटेको ठाउँमा गै मृतकलाई मार्न जिउमा हातहाली मार्नमा संयोग पारी मृतकसंग रहेको धन माल डाकासमेत गरी ज्यान सम्बन्धीको १ नं. विपरीत १३(४) नं.वमोजिम कसूर अपराध गरेको देखिदा निज प्रतिवादी मदन थिङलाई ज्यान सम्बन्धी महलको १३(४) नं. वमोजिम सजाय हुन र प्रतिवादी वीर सिं थिङले आफु वारदातमा संलग्न नभएको र वीरवहादुर गोलेको कसूर स्वीकार गरी पक्राउ भै आएको भनि वयान गरेतापनि मौखिक आश्वासनको भरमा कसैको ज्यान डाकाजस्तो अपराध स्वीकार्न नसक्ने । निज प्रतिवादी वीर सिं थिङ, वीरवहादुर गोले, र जयवहादुर भोम्जन समेतले घेरा दिने वाटो गौडा छेक्नेगरी मृतकलाई मार्न संयोग पारी दिई धनमालसमेत डाकागरी ज्यान सम्बन्धी महलको १ नं.विपरीत १७(२) नं.वमोजिम कसूर अपराध गरेकोले प्रतिवादीहरु वीर सिं थिङ, वीरवहादुर गोले र जयवहादुर भोम्जनलाई सोही महलको १७(२) नं.वमोजिम सजाय हुन साथै प्रतिवादी लोकवहादुर गोले, जयवहादुर भोम्जन, वीरवहादुर गोले, सानुकान्छा गोले, मदन सिं थिङ, वीर सि थिङ तामाङ्गसमेत ६ ले मृतकलाई मरी निजसंग भएको नगद र कपडागरी जम्मा ९,७७५।- मुल्य वरावरको धनमाल समेत डाकागरी लगी मुलुकी ऐन चोरीको १ नं.विपरीत ६ नं.वमोजिम कसूर अपराध गरेकोले निज

प्रतिवादीहरु उपर सोही वमोजिम १४(४) वमोजिम सजायगरी डाका भएको धनमाल मध्ये रु.२७७५। मुल्य वरावरको कपडा वीरवहादुर गोलेको घरवाट वरामद भएकोले नपुग हुने विगो रु.७,०००।- प्रतिवादीहरुवाट मृतकका हकदार लाई सोही महलको २१ नं.वमोजिम दिलाई भराई पाउन र वरामद भएको कपडा मृतकका हकदारलाई फिर्ता दिई पाउँ । साथै फरार रहेका प्रतिवादीहरु सानुकान्छा गोले र वीरवहादुर गोलेलाई अदालतवाट वारेण्ट जारी गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको अभियोग माग दावी ।

म काठमाडौंमा काम गरी हुंगे अड्डामा डेरागरी वसेको थिएँ, मिति २०६०।६।१० गते प्रतेवादी वीरवहादुर गोले मेरो कोठामा आई म लोकवहादुर गोले, जयवहादुर भोम्जन, मदन थिङ भएर कपडा विक्री गरी हिड्ने मदिसेलाई माहाकाल भन्ने ठाउँको जंगलमा खुकुरीले हिर्काई मारेर आएको हो, वीरवहादुर गोले भन्ने व्यक्ती म हो भनि तिमीले भनि देउ सजाय पनि मेरो सट्टामा तिमीनै भोगी देउ, तिमीलाई रु.६०,०००।- दिन्छु गाउँमा गएर घरपनि बनाई दिन्छु भनि वीरवहादुर गोलेले मलाई भन्यो, मैले पैसा माग्दा तिमी निस्की आएपछि दिउला भन्यो । सोही राती मदन थिङसमेतलाई प्रहरी आई पक्राउ गरेको हो । मैले नाम ढाटी वीरवहादुर गोलेलाई वचाउन मेरो नाम वीरवहादुर गोले भनि दिएको हो । वीरवहादुर गोले छुटि गयो, उस्को नाममा म वीर सिं तामांग पक्राउ परी आएको हो, वीरवहादुर गोले म हुं भनी मैले वीरवहादुर गोलेलाई वचाउन म वीर सिं तामाङ्गले भनेको हो, कानूनले जे सजाय हुन्छ

होस भन्ने समेत व्यहोराको प्रतेवादी वीर सिं थिङ तामांगले अदालतमा गरेको बयान ।

मिति २०६० साल श्रावण २९ गते ४-५ वजेतिर सानुकान्छा गोलेले भने वमोजिम मैले घटना घटाउँदा मान्छे आउछ कि भनि हेरी वसेको हुं, मृतकलाई मारिसकेपछि वीरवहादुर गोलेले मान्छे मारी सक्यो, भाग भनि भनेकाले भागी जाँदा घटनास्थल भन्दा माथि लोकवहादुर गोले, वीरवहादुर गोले, मदन थिंगसंग भेट भयो । लोकवहादुर गोलेले मैले मृतकलाई मारी रु.२०००१- लिई आएको छु भनि ५-५ सयका दरले बाड्यौं, मैले पनि लिएँ । लोकवहादुर गोलेलाई सानुकान्छा गोले ले खुकुरी दिएको थियो । त्यस पछि हामी काठमाडौं तिनथानामा गै वसेकोमा म समेतलाई ०६०१६१० गते प्रहरीले पक्राउ गरेको हो, मैले मृतकलाई मारेको होइन । नगद रु.५००१- मात्र लिएको हुं, अभियोग दावी साँचो हो । मलाई सजाय हुनुपर्ने हो भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी जयवहादुर भोम्जनले अदालतमा गरेको बयान ।

म काठमाडौंमा मिस्त्री काम गर्थे । गाउँमा श्रावण महिना २८ गते मेला लाग्ने भएकोले मेला हेर्न काठमाडौंवाट २७ गते घर आई मेला हेरी भोलिपल्ट ०६०१४१२९ गते दिउसो म जयवहादुर भोम्जन, मदन थिङ, हामी गाउँकै सानुकान्छा गोलेसंग भेट भयो । निजले गाउँमा कपडा वेच्ने मदिसे आएको छ, मारी कपडा र पैसा समेत लुट्न हामीलाई भन्यो, निजले खुकुरी बोकी आएको रहेछ, त्यो खुकुरी मलाई दियो, तिमीहरु गै मदिसेलाई मार म पछि आउछु भन्यो, म जयवहादुर, मदन थिङ, र वीरवहादुर मदिसे भए तर्फ गै

घट्टेखोला भन्ने ठाउँमा पुगेपछि जयवहादुर अगाडि, वीरवहादुर पछाडि मान्छे आएको छ छैन भनी हेर्न वसे । म मदन सिं सँगै घट्टेखोला भन्ने ठाउँमा पुग्ने वित्तिकै मैले म संग भएको खुकुरीले मदिसेको पछाडिवाट टाउकोमा हाने र उ अगाडि वढ्न खोज्यो मृतकलाई मदन थिङले पछाडि धकेल्यो । मैले निजलाई पुनः एकपटक घाटीमा खुकुरी हाने मृतक खोल्सीमा लड्न पुग्यो । तत्कालै निजको मृत्यु भयो । मृतकको गोजी छाम्दा रु.२०००१- नगद रहेछ, भिकी जयवहादुर, मदन थिङ र वीरवहादुर भै ५०० का दरले बाँडी खुकुरी त्यही फाली मृतकले विक्रीगर्न भनि ल्याएको कपडा त्यही छोडी घर गयो, पछि कपडा लिई काठमाडौं गएकोमा पछि प्रहरीले पक्राउ गरेका हुन् भन्ने समेत प्रतिवादी लोकवहादुर गोलेले अदालतमा गरेको बयान ।

मिति २०६०१४१२९ गते सानुकान्छा गोलेको वचन मानी म मदन थिङ, वीरवहादुर गोले, लोकवहादुर गोले समेत भै गाउँमा कपडा विक्री गर्न आएको मदिसेलाई मारी निजसंग भएको नगद रु.२०००१- तथा कपडा समेत लुटी लगेको हो । मृतकलाई मादा वीरवहादुर र जयवहादुर मानिस आउँछन् भनि हेर्न वसे । लोकवहादुर गोलेले मृतकलाई पछाडिवाट खुकुरीले हान्यो, खुकुरी लागेपछि मदिसे अगाडि आयो । मैले धकेल्दा भिरवाट खस्यो र मच्यो । मृतकसंग भएको नगद रु.२०००१- हामी चारैजनाले रु.५००१- का दरले वाँडी लियौं, कपडा लिई काठमाडौं गएका हौं । हामीले मिली मृतकलाई मारी रकम कपडा समेत लुटी लगेको हुँदा अभियोग

दावी वमोजिम सजाय पाउनु पर्ने हो भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी मदन थिङ तामांगले अदालतमा गरेको वयान ।

प्रतिवादी वीरवहादुर गोले र सानुकान्छा गोलेको नाउँमा यस अदालतवाट जारी भएको वारेण्ट सहितको ७० दिने म्यादी पुर्जि मिति २०६०।०।१२ मा तामेल भै सो म्यादमा हाजिर नभै म्याद गुजारी वसेका रहेछन् ।

मौकामा कागज गर्ने वीरवहादुर गोले, मंगलवहादुर दोड, बुढा गोले, जाहेरवाला मेराजुल हक मिया अन्सारी समेतले अदालतमा गरेको पृथक पृथक वकपत्र ।

प्रतिवादी जयवहादुर भोम्जनका हकमा विचार गर्दा, मृतकलाई कर्तव्य गरी मार्दा मानिस हेर्ने कार्य गरेको र मृतकको धनमाल बाँडी खाएमा साविती रहेको देखिँदा निज प्रतिवादी जयवहादुर भोम्जनलाई ज्यान सम्बन्धी महलको १७(२) अनुसार ५ वर्ष कैद र मुलुकी ऐन चोरीको महलको १४(४) अनुसार कैद वर्ष ६ र विगोको डेढो रु.१४,६६२।५० जरिवाना समेत हुने ठहर्छ । प्रतिवादी लोकवहादुर गोलेले मृतकलाई खुकुरी प्रहार गरी प्रतिवादी मदन थिङले घाइते भै सकेको मृतकलाई धकेली भिरवाट लडाईं मार्नमा सहयोग गरेको तथ्य प्रमाणित हुन आएकोले र मृतकको धनमाल समेत डाँका गरी लिए खाएको कुरा प्रमाणीत हुन आएकोले प्रतिवादी लोकवहादुर गोलेलाई मुलुकी ऐन ज्यान सम्बन्धी महलको १३(१) नं.अनुसार सर्वश्व सहित जन्म कैद र चोरीको महलको १४(४) नं.अनुसार कैद वर्ष ६ र विगोको डेढो रु.१४,६६२।५० जरिवाना समेत हुने ठहर्छ । प्रतिवादी मदन थिङलाई मुलुकी ऐन ज्यान

सम्बन्धी महलको १३(४) नं.अनुसार जन्म कैद र चोरीको १४(४) नं.अनुसार कैद वर्ष ६ र विगोको डेढो रु.१४,६६२।५० जरिवाना समेत हुने ठहर्छ । प्रतिवादी लोकवहादुर गोले, जयवहादुर भोम्जन, मदन थिङ तामाङ समेतवाट मुलुकी ऐन चोरीको महलको २१ नं.अनुसार वरामद भएको धनमाल वाहेकको नपुग हुने विगो रु.७,०००।- मृतकका नजिकका हकदारले भरि पाउने ठहर्छ भन्ने समेत शुरु मकवानपुर जिल्ला अदालतको मिति २०६२।१२।२४ को फैसला ।

म कसूरमा सावित नरहेको एवं मलाई सानुकान्छा गोलेले उक्साई लगेको कुरा वयानमा उल्लेख गरेको छु, म कलिलो उमेरको मानिसले सो कुराको मतलब र परिणाम समेत नबुझेको अवस्थामा सजाय गर्न मिल्दैन, मेरो उमेर भर्खर १७ वर्ष मात्र पुरा भएको छ । यो उमेरमा कुनै पनि सहि र गलत कुरा छुट्याउने अवस्था समेत रहदैन यस्तो अवस्थामा मलाई मुलुकी ऐन अ.व.१८८ नं.वमोजिम राय व्यक्तगरी कम सजाय हुनुपर्ने हो । सो तर्फ ध्यान नदिई मेरो उमेरको यो अवस्थालाई विचार गरी उक्त फैसला उल्टीगरी अभियोग दावी वमोजिमको सजाय नगरि कम सजाय गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी जयवहादुर भोम्जनको पुनरावेदन अदालत हेटौडामा परेको पुनरावेदन जिकिर ।

हामी पुनरावेदकहरुले मृतकलाई मार्नको लागि कार्य गरेको भनि साविती रहेको भन्ने आधारले अभियोग दावी वमोजिमको सजाय गर्नुपर्ने अवस्था छैन । वारदातको अवस्था हुँदा हाम्रो कलिलो उमेर रहेको र सो

उमेरमा अज्ञानतावस कुनै कुराको जानकारी नहुने हुँदा त्यस्तो अवस्थामा समेत घटी सजाय नभै जन्मकैद ठहर्‍याएको शुरु मकवानपुर जिल्ला अदालतको फैसलामा हाम्रो चित्त बुझेन, र उक्त फैसला उल्टी गरी अ.व.१८८ नं.वमोजिम न्यूनतम सजाय गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्र. लोकवहादुर गोले र मदन थिङ तामांगको एकै मिलानको पुनरावेदन अदालत हेटौडामा परेको संयुक्त पुनरावेदन जिक्तिर ।

यसमा शुरु जिल्ला अदालतले प्र.लोकवहादुर गोलेलाई ज्यान सम्बन्धीको १३(१) नं. र चोरीको महलको १४(४) नं. वमोजिम र मदन थिङ तामाङलाई ज्यान सम्बन्धी महलको १३(४) नं. तथा मुलुकी ऐन चोरीको महलको १४(४) नं. प्र.जयवहादुर भोम्जनलाई ज्यान सम्बन्धी महलको १७(२) तथा चोरीको महलको १४(४) प्र. वीर सिंह थिङलाई ज्यान सम्बन्धीको महलको २५ नं.वमोजिम सजाय गरेको र सानुकान्छा गोले र वीरवहादुर गोलेको हकमा अ.व. १९० नं.अनुसार मुलतवी राख्ने गरेको फैसला मिलेकै देखियो । प्रतिवादी वीर सिंह थिङ उपर ज्यान सम्बन्धी महलको १७(२) तथा चोरीको १ र ६ नं.को कसूर पुष्टि हुने अवस्था रहे भएको देखिदैन । निज प्र.को वयानवाट वीरवहादुर समेतका प्रतिवादीहरुले मृतकलाई मारी आएका हौं प्रहरीले खोजी गरेमा वीरवहादुर गोले मै हुँ भनी भन्नु र तिमीलाई ६०,०००/- र घर समेत वनाई दिउंला भनेको हुँदा मैले मै हुँ भनी वताए पछि पक्राउ परेको हुँ भनी अधिकार प्राप्त अधिकारी समक्ष वयान गरेको र शुरु अदालतमा वयान गर्दा समेत

सोही व्यहोरा उल्लेख गरेको वयान कागजवाट देखिन्छ । पक्राउ पर्नु अगावै जानकारी भए पनि मौकामा जाहेर गरी वसेको देखिदा ज्यान सम्बन्धीको २५ नं.अनुसार रु.२०/- जरिवाना गर्ने ठहर्‍याएको मिलेन भन्न सकिएन । तसर्थ शुरु मकवानपुर जिल्ला अदालतको मिति २०६१।१२।२४ को फैसला मिलेको देखिदा सदर हुने ठहर्छ भन्ने पुनरावेदन अदालत हेटौडको मिति २०६२।७।८ को फैसला ।

घटना हुँदाका वखत आफ्नो उमेर १६ वर्ष मात्र रहेको, सानुकान्छा गोलेको उक्साहटमा लागी कसूरमा संलग्न भएको, अदालती बन्दोवस्तको १८८ नं. मा घटी सजाय गर्न सक्ने कानूनी व्यवस्था भएको र आफूले मौकामा तथा अदालतमा कसूर अपराधमा सावित भई वयान गरेको अवस्था हुँदा घटी सजाय गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी लोकवहादुर गोलेको पुनरावेदन पत्र ।

वारदात हुँदाको अवस्थामा आफ्नो उमेर १७ वर्ष मात्र रहेको, सानुकान्छा गोलेको उक्साहटमा लागी वारदातस्थलमा गएको र आफूले मृतकलाई मार्नका लागि समाएको वा हात हालेको अवस्था समेत नरहेको हुँदा ज्यान सम्बन्धी महलको १३(४) नं. वमोजिम नभै ऐ. १७ नं. वमोजिमको सजाय गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी मदन थिङ तामाङको पुनरावेदन पत्र ।

यसमा मिति २०६२।९।२७ मा साधकको रोहवाट साधक सदर भएको देखियो । तर प्रतिवादीको पुनरावेदन मिति २०६३।२।४ मा मात्र पर्न आएकोले प्रस्तुत मुद्दा तथा लगाउको मुद्दा समेत नियमानुसार पूर्ण

इजलासमा पेश गर्नु भन्ने समेत व्यहोराको यस अदालत संयुक्त इजलासबाट मिति २०६५।१।४ मा भएको आदेश ।

नियम वमोजिम पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदक तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता द्वय श्री टेकबहादुर रावल (वैतनिक वकिल) र श्री यमुना भट्टराई (काठमाडौं स्कूल अफ ल, बन्दी कानूनी सहायता क्लिनिक) ले पुनरावेदक/प्रतिवादीहरु कलिलो उमेरका भै सानोकान्छा गोलको उक्साहटमा परी निज सानो कान्छाले नै दिएको खुकुरीको प्रयोग गरी ज्यान मारेको अवस्था रहेको र निजहरु अपराध मनोवृत्तिका व्यक्ति नभएको हुँदा निजहरुलाई गरिएको सजाय चर्को पर्ने हुँदा कम सजाय गरिनु पर्छ भनी बहस जिकिर प्रस्तुत गर्नुभयो ।

प्रस्तुत मुद्दामा यी प्रतिवादीहरु समेतले आरोपित कसूर गरेको ठहरी प्रतिवादी मध्येका लोकबहादुर गोलको हकमा मुलुकी ऐन, ज्यान सम्बन्धी महलको १३(३) नं. वमोजिम सर्वस्वसहित जन्मकैदको सजाय हुने र अर्का प्रतिवादी मदन थिडको हकमा ऐ. १३(४) नं. वमोजिम जन्मकैदको सजाय हुने ठहर्‍याई भएको शुरु मकवानपुर जिल्ला अदालतको फैसला सदर गरेको पुनरावेदन अदालत हेटौंडाको फैसला उपर यी प्रतिवादीहरुको छुट्टाछुट्टै पुनरावेदन परेको देखिन्छ । प्रतिवादीहरुको पुनरावेदन पर्नु अघि नै पुनरावेदन अदालत हेटौंडाको फैसला उपर साधक जाँचका लागि पेश भई यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट मिति २०६२।१।२७ मा नै साधक सदर हुने ठहरी फैसला भैसकेको कारणले गर्दा प्रस्तुत

पुनरावेदनहरु समान स्तरको इजलासबाट हेर्न नमिले भै संयुक्त इजलासबाट पूर्ण इजलासमा पेश गर्नु भनी भएको आदेश वमोजिम यस इजलास समक्ष पेश हुन आएको अवस्था हुँदा प्रथमतः साधकको रोहबाट भएको फैसलाको कानूनी हैसियत के हुने ? भन्ने सम्बन्धमा टुंगोमा पुगी तत्पश्चात् मात्र प्रस्तुत मुद्दामा शुरु मकवानपुर जिल्ला अदालतको फैसला सदर गरी गरेको पुनरावेदन अदालत हेटौंडाको फैसला मिले नमिलेको के रहेछ ? भन्ने सम्बन्धमा निष्कर्षमा पुग्नु पर्ने देखिन्छ ।

२. अब, पहिलो प्रश्नमा विचार गर्दा न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १० को उपदफा (३) मा साधक जाहेर भएको मुद्दामा पुनरावेदन परेमा पुनरावेदनको रोहबाट हेरिनुपर्ने व्यवस्था भएको देखिन्छ । त्यसैगरी मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोवस्तको २१५ नं. मा पनि साधक जाहेर गरेकोमा पुनरावेदन परेको रहेछ भने साधकको लगत काटी सो मुद्दा पुनरावेदनको तहबाट हेर्नु पर्छ भन्ने व्यवस्था गरिएको देखिन्छ । यी दुवै कानूनी व्यवस्थाको अभिप्राय भनेको साधकको रोहबाट न्याय निरूपण भैसकेको भन्ने आधारमा कानून वमोजिम प्राप्त पुनरावेदकीय अधिकारलाई निस्तेज तुल्याउन नहुने भन्ने नै हो । साथै प्रस्तुत मुद्दामा जस्तै साधकको रोहबाट फैसला भएको अवस्था र प्रतिवादीको पुनरावेदन समेत परेको अवस्थामा यस अदालतको बृहत् पूर्ण इजलासबाट पुनरावेदन गर्न पाउने व्यक्तिको सारवान अधिकार (Substantive Right) भएकोले साधकको रोहबाट फैसला भई सकेको भन्ने आधारमा

त्यस्तो अधिकारलाई निष्प्रभावीतुल्य बनाउन नमिल्ने भनी प्रतिवादीको पुनरावेदन परेको अवस्थामा साधकको रोहबाट भएको फैसला स्वतः बदर हुने भनी (हिमाकुमारी भट्टराई विरुद्ध श्री ५ को सरकार, ने.का.प. २०५७, अंक १०/११, नि.नं.६९४३, पृष्ठ ७१२) सिद्धान्त कायम भैरहेको परिप्रेक्षमा प्रस्तुत मुद्दामा समेत यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट साधकको रोहमा भएको मिति २०६२।१।२७ को फैसला यी पुनरावेदकहरूको हकमा स्वतः बदर हुन्छ।

३. साधकको रोहबाट भएको यस अदालत संयुक्त इजलासको मिति २०६२।१।२७ को फैसला यी पुनरावेदक/ प्रतिवादीहरूको हकमा बदर भएको अवस्था हुँदा पुनरावेदक/प्रतिवादीहरूको पुनरावेदन जिकिर समेतलाई मध्यनजर राखी पुनरावेदक/ प्रतिवादीहरूलाई कसूरदार ठहर्‍याई गरेको शुरु मकवानपुर जिल्ला अदालतको फैसला सदर गरेको पुनरावेदन अदालत हेटौँडाको मिति २०६२।७।८ को फैसला मिले नमिलेको के रहेछ ? भन्ने प्रश्नमा केन्द्रीत भै न्याय निरूपण गर्नुपर्ने भएको छ।

४. प्रस्तुत मुद्दाको तथ्य अध्ययन गर्दा मृतक इजाजुल हक मिया अन्सारी घट्टेखोला स्थित जंगलमा पुग्ने वित्तिकै यी प्रतिवादीहरू मध्येका लोकबहादुर गोलेले मृतकको पछाडिबाट पहिलो पटक टाउकोमा खुकुरीले प्रहार गर्दा निज अगाडि बढ्न खोजेकोमा मदन थिडले पछाडि धकेलेका र तत्पश्चात् पुनः लोकबहादुरले दोस्रो पटक प्रहार गर्दा मृतक ढली तत्कालै मृत्यु भएको भनी गरेको वयान व्यहोरालाई अर्का प्रतिवादी

मदन थिडले समेत समर्थन गरी वयान गरेको देखिन्छ। मृतकको मृत्यु पछि निजको साथमा रहेको नगद तथा कपडा समेत लुटी बाँडी लिएको भन्ने कुरालाई यी दुबै प्रतिवादीले अधिकार प्राप्त अधिकारी र अदालत समक्ष समेत स्वीकार गरेको अवस्था देखिन्छ। प्रतिवादीहरूको साविती वयानलाई अन्य अभियुक्तहरूको कथन, घटनास्थलमा भेटिएको खुकुरीका साथै घटनास्थल तथा लाश प्रकृति मुचुल्का समेतका प्रमाणहरूले पुष्टी गरेको हुँदा त्यसतर्फ थप विवेचना गर्नुपर्ने अवस्था देखिएन।

५. अब, पुनरावेदक प्रतिवादीहरूले पुनरावेदनपत्रमा लिएको जिकिरलाई हेर्दा लोकबहादुर गोलेले आफ्नो पुनरावेदन पत्रमा अन्य व्यक्तिको उक्साहटमा परी आफू कसूरमा संलग्न भएको, घटना हुँदाका वखत आफ्नो उमेर १६ वर्ष मात्र रहेको, अदालती वन्दोवस्तको १८८ नं. मा घटी सजाय गर्न सक्ने कानूनी व्यवस्था भएको र आफूले मौकामा तथा अदालतमा कसूर अपराधमा सावित भई वयान गरेको अवस्था समेत दर्शाई अ.व. १८८ नं. वमोजिम घटी सजायको माग गरेको देखिन्छ, भने अर्का प्रतिवादी मदन थिडले वारदात हुँदाको अवस्थामा आफ्नो उमेर १७ वर्ष मात्र रहेको, सानुकान्छा गोलेको उक्साहटमा लागी वारदातस्थलमा गएको र आफूले मृतकलाई मार्नका लागि समाएको वा हात हालेको अवस्था समेत नरहेको भन्दै आफूलाई ज्यान सम्बन्धीको १७ नं. वमोजिमको सजाय हुनुपर्ने भनी जिकिर लिएको देखिन्छ। साथै निजहरूका तर्फबाट उपस्थित विद्वान

अधिवक्ताहरूको वहस जिकिरमा पनि तिनै कारणहरू देखाई घटी सजायको जिकिर लिएको सन्दर्भमा विचार गर्दा अ.व. १८८ नं. मा रहेको कानूनी व्यवस्थालाई हेर्नुपर्ने हुन्छ। उक्त नं. मा भनिएको छ- “ऐनले सर्वस्व सहित जन्म कैद वा जन्म कैद गर्नुपर्ने भएका मुद्दामा सावित ठहरे पनि इन्साफ गर्ने हाकिमका चित्तले भवितव्य हो कि भन्न हुनेसम्मको शंकाले वा अपराध गरेको अवस्था विचार गर्दा कसूरदारलाई ऐन बमोजिमको सजाय दिँदा चर्को हुने भई घटी सजाय हुनुपर्ने चित्तले देखेमा ऐनले गर्नुपर्ने सजाय ठहराई आफ्ना चित्तले देखेको कारण सहितको खुलासा राय पनि साधन तोकमा लेखी जाहेर गर्नु हुन्छ। अन्तिम निर्णय दिनेले पनि त्यस्तो देखेमा ऐनले हुने सजायमा घटी सजाय तोक हुन्छ” उल्लिखित कानूनी व्यवस्थाले भवितव्यको आशंका वा अपराध गरेको अवस्था समेतका आधारमा घटी सजाय हुनुपर्ने देखिएको अवस्थालाई इंगित गरेको देखिन्छ। ती दुवै अवस्था न्यायकर्ताले अनुभूत गर्ने विषय हो। अ.व. १८८ नं. को व्यवस्था अधिकारको रूपमा रहने विषय पनि होइन। न्यायकर्ताले घटी सजाय हुनुपर्ने भनी अनुभूति गरेको अवस्थामा पनि निश्चित आधारहरूको विद्यमानता अपरिहार्य नै देखिन्छ, कानूनले नै कारण सहितको खुलासाको अपेक्षा गरेको छ।

६. कसूरदारको उमेर कम हुनु मात्र घटी सजायका लागि आधार हुन सक्दैन। प्रस्तुत मुद्दामा भएको कसूरको प्रकृति र कसूर हुँदाको अवस्थालाई हेर्ने हो भने मृतक इजाजुल हक मिया अन्सारीलाई कर्तव्य गरी मार्ने पूर्व योजना सहित खुकुरी जस्तो

जोखिमी हतियारको प्रयोग गरी ज्यान मारेको देखिन्छ। यी प्रतिवादीहरू कम उमेरका भै अन्य व्यक्तिको उक्साहटमा अपराध कार्यमा संलग्न भएका हुन् कि भन्नलाई गाउँमा वसी योजना बनाई घट्टेखोला जंगलसम्म पुगी निहत्था एकलो व्यक्ति माथि पटक पटक खुकुरी प्रहार गरी मारेको देखिँदा त्यस्तो कार्यमा पुनरावेदक प्रतिवादीहरूको मनसाय तत्व विद्यमान थिएन भनी अनुमान समेत गर्न सकिँदैन। पूर्व योजना र तयारी सहित ज्यान मार्ने कार्य गरी त्यसपछि मृतकको साथमा रहेको नगद र कपडा समेत लुटी लैजाने समेतको कार्यमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई अन्य व्यक्तिको उक्साहटमा मात्र त्यस्तो कार्य गरेको मानी घटी सजाय गर्नु अ.व. १८८ नं. को उद्देश्य विपरीत हुने हुँदा घटी सजाय गरिपाउँ भन्ने पुनरावेदक प्रतिवादी लोकबहादुर गोलेको जिकिरसँग सहमत हुन सकिएन। अर्का प्रतिवादी मदन थिडले आफू वारदातस्थलमा उपस्थित सम्म भएको तर मृतकलाई मार्नका लागि समाउने वा हात हाल्ने कार्य नगरेको भनी पुनरावेदन पत्रमा लिएको जिकिरलाई अधिकार प्राप्त अधिकारी तथा अदालतमा समेत वयान गर्दा निज स्वयंले नै खण्डन गरेको र निजको वयान अन्य सम्बद्ध प्रमाणहरूबाट समेत समर्थित रहेको हुँदा निजको उक्त जिकिर तथा निजका कानून व्यवसायीको वहस जिकिरसँग पनि सहमत हुनसक्ने अवस्था देखिँदैन।

तसर्थ यी प्रतिवादीहरूले मृतक इजाजुल हक मिया अन्सारीलाई कर्तव्यबाट मारी मृतकको साथबाट नगद रु. २,०००/- र अन्य कपडा समेत यी प्रतिवादीहरूले लुटी

लगेको देखिएको सन्दर्भमा प्रतिवादीहरुमध्येका यी पुनरावेदक लोकबहादुर गोलेलाई ज्यान सम्बन्धीको महलको १३(१) नं. अनुसार सर्वस्व सहित जन्मकैद, अर्का पुनरावेदक प्रतिवादी मदन थिङ तामाङलाई ऐ. को १३(४) नं. अनुसार जन्मकैद र यी प्रतिवादीहरुलाई चोरीको १४(४) नं. अनुसार जनही कैद वर्ष ६ र विगोको डेढीले हुन आउने रु.१४,६६२।५० जरीवाना गरी तीनै जना प्रतिवादीबाट चोरीको २१ नं. वमोजिम नपुग विगो रु.७,०००।- मृतकका नजिकका नातेदारलाई भराइदिने ठहर्‍याई भएको शुरु मकवानपुर जिल्ला अदालतको फैसला सदर गरेको पुनरावेदन अदालत हेटौडाको मिति २०६२।७।८ को फैसला मिलेकै देखिँदा सदर

हुने ठहर्छ । पुनरावेदक/ प्रतिवादीहरुको पुनरावेदन जिकिर पुन सक्दैन । पुनरावेदकहरुलाई फैसलाको जानकारी दिई प्रस्तुत मुद्दाको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार गरी बुझाईदिनु ।

उक्त रायमा हामी सहमत छौं ।

न्या.तपवहादुर मगर
न्या.ताहिरअलि अन्सारी

इति सम्बत् २०६५ साल मार्ग ५ गते रोज ५
शुभम्

इजलास अधिकृत: उमेश कोइराला

निर्णय नं. ७९८९ ने.का.प. २०६५

सर्वोच्च अदालत, पूर्ण इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री बलराम के.सी.
माननीय न्यायाधीश श्री दामोदरप्रसाद शर्मा
माननीय न्यायाधीश श्री गौरी ढकाल
दे.पु.ई.नं.-०६३-DF-००११
आदेश मिति: २०६५।८।१९।५

मुद्दा :- लिखत दर्ता वदर दर्ता ।

पुनरावेदक/वादी: रौतहट जिल्ला, जोकहा
गा.वि.स.वडा नं. ५ वस्ने शेष
मरगुवको हकमा र आफ्नो हकमा
समेत अवदा खातुन
विरुद्ध

प्रत्यर्थी/प्रतिवादी: रौतहट जिल्ला, जोकहा
गा.वि.स.वडा नं. ५ वस्ने शेष रउफ
समेत

- अंशवण्डाको महल अन्तर्गत व्यवहार चलाउने भन्ने विषयलाई जुनसुकै कारोवार (Transaction) का रूपमा भन्दा पनि घर व्यवहार चलाउने अर्थमा लिनुपर्ने ।
- अंशवण्डाको महललाई समग्रतामा अध्ययन गर्दा यसले सगोलको सम्पत्तिमाथि परिवारका सदस्यहरुको अधिकारलाई सुनिश्चित तुल्याएको देखिन्छ भने व्यवहार चलाउने मुख्य व्यक्तिलाई व्यवहार चलाउने शर्तमा केही थप अधिकार र जिम्मेवारीको प्रबन्ध पनि गरेको देखिन्छ । व्यवहार

चलाउने व्यक्तिमा निहित रहेको त्यस्तो अधिकार र जिम्मेवारीको स्रोत भनेको कानून नै हो । निश्चित कानूनलाई आधार बनाएर आफ्नो अधिकारको जिकिर लिने व्यक्तिले सोही कानूनद्वारा निर्दिष्ट प्रक्रियाको अवलम्बन गर्न इन्कार गर्न नहुने ।

(प्रकरण नं.४)

- रिभ वापत वकसपत्र गरी हक हस्तान्तरण गर्ने क्रियाले घर व्यवहार चलाउने क्रियाको प्रतिनिधित्व गर्न नसक्ने ।

(प्रकरण नं.६)

- व्यवहार चलाउने प्रयोजनका लागि जुनसुकै प्रकारले हक छाडे पनि त्यसको बदलामा केही प्राप्त भएको हुनुपर्ने, त्यसरी व्यवहार चलाउने प्रयोजनका लागि विक्री व्यवहार नभै रिभ वापत वकसपत्र गरी दिएको अवस्थामा यदि प्रमाणबाट in return केही प्राप्त भएको नदेखिने हो भने अंशवण्डाको १९(१) नं. विपरीत खर्च गरेको मान्नुपर्ने ।

(प्रकरण नं.७)

- घरको मुख्य व्यक्ति हुँदा सबै अंशियारको हक लाग्ने अचल सम्पत्ति आधा भन्दा बढी खर्च गर्ने सम्बन्धमा खास, विशेष, थप वा छुट्टै अधिकार वा सहूलियत प्राप्त नहुने ।
- सगोलको सम्पत्ति सबै अंशियारहरुको बराबर हक लाग्ने common property भएको कारण व्यवहार चलाउन खर्च गर्न सक्ने अधिकारको

नाममा घरको मुख्य व्यक्तिको हैसियतले प्राप्त अधिकारको दुरुपयोग नहोस् भनेर एक प्रकारले Checks and Balance को रूपमा आधा भन्दा बढी अचल सम्पत्ति खर्च गर्नलाई हक पुग्नेहरुको मञ्जुरीको लिखत वा साक्षी वसेकोमा सदर हुने व्यवस्था भएको पाइने ।

- घर व्यवहार चलाउने जिम्मा मुख्य व्यक्तिको हुन्छ र त्यस्तो मुख्य व्यक्तिले व्यवहार चलाउनु पर्दा व्यवहार चलाउने प्रयोजनका लागि मात्र अंशवण्डाको १९ नं. मा तोकिए वमोजिमको प्रकृया अन्तर्गत रही खर्च गर्न पाउने ।
- सगोलको सम्पत्ति व्यवहार चलाउन चलमा सबै र अचलमा आधासम्म खर्च गर्न सक्ने भन्नु र अरु कसैबाट कुनै कुरामा रिभीएर वा कसैबाट तत्कालै वा भविष्यमा केही सहूलियत वा मद्दत वा सहारा वा लाभ पाउने उद्देश्यले आफ्नो एकलौटी भइसकेको सम्पत्ति वकस वा दान दिने भन्नु फरक फरक उद्देश्यका कार्य हुने ।
- अंशवण्डाको १९(१) नं. लाई हेर्दा व्यवहार चलाउन परेको तर अन्य स्रोत नभएको कारणले गर्दा अचल सम्पत्ति खर्च गर्नु परेको अवस्थालाई ईंगित गरेको देखिन्छ, त्यसको अर्थ घर व्यवहार चलाउनका लागि गरिएको बिक्री व्यवहारको कार्यलाई जनाउँछ, ताकि बिक्री व्यवहारबाट आएको रकमले घर व्यवहार चल

सक्छ । सामान्य शाब्दिक अर्थमा दान वकस दिँदा घर व्यवहार चलाउनका लागि आवश्यक रकम प्राप्त हुँदैन, त्यसैले पिता पूर्खाको पालाको अचल सम्पत्ति व्यवहार चलाउन परेकोले खर्च गरेको भन्ने जिकिर लिनेले रिभ वापत वकसपत्र नै दिएपनि त्यसको बदलामा रिभ वापत वकसपत्र प्राप्त गर्ने व्यक्तिको कारण घर व्यवहार चलाउनमा मद्दत पुगेको भन्ने कुरा प्रमाणित गरी देखाउनु पर्ने ।

- अंश हक लाग्ने पैतृक सम्पत्ति मञ्जुरी वेगर वकसपत्रको लिखत गरी हक हस्तान्तरण गर्न कानूनतः नमिल्ने ।

(प्रकरण नं.१०)

पुनरावेदन वादी तर्फबाट:

प्रत्यर्थी प्रतिवादी तर्फबाट:

अवलम्बित नजीर: *केशवप्रसाद नेपाल वि.निलकण्ठ नेपाल (ने.का.प. २०४८, अंक ११, निर्णय नं. ४४२२, पृष्ठ ७८१) मा प्रतिपादित संयुक्त इजलासबाट सिद्धान्त Overrule भएको ।*

आदेश

न्या.वलराम के.सी.: न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १२(१) को खण्ड (क) र (ख) वमोजिम मुद्दा दोहऱ्याई पाउँ भनी परेको निवेदनमा निस्सा प्रदान भै सर्वोच्च अदालत नियमावली २०४९ को नियम ३ को उपनियम (१) को खण्ड (ख) वमोजिम पूर्ण इजलासको लगतमा दर्ता भै पेश हुन आएको

प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य र ठहर यस प्रकार छः

हामी वादीको मूल पुरुष शेष अमदालको छोरा शेष असिज, निजको एकमात्र छोरा शेष रउफ र निजको एकमात्र छोरा शेष मरगुव भएकोमा बुढा ससुरा शेष अमदाल र बुढी सासुका साथै ससुरा शेष अजिज र सासु समेत धेरै अधि नै स्वर्गवास हुनु भएको र अंशियार मध्येको लोग्ने शेष रउफ म वादी शेष अवदा खातुन र मेरो नावालक छोरा शेष मरगुव समेत जना ३ अंशियार मात्र भै जो भएको पैतृक सम्पत्ति अंशियारहरुको संयुक्त आयवाट कमाएको श्रीसम्पत्ति जग्गा जमिन समेत केही जग्गा प्रतिवादी शेष रउफको नाममा र केही जग्गा स्व. ससुरा शेष अजिजको नाममा दर्ता राखी एकासगोलमा वसी भोग चलन गरी आएका थियौं । प्रतिवादी मध्येको लोग्ने शेष रउफले जग्गा जमिन वेचविखन गर्न लाग्दा सो रोक्न खोज्दा प्रतिवादी मध्येको हामी वादीका लोग्ने र वावु शेष रउफले नमानी निजको नाम दर्ताको जग्गा जोकहा गा.वि.स.वडा नं. २ कि.नं. ६ को ०-०-६ र ऐ गा.वि.स. जोकहा वडा नं. २ कि.नं. ५ को ०-१-१६ समेत दुवै कित्ताको जग्गा ०-२-२ मा हामी वादीहरु समेतको अंश हक लाग्ने जग्गा हुंदा हामीहरुलाई कुनै जानकारी नदिई गुपचुप तरिकावाट हामी वादीहरुको मन्जुरी वेगर प्रतिवादी मध्येका शेष ईसादलाई हालैको वकसपत्र लेखी पास गरी दिए भनी गाउँ घरमा चर्चा भएपछि लिखतको नक्कल २०५६।६।२ गते लिई जानकारी भएकोले प्रतिवादीहरुका नाउंमा नालेस गर्न आएका छौं

। हाम्रो साक्षी प्रमाण बुझी प्रतिवादी शेष रउफको नाउंमा दर्ता रहेको जोकहा गा.वि.स.वडा नं. २ कि.नं. ६ को ०-०-६ र ऐ ऐ वडा नं. २ कि.नं. ५ को ०-१-१६ समेत दुवै कित्ताको जग्गा ०-२-२ जग्गामा हामी वादी समेतको अंश हक लाग्ने भएकोले कि.नं. ६ को ०-०-६ मध्ये दक्षिणवाट ३ भागको २ भाग अर्थात ०-०-४ जग्गा र कि.नं. ५ को ०-१-१६ मध्ये पश्चिम तर्फवाट तीन भागको दुई भाग समेत ०-१-४ जग्गा समेतको लिखतहरु वदर गरी सो लिखतवाट प्रतिवादी शेष ईसादको नाममा दर्ता भएको सो दर्ता समेत वदर गरी हामी वादीहरुको नाममा दर्ता समेत गरिपाऊं भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०५६।६।२९ को फिरादपत्र ।

वादीले फिरादमा लेखाउनु भएको पुस्तावली ठिकै हो । वादी अवदा खातुन, शेष मरगुव समेत श्रीमती छोरा हुन, सगोलमा वसी आएको अंशियार हुन त्यस तर्फ मेरो विरोध छैन । म प्रतिवादी शेष रउफको नाम दर्ताको जिल्ला रौतहट, जोकहा गा.वि.स. वडा नं. २ कि.नं. ६ को ०-०-६ र ऐ गा.वि.स.वडा नं. २ कि.नं. ५ को जग्गा ०-१-१६ समेत दुवै कित्ताको जग्गा ०-२-२ जग्गा प्रतिवादी मध्येको शेष ईसादलाई विक्री व्यवहार गरेको तीन भागको दुई भाग लिखत वदर गरिपाऊं भन्ने वादी दावी भएको हुंदा घर व्यवहार चलाउन मैले प्रतिवादी मध्येको शेष ईसादलाई विक्री व्यवहार गरेको हुंदा वदर हुनुपर्ने होईन छैन भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी शेष रउफको प्रतिउत्तर पत्र ।

वादीहरु प्रतिवादी रउफ सित अंश पाउने अंशियार नै होईनन् । अवदा खातुन

आफ्नो फिराद लिई आउँदा उमेर २८ वर्ष भनी देखाउनु भएको छ । अंशवण्डा को १० नं. वमोजिम विवाह भएको १५ वर्ष र उमेर कम्तिमा ३५ वर्ष पुगी सकेकी स्वास्थ्य मानिसले मात्र अंश पाउँछे भन्ने व्यवस्था भएको छ । वादीहरुको आफ्नो सगोलको निजी आर्जनको सम्पत्ति नभै पैतृक सम्पत्ति भएकोले वादी दावी अनुसारको लिखत दर्ता वदर हुनुपर्ने होईन, वादी दावी भुङ्गा हो भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी शेष ईसादको प्रतिउत्तर पत्र ।

प्रतिवादी शेष रउफको नाउँमा यो दावी गरिएको ०-२-२ जग्गा वाहेक सो भन्दा धेरै जग्गा रहे भएको स्थितिमा अंशवण्डाको १९ नं. समेतलाई दृष्टिगत गर्दा सो जग्गा आफुले मात्र हक हस्तान्तरण गर्न नपाउने भन्न मिलेन । शेष रउफका नाउँको जग्गाधनी प्रमाण पूर्जाको प्रतिलिपि समेतवाट १ विगाहा भन्दा वढी जग्गा देखि रहेको अवस्थामा वादी दावी वमोजिम लिखत दर्ता वदर गर्नुपर्ने सम्मको स्थिति नहुँदा दावी पुग्न नसक्ने ठहर्छ भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०५७।३।२६ को शुरु रौतहट जिल्ला अदालतको फैसला ।

शुरु फैसला चित्त बुझेन । अंशवण्डाको १९ नं. मा दान वकस दिने भन्ने वाक्यांश छैन, विक्री व्यवहार गर्न हुने भन्ने वाक्यांश छ । आफुखुस गर्न पाउने वाहेक अरुमा अंशियार समेतको मन्जुरीको लिखत नलिई वा साक्षी नराखी दानवकस गरी दिन हुँदैन भन्ने कानूनी व्यवस्था गरेको देखिन्छ । प्रतिवादी शेष रउफले सुक्री विक्री गरी नदिएका र आफुखुस गर्न पाउने सम्पत्ति नभै हाम्रो अंश हक लाग्ने सम्पत्ति वकस गरी

दिएकोमा विक्रीको संज्ञा दिई भएको त्रुटिपूर्ण फैसला वदर गरी फिराद दावी अनुसार इन्साफ पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको वादीको पुनरावेदन जिकिर ।

प्रतिवादी शेष रउफका नाउँमा वकस गरी दिएको दावी अनुसारको जग्गा वाहेक धेरै नै जग्गा वांकी रहेको भन्ने देखिन आएको छ । तसर्थ, अंशवण्डाको १९ नं. समेतको सन्दर्भमा दावी अनुसारको जग्गा प्रतिवादीले हक हस्तान्तरण गर्न नपाउने भन्न नमिल्ने देखिँदा वादी दावी नपुग्ने ठहर्‍याएको शुरु रौतहट जिल्ला अदालतको मिति २०५७।३।२६ को फैसला मिलेकै देखिँदा सदर हुने ठहर्छ भन्ने समेत व्यहोराको पुनरावेदन अदालत हेटौँडाको मिति २०५७।१।४ को फैसला ।

दान वकसको १ नं. अनुसार वकसपत्र गर्दा आफुखुसी गर्न पाउने सम्पत्ति मात्र वकसपत्र गर्न पाउने हो । अरुको समेत अंश हक लाग्ने जग्गामा अंशवण्डाको १९ नं. अनुसार मन्जुरी लिन नपर्ने भन्न मिल्दैन । घर व्यवहार चलाउन वकस गरी दिएको भनी अनुमानकै भरमा आधीसम्म आफुखुस गर्न पाउने भन्ने आधार गैरकानूनी छ । साथै लोकनाथ उपाध्याय विरुद्ध सिताराम ढकाल भएको वकसपत्र लिखत वदर मुद्दामा सम्मानित सर्वोच्च अदालतवाट ने.का.प. २०५४ अंक ५ पृ. २४७ को “मुद्दामा घर व्यवहार चलाउन वकसपत्र गरी दिएको भन्ने जिकिर लिदैमा पुग्दैन, प्रमाणद्वारा सो कुराको पुष्टि हुनु पर्दछ” भन्ने सिद्धान्त समेत प्रतिपादन भै सकेको हुँदा पुनरावेदन अदालत हेटौँडाको त्रुटिपूर्ण फैसला वदर गरी न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १२ (१) को

खण्ड (क) र (ख) वमोजिम मुद्दा दोहऱ्याई पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको वादीको निवेदन ।

यसमा शेष रउफले पैतृक जग्गा आफ्नो छोरा श्रीमतीको मन्जुरी नलिई शेष ईरसादलाई वकसपत्र गरी दिएको लिखत वदर गरिपाऊँ भनी परेको उजुरीका दावी अनुसार लिखत वदर नहुने भनी शुरु रौतहट जिल्ला अदालतको फैसलालाई सदर गरेको पुनरावेदन अदालत हेटौँडाको फैसलामा अंशवण्डाको १९(१) नं. र ने.का.प. २०५४ नि.नं. ६३६८ पृ. २४७ मा प्रतिपादित कानूनी सिद्धान्त समेतको त्रुटि देखिँदा न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १२(१) को देहाय (क) र (ख) अनुसार मुद्दा दोहऱ्याउने निस्सा प्रदान गरिदिएको छ । विपक्षी भिकारिँ आएपछि वा अवधि नाघेपछि नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने समेत व्यहोराको यस अदालतको मिति २०६०।६।७ को आदेश ।

यसमा निवेदक अवदा खातुन समेतको तर्फवाट तारेखमा रहेका अधिवक्ता सुशिल अधिकारीले यस अदालतवाट तोकी पाएको मिति २०६०।७।१४ को तारेख गुजारेको भनी तामेलीको लागि इजलास समक्ष पेश हुन आएकोमा प्रस्तुत मुद्दामा यस अदालतवाट मुद्दा दोहऱ्याई हेर्ने निस्सा प्रदान भएको देखिएकोले मुलुकी ऐन अ.व. २०१ नं. ले प्रस्तुत मुद्दा फैसला नै गर्नुपर्ने अवस्थाको हुँदा तामेलीमा राख्न मिलेन । कोर्ट फि समेतका दस्तुरको हकमा पछि फैसला हुँदा ठहरे वमोजिम हुने गरी प्रस्तुत मुद्दा पूर्व आदेशानुसार पुनरावेदकको लगतमा दर्ता गरी नियमानुसार गरी पेश गर्नु भन्ने समेत

व्यहोराको यस अदालतको मिति २०६०।१२।२३ को आदेश ।

व्यवहार चलाउनलाई २१ वर्ष मुनिका स्वास्नी छोरा, विधवा वुहारीको मन्जुरी नलिए पनि हुने गरी अंशवण्डाको १९(१) ले छुट दिएकोमा रिभ वापत वकस गरी दिए सम्बन्धमा २१ वर्ष मुनिकाको मन्जुरी लिन नपर्ने भनी सम्भन मिले देखिन आएन । अंशवण्डाको १९ (१) नं. वमोजिम “पिता पूर्खाको पालाको चल अचल गैह सम्पत्तिको हकमा चलमा सवै र अचलमा आधी सम्म व्यवहार चलाउनलाई स्वास्नी, छोरा वा विधवा वुहारीको मन्जुरी नभएपनि आफूखुस गर्न पाउँछ । अचलमा आधी भन्दा वढी भने व्यवहार चलाउनै परे पनि २१ वर्ष नाघेका स्वास्नी, छोरा र विधवा वुहारीको मन्जुरी लिई मात्र खर्च गर्न हुन्छ । मन्जुरी नलिइ गरेको सदर हुँदैन” भन्ने कानूनी व्यवस्था भएको पाइन्छ । पुनरावेदक वादीहरुको समेत अंश हक लाग्ने पैतृक सम्पत्ति निजहरुको मन्जुरी वेगर हालैको वकसपत्रको लिखत गरी हक हस्तान्तरण गर्न कानूनतः मिले अवस्था नदेखिँदा वादी दावी वमोजिम कि.नं. ६ को ०-०-६ र कि.नं. ५ को ०-१-१६ समेत जम्मा ज.वि. ०-२-२ जग्गा प्रतिवादी शेष रउफले प्रतिवादी मध्येकै शेष ईसादलाई र.नं. २२८४ मिति २०५५।७।२९ को हालैको वकसपत्रको लिखत वदर गरी ३ भागको २ भाग जग्गा वादीहरुको नाउँमा दर्ता हुने देखिन्छ । वादी दावी नपुग्ने ठहरी शुरु रौतहट जिल्ला अदालतको फैसला सदर हुने ठहऱ्याई भएको पुनरावेदन अदालत हेटौँडाको मिति २०५७।१।१४ को फैसला सो हदसम्म मिलेको

नदेखिँदा उल्टी हुने ठहर्छ । यस अदालतवाट केशवप्रसाद नेपाल विरुद्ध निलकण्ठ नेपाल समेत भएको ने.का.प. २०४८, अंक ११, नि.नं. ४४२२, पृ. ७८१ को वकसपत्र वदर मुद्दामा वादीहरुको उमेर १७ वर्ष, ७ वर्ष र ५ वर्ष लेखिएको देखिँदा मुलुकी ऐन, अंशवण्डाको महलको १९ (१) नं. अनुसार निजहरुको मन्जुरी लिन पर्ने अवस्था नदेखिने भनी प्रतिपादित भएको सिद्धान्तसँग यो इजलास असहमत हुँदा सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ३ (ख) वमोजिम प्रस्तुत मुद्दा पूर्ण ईजलासमा पेश गर्नु भन्ने समेत व्यहोराको यस अदालत संयुक्त इजलासबाट मिति २०६३।१।१६ मा भएको फैसला ।

२. नियम वमोजिम पेशी सूचीमा चढी इजलास समक्ष पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदन सहितको मिसिल अध्ययन गरी हेर्दा हाम्रो समेत अंश हक लाग्ने कि.नं. ५ र ६ को जम्मा जग्गा विगाहा ०-२-२ जग्गा प्रतिवादी शेष रउफले प्रतिवादी मध्येका शेष ईरसादलाई हालैको वकसपत्र पास गरी दिएकोले ३ भागको २ भाग लिखत वदर गरिपाउँ भनी शेष रउफको श्रीमती अवदा खातुनले १० वर्षको नावालकको हकमा समेत अ.वं. १० नं. वमोजिम अदालतको अनुमती लिई दान वकसको ५ नं. वमोजिम फिराद दिएकोमा आफूले घर व्यवहार चलाउन प्रतिवादी मध्येको शेष ईरसादलाई विक्री व्यवहार गरेको हुँदा वदर हुनुपर्ने होईन भनी प्रतिउत्तर फिराएको देखिन्छ । यी पुनरावेदक वादीहरु प्रतिवादी शेष रउफको स्वास्नी, छोरा भएको र फिराद दिँदाको समयमा

एकासगोलमै रहे वसेको भन्ने कुरामा दुवै पक्ष बीच मुख मिलेकै देखिन्छ । विवादित कि.नं. ५ को ०-१-१६ र कि.नं. ६ को ०-०-६ जग्गा पैतृक सम्पत्तिको रूपमा रहेको र त्यसमा यी पुनरावेदकहरुको समेत अंश हक लाग्ने र प्रतिवादी शेष रउफले प्रतिवादी मध्येकै शेष ईरसादलाई हालैको वकसपत्र गरी दिएको तथ्यमा पनि विवाद देखिँदैन । प्रतिवादी शेष रउफले घर व्यवहार चलाउन उक्त जग्गा विक्री व्यवहार गरेको हुँदा वदर हुनुपर्ने होईन भन्ने जिकिर लिएको देखिएको र यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट अंशवण्डाको १९(१) नं. को कानूनी व्यवस्था वमोजिम पुनरावेदक वादीहरुको समेत अंश हक लाग्ने पैतृक सम्पत्ति निजहरुको मन्जुरी वेगर हालैको वकसपत्रको लिखत गरी हक हस्तान्तरण गर्न नमिल्ने भन्ने समेतको आधारमा वादी दावीको कि.नं. ६ र कि.नं. ५ समेतको जम्मा ज.वि. ०-२-२ जग्गा प्रतिवादी शेष रउफले प्रतिवादी मध्येकै शेष ईरसादलाई दिएको मिति २०५५।७।२९ को हालैको वकसपत्रको लिखत वदर गरी ३ भागको २ भाग जग्गा वादीहरुको नाउँमा दर्ता हुने निष्कर्षमा पुगी यस अदालतवाट केशवप्रसाद नेपाल विरुद्ध निलकण्ठ नेपाल समेत भएको ने.का.प. २०४८, अंक ११, नि.नं. ४४२२, पृ. ७८१ को वकसपत्र वदर मुद्दामा वादीहरुको उमेर १७ वर्ष, ७ वर्ष र ५ वर्ष लेखिएको देखिँदा मुलुकी ऐन, अंशवण्डाको महलको १९ (१) नं. अनुसार निजहरुको मन्जुरी लिन पर्ने अवस्था नदेखिने भनी प्रतिपादित सिद्धान्तसँग असहमत भै निश्चित सिद्धान्त कायम हुनका लागि सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को

नियम ३ (ख) वमोजिम पूर्ण इजलासमा पेश भएको देखिन्छ । उल्लिखित परिप्रेक्ष्यमा हेर्दा प्रस्तुत मुद्दामा अंशवण्डाको १९ नं. को देहाय (१) मा रहेको पिता पूर्खाको पालाको अचल सम्पत्ति व्यवहार चलाउनलाई आधी सम्म आफूखुस गर्न पाउने भन्ने व्यवस्था अन्तर्गत आफू खुस गर्न पाउनेले के कुन प्रयोजनका लागि उपयोग गर्न पाउने हो ? भन्ने प्रश्नको निरूपण गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

३. प्रस्तुत मुद्दामा वादीको समेत अंश हक लाग्ने कि.नं. ५ र ६ को जग्गा प्रतिवादी शेष रउफले अर्का प्रतिवादी शेष ईरसादलाई घर व्यवहार चलाउन विक्री व्यवहार गरेको भन्ने कुरा प्रतिवादीले फिराएको प्रतिउत्तरबाट देखिएतापनि मिति २०५५।७।२९ को विवादित लिखतको व्यहोरालाई हेर्दा रिभ वापत वकसपत्र गरेको भन्ने देखिन्छ । लिखतले नै रिभ वापत विवादका जग्गाहरू वकसपत्र गरी दिएको भन्ने स्पष्ट गरेको अवस्थामा सो लिखत गरिदिने शेष रउफले उक्त कि.नं. ५ र ६ का जग्गाहरू घर व्यवहार चलाउन विक्री व्यवहार गरेको भनी लिएको दावी प्रतितलायक देखिँदैन ।

४. मुलुकी ऐन, अंशवण्डाको १९(१) नं. को कानूनी व्यवस्थालाई हेर्दा "पिता पूर्खाको पालाको चल अचल गैह्र सम्पत्तिको हकमा चलमा सवै र अचलमा आधी सम्म व्यवहार चलाउनलाई स्वास्नी, छोरा वा विधवा वुहारीको मन्जुरी नभएपनि आफूखुस गर्न पाउँछ । अचलमा आधि भन्दा वढी भने व्यवहार चलाउनै परे पनि २१ वर्ष नाघेका स्वास्नी, छोरा र विधवा वुहारीको मन्जुरी लिई मात्र खर्च गर्न हुन्छ । मन्जुरी नलिइ गरेको

सदर हुँदैन" भन्ने व्यवस्था गरिएको देखिन्छ । उक्त व्यवस्थाले व्यवहार चलाउने मुख्य व्यक्तिलाई अभिभावकको नाताले आश्रित व्यक्तिहरूको तुलनामा केही बढी अधिकार र जिम्मेवारी प्रदान गरेको स्पष्ट नै छ, तर त्यस्तो अधिकार र जिम्मेवारीलाई निरपेक्ष रूपमा नभै व्यवहार चलाउनु पर्ने कर्तव्य पालनासँग सापेक्ष तुल्याइएको देखिन्छ । अंशवण्डाको महल अन्तर्गत व्यवहार चलाउने भन्ने विषयलाई जुनसुकै कारोवार (Transaction) का रूपमा भन्दा पनि घर व्यवहार चलाउने अर्थमा लिनुपर्ने हुन्छ । अंशवण्डाको महललाई समग्रतामा अध्ययन गर्दा यसले सगोलको सम्पत्तिमाथि परिवारका सदस्यहरूको अधिकारलाई सुनिश्चित तुल्याएको देखिन्छ भने व्यवहार चलाउने मुख्य व्यक्तिलाई व्यवहार चलाउने शर्तमा केही थप अधिकार र जिम्मेवारीको प्रबन्ध पनि गरेको देखिन्छ । व्यवहार चलाउने व्यक्तिमा निहीत रहेको त्यस्तो अधिकार र जिम्मेवारीको स्रोत भनेको कानून नै हो । निश्चित कानूनलाई आधार बनाएर आफ्नो अधिकारको जिकिर लिने व्यक्तिले सोही कानूनद्वारा निर्दिष्ट प्रक्रियाको अवलम्बन गर्न इन्कार गर्नु हुँदैन ।

५. अधिकारको निरपेक्ष उपभोगको चाहना कसैले पनि गर्नु हुँदैन, अधिकारसँगै केही कर्तव्यहरू पनि जोडिएर आउँछन् । कर्तव्यको पालनाले अधिकारलाई सुनिश्चित बनाउँछ भने अधिकारको उपभोगले कर्तव्यको आग्रह गर्दछ । अर्थात् अधिकारको प्रयोग गर्दा अधिकार प्रयोग गर्न पाउने शर्त र परिवारप्रतिको जिम्मेवारी र कर्तव्य पनि हेर्नु पर्ने हुन्छ । अधिकार र

कर्तव्यका बीचको यो अन्योन्याश्रित सम्बन्ध र सन्तुलनको सान्दर्भिकता घर व्यवहारको सञ्चालनमा पनि रहन्छ। अंशवण्डाको १९(१) नं. ले व्यवहार चलाउने व्यक्तिलाई प्रदान गरेको आफूखुस गर्न पाउने अधिकारभित्र व्यवहार चलाउने कर्तव्य पनि जोडिन पुगेको छ। व्यवहार चलाउने कर्तव्यलाई पञ्चाएर सम्पत्ति आफूखुस गर्न पाउने अधिकारको निरपेक्ष उपभोगको दावीले नै प्रस्तुत विवादको जन्म भएको हो। आफू खुस गर्न पाउने अधिकारलाई घर व्यवहार चलाउनु पर्ने कर्तव्यले नियन्त्रण गर्दछ, भन्ने कुरालाई घर व्यवहार चलाउन विक्री व्यवहार गरेको भनी प्रतिउत्तरमा लिइएको जिकिरबाट पनि स्वीकार गरिएको देखिन्छ। तर त्यसरी घर व्यवहार चलाउन विक्री गरेको भन्ने दावी लिँदा लिँदै पनि विवादित कित्ता नं. ५ र ६ को जग्गा शेष ईरसादलाई हक हस्तान्तरण गरिएको वकसपत्रको लिखतको कैफियत महलमा रिभ वापत वकसपत्र गरेको भन्ने व्यहोरा उल्लेख गरिएको छ।

६. त्यसरी रिभ वापत वकसपत्र गरी हक हस्तान्तरण गर्ने क्रियाले घर व्यवहार चलाउने क्रियाको प्रतिनिधित्व गर्न सक्दैन। रिभ वापत वकसपत्र दिने र घर व्यवहार चलाउन पिता पूर्खाको पालाको सम्पत्ति अंशवण्डाको महलको १९(१) नं. मा तोकिएका नाताभित्रका व्यक्तिहरूको मञ्जुरी नलिएको भन्ने समेतको जिकिर लिने व्यक्तिले आफ्नो जिकिर अनुसार रिभ वापत दिएको वकसपत्रबाट घर व्यवहार चलाएको भन्ने समेतको प्रमाण पुऱ्याउनु पर्छ, त्यस्तो प्रमाण पुऱ्याउनु पर्ने भार निजमा नै रहन्छ। तर यदि

रिभ वापत वकसपत्र दिने मुख्य व्यक्तिले त्यस्तो प्रमाणित गर्न नसकेको अवस्थामा भने अंशवण्डाको १९(१) नं. विपरीत खर्च गरेको अनुमान गर्नुपर्ने हुन्छ।

७. सगोलको सम्पत्तिको उपयोग घर व्यवहार चलाउने प्रयोजनका लागि गर्दा परिवारका सबै सदस्यहरूले त्यसको लाभ प्राप्त गर्दछन् र सम्पत्तिको त्यस प्रकारको उपयोगमा सहभागी हुने अवसर प्राप्त गर्दछन् भने कसैप्रति खुशी भएर वा रिभ वापत दिइने वकसपत्रबाट वकसपत्र दिने व्यक्ति वाहेक परिवारका अन्य सदस्यले कुनै प्रकारको प्रतिफल पाउने अवस्था हुँदैन। वकसपत्र दिने व्यक्ति वाहेक परिवारका अन्य सदस्यहरूको सहभागिता नरहेको र उनीहरूलाई जानकारी समेत नभएको अवस्थामा त्यस्तो लिखतबाट उनीहरूले न त कुनै सन्तुष्टि नै प्राप्त गर्दछन्, न त त्यस्तो लिखतप्रति उनीहरूको अपनत्व नै रहन्छ। घर व्यवहार चलाउने कर्तव्यसँग जोडिएको व्यापक विषयलाई एउटा व्यक्तिको खुशी र सन्तुष्टिमा सीमित तुल्याउने गरी व्याख्या गर्दा त्यसले अंश हक सम्बन्धी विद्यमान कानूनी व्यवस्था र हाम्रो पारिवारिक संरचनामा नै प्रतिकूल प्रभाव पार्न सक्छ। त्यसैले अचलमा आधी सम्म व्यवहार चलाउनलाई स्वास्नी, छोरा वा विधवा वुहारीको मञ्जुरी नभएपनि आफूखुस गर्न पाउँछ भन्ने अंशवण्डाको १९(१) नं. को व्यवस्थाले मुख्य व्यक्तिले अन्यथा प्रमाणित गर्न नसकेको अवस्थामा रिभ वापत वकसपत्र दिने कार्य घर व्यवहार चलाउन खर्च भएको भन्ने जनाउँदैन। व्यवहार चलाउने भन्ने कुराले व्यवहार चलाउने प्रयोजनका लागि

जुनसुकै प्रकारले हक छाडे पनि त्यसको बदलामा केही प्राप्त भएको हुनुपर्ने भन्ने कुरालाई जनाउँछ । त्यसरी व्यवहार चलाउने प्रयोजनका लागि विक्री व्यवहार नभै रिभ वापत वकसपत्र गरी दिएको अवस्थामा यदि प्रमाणबाट in return केही प्राप्त भएको नदेखिने हो भने अंशवण्डाको १९(१) नं. विपरीत खर्च गरेको मान्नु पर्ने हुन्छ ।

८. लिखतमा नै रिभ वापत भनी वकसपत्रको लिखत गरिदिएको व्यहोरा उल्लेख भएको स्थितिमा दान वकसको महलमा रहेको कानूनी व्यवस्था पनि सान्दर्भिक हुन आउँछ । मुलुकी ऐन, दान वकसको महलको नं. १ मा रहेको “आफ्नो हक पुग्ने सम्पत्ति दान वा वकस गरी दिन हुन्छ ... । आफ्नो खुस गर्न पाउने बाहेक अरुमा अंशियार र हक पुग्नेहरुको मञ्जुरीको लिखत नलिई वा साक्षी नराखी दान वा वकस गरिदिन हुँदैन” भन्ने व्यवस्था गरिएको देखिन्छ । अंशवण्डाको महल र दान वकसको महल दुवै सम्पत्ति सम्बन्धी कानून हुन् । यी दुई कानूनले आ-आफ्नो ठाउँमा सम्पत्ति आर्जन गर्ने र भोग गर्ने अधिकार प्रदान गरेपनि सम्पत्तिमा आफ्नो हक छाड्ने सम्बन्धी अधिकारमा केही भिन्न भिन्न व्यवस्थाहरु गरेको देखिन्छ । यसको लागि सम्पत्तिको प्राप्ती हुने आधार र स्रोत पनि हेर्नु पर्ने हुन्छ । हाम्रो कानूनले सम्पत्ति प्राप्त हुने सम्बन्धमा तीन प्रकारका व्यवस्थाहरु गरेको पाइन्छ । पहिलो- कुनै परिवारमा जन्मेको कारणले परिवारको सदस्यको नाताले नैसर्गिक अधिकारका रूपमा अंश वापत प्राप्त गरेको सम्पत्ति, दोस्रो- आफ्नो ज्ञान सीपबाट आर्जन गरेको सम्पत्ति

र तेस्रो- कसैबाट दान वकस वा अपुतालीबाट प्राप्त गरेको सम्पत्ति । अंशवण्डाको महलले सगोलको सम्पत्तिमा प्रत्येक अंशियारको बराबरको हक प्रदान गर्दछ । त्यस बाहेक परिवारको मुख्य व्यक्तिलाई केही जिम्मेवारी र कर्तव्य पनि अंशवण्डाको महलमा तोकिएको छ । प्रस्तुत मुद्दामा अंशवण्डाको महल र दान वकसको महलले गरेको व्यवस्थाका साथै त्यस सम्बन्धी विधायिकी मनसायलाई पनि हेर्नु पर्ने देखिन्छ ।

९. अंशवण्डाको महलले घरको मुख्य व्यक्तिलाई परिवारका अन्य आश्रित सदस्यको अभिभावकको हैसियतको दर्जा दिई त्यस्तो अभिभावकको हैसियत राख्ने मुख्य व्यक्तिले सबैको अंश लाग्ने सम्पत्ति खर्च गर्ने कुरामा केही बन्देज लगाएको देखिन्छ । पारिवारिक Hierarchy मा घर व्यवहार चलाउन घरको मुख्य व्यक्तिलाई केही विशेष र थप सम्मान र हैसियत भएतापनि सबै अंशियारको बराबर हक लाग्ने सम्पत्ति खास गरी अचल सम्पत्तिको विषयमा घरको मुख्य व्यक्तिलाई सबै अंशियारहरु मध्येमा पहिलो अर्थात् first among the equals को रूपमा राखेको देखिन्छ । घरको मुख्य व्यक्ति हुँदा सबै अंशियारको हक लाग्ने अचल सम्पत्ति आधा भन्दा बढी खर्च गर्ने सम्बन्धमा खास, विशेष, थप वा छुट्टै अधिकार वा सहूलियत प्राप्त हुँदैन । सगोलको सम्पत्ति सबै अंशियारहरुको बराबर हक लाग्ने common property भएको कारण व्यवहार चलाउन खर्च गर्न सक्ने अधिकारको नाममा घरको मुख्य व्यक्तिको हैसियतले प्राप्त अधिकारको दुरुपयोग नहोस् भनेर एक प्रकारले Checks

and Balance को रूपमा आधा भन्दा बढी अचल सम्पत्ति खर्च गर्नलाई हक पुग्नेहरूको मञ्जुरीको लिखत वा साक्षी वसेकोमा सदर हुने व्यवस्था भएको हो । घर व्यवहार चलाउने जिम्मा मुख्य व्यक्तिको हुन्छ र त्यस्तो मुख्य व्यक्तिले व्यवहार चलाउनु पर्दा व्यवहार चलाउने प्रयोजनका लागि मात्र अंशवण्डाको १९ नं. मा तोकिए वमोजिमको प्रकृया अन्तर्गत रही खर्च गर्न पाउने देखिन्छ । ऐ. १९(१) नं. मा रहेको व्यवहार चलाउन भन्नाले घर व्यवहार चलाउन भन्ने नै बुझिन्छ, त्यसमा विवाद हुन सक्दैन । सगोलको सम्पत्ति व्यवहार चलाउन चलमा सबै र अचलमा आधासम्म खर्च गर्न सक्ने भन्नु र अरु कसैबाट कुनै कुरामा रिभीएर वा कसैबाट तत्कालै वा भविष्यमा केही सहूलियत वा मद्दत वा सहारा वा लाभ पाउने उद्देश्यले आफ्नो एकलौटी भइसकेको सम्पत्ति वकस वा दान दिने भन्नु फरक फरक उद्देश्यका कार्य हुन् । अंशवण्डाको १९(१) नं. लाई हेर्दा व्यवहार चलाउन परेको तर अन्य स्रोत नभएको कारणले गर्दा अचल सम्पत्ति खर्च गर्नु परेको अवस्थालाई ईगित गरेको देखिन्छ, त्यसको अर्थ घर व्यवहार चलाउनका लागि गरिएको बिक्री व्यवहारको कार्यलाई जनाउँछ, ताकि बिक्री व्यवहारबाट आएको रकमले घर व्यवहार चलन सक्छ । सामान्य शाब्दिक अर्थमा दान वकस दिँदा घर व्यवहार चलाउनका लागि आवश्यक रकम प्राप्त हुँदैन, त्यसैले पिता पूर्खाको पालाको अचल सम्पत्ति व्यवहार चलाउन परेकोले खर्च गरेको भन्ने जिकिर लिने प्रतिवादीले रिभ वापत वकसपत्र नै दिएपनि त्यसको बदलामा रिभ वापत

वकसपत्र प्राप्त गर्ने व्यक्तिको कारण घर व्यवहार चलाउनमा मद्दत पुगेको भन्ने कुरा प्रमाणित गरी देखाउनु पर्छ । तब मात्र पिता पूर्खाको पालाको अचल सम्पत्ति अन्य अशियारको मञ्जुरी नलिई आफूखुशी गर्न पाउनेले सही रूपमा आफूखुशी गरेको रहेछ भन्न सकिन्छ । तर प्रस्तुत मुद्दाका प्रतिवादी शेष रउफले अर्का प्रतिवादी शेष ईसादलाई हालैको वकसपत्रको लिखत गरिदिँदा न त अंशवण्डाको १९(१) नं. वमोजिम व्यवहार चलाउने प्रयोजनका लागि दिएको भन्ने नै देखिन्छ, न त दान वकसको १ नं. मा उल्लेख भएभै हक पुग्नेहरूको मञ्जुरी लिएको नै देखिन्छ ।

१०. तसर्थ पुनरावेदक वादीहरूको समेत अंश हक लाग्ने पैतृक सम्पत्ति निजहरूको मञ्जुरी वेगर हालैको वकसपत्रको लिखत गरी हक हस्तान्तरण गर्न कानूनतः मिल्ने अवस्था नदेखिँदा वादी दावी वमोजिम कि.नं. ६ को ०-०-६ र कि.नं. ५ को ०-१-१६ समेत जम्मा ज.वि. ०-२-२ जग्गा प्रतिवादी शेष रउफले अर्का प्रतिवादी शेष ईसादलाई गरिदिएको र.नं. २२८४ मिति २०५५।७।२९ को हालैको वकसपत्रको लिखत वदर गरी ३ भागको २ भाग जग्गा वादीहरूको नाउँमा दर्ता हुने ठहर्‍याएको यस अदालत संयुक्त इजलासको मिति २०६३।१।१६ को फैसला मनासिव ठहर्छ ।

११. यस्तै विवादको विषयवस्तु समावेश भएको केशवप्रसाद नेपाल विरुद्ध निलकण्ठ नेपाल समेत भएको वकसपत्र वदर मुद्दा (ने.का.प. २०४८, अंक ११, नि.नं. ४४२२, पृ. ७८१) मा वादीहरूको उमेर १७

वर्ष, ७ वर्ष र ५ वर्ष लेखिएको देखिँदा मुलुकी ऐन, अंशवण्डाको महलको १९(१) नं. अनुसार निजहरुको मन्जुरी लिन पर्ने अवस्था नदेखिने भनी ठहर गरेको यस अदालत संयुक्त इजलासबाट मिति २०६३३१११ मा भएको रुलिङ overrule गरिएको छ। अरुमा तपसील वमोजिम गर्नु ।

तपसिल

माथि इन्साफ खण्डमा लेखिए वमोजिम पुनरावेदन अदालत हेटौँडाको फौसला उल्टी भै दावीको कि.नं. ६ र कि.नं. ५ समेतको जम्मा ज.वि. ०-२-२ जग्गा प्रतिवादी शेष रउफले अर्का प्रतिवादी शेष ईसादलाई गरिदिएको र.नं. २२८४ मिति २०५५।७।२९ को हालैको वकसपत्रको लिखत वदर भै ३ भागको २ भाग जग्गा वादीहरुको नाउँमा दर्ता हुने ठहरेको हुँदा उक्त लिखत मध्ये ३ भागको २ भाग लिखत वदर गरी वादीहरुको नाउँमा दर्ता समेत गरिदिनु भनी सम्बन्धित मालपोत कार्यालयलाई लेखी पठाउन रौतहट जिल्ला अदालतलाई जनाउ दिनु१

कोर्टफिको हकमा विचार गर्दा शुरु जिल्ला अदालतमा फिराद गर्दा वादीले राखेको कोर्ट फि रु.३००।-, पुनरावेदन गर्दा कोर्ट फि ऐनको दफा १८ वमोजिम राखेको कोर्ट फि रु.४५।- समेत जम्मा रु.३४५।- राखेको देखिँदा

माथि इन्साफ खण्डमा लेखिए अनुसार ३ खण्डको २ खण्ड लिखत वदर हुने ठहरेको हुँदा जम्मा कोर्ट फि मध्ये ३ खण्डको २ खण्ड अर्थात् रु.२३०।- प्रतिवादीबाट भराई पाउँ भनी निजको यसै सरहदको जेथा देखाई ऐनको म्यादभित्र वादीले दरखास्त दिए केही दस्तुर नलिई उक्त रकम प्रतिवादीबाट वादीलाई भराई दिनु, साथै यस अदालतबाट मुद्दा दोहोर्चाई हेर्ने निस्सा प्रदान भए पछि कोर्ट फि ऐन, २०१७ को दफा १९ वमोजिम लाग्ने दस्तुर रु.२०।- वादीबाट दाखिल भएको नदेखिँदा प्रतिवादीबाट असूल गर्नु, निजबाट असूल हुन नसके वादीबाट असूल गरी सदर स्याहा गर्नु भनी शुरु अदालत तहसिल शाखालाई लेखी पठाईदिनु २

प्रस्तुत मुद्दाको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार गरी बुझाई दिनु ३

उक्त रायमा हामी सहमत छौं ।

न्या.दामोदरप्रसाद शर्मा
न्या. गौरी ढकाल

इति सम्बत् २०६५ साल मार्ग १९ गते रोज
५ शुभम्

इजलास अधिकृत: उमेश कोईराला

निर्णय नं. ७९९० ने.का.प. २०६५

सर्वोच्च अदालत संयुक्त इजलास
संम्माननीय प्रधानन्यायाधीश श्री केदारप्रसाद
गिरी
माननीय न्यायाधीश श्री अनूपराज शर्मा
संवत् २०५६ सालको दे.पु.नं. ८५८७, ८५९०
फैसला मिति: २०६५।०१।२३।२

मुद्दा: मिलापत्र बदर ।

पुनरावेदक/वादी: काठमाडौं जिल्ला का.म.न.
पा वार्ड नं ४ वस्ने टिकाकुमारी
दाहालको मु.स. गर्ने कृष्णबहादुर
दाहाल

विरुद्ध

प्रत्यर्थी/प्रतिवादी: काठमाडौं जिल्ला
जितपुरफेदी गा.वि.स वार्ड नं. ४ वस्ने
सूर्यप्रसाद धिताल समेत

पुनरावेदक/प्रतिवादी: काठमाडौं जिल्ला
जितपुरफेदी गा.वि.स वार्ड नं. ४
वस्ने सूर्यप्रसाद धिताल

विरुद्ध

प्रत्यर्थी/वादी: काठमाडौं जिल्ला का.म.न.पा
वार्ड नं. ४ वस्ने टिका कुमारी दाहाल

शुरु फैसला गर्ने:

मा.जि.न्या. श्री ठाकुरप्रसाद शर्मा
पुनरावेदन फैसला गर्ने
मा.न्या. श्री माधवराज थापा
मा.न्या. श्री हरिराम कोइराला

- दर्ता कायम नै नरहेको जग्गा अनधिकृत रुपमा मिलापत्रमा उल्लेख गर्दैमा हककायम हुने स्थिति नहुने ।
- आफ्नो हकभोग र दर्तामा नरहेको जग्गा कसैले मिलापत्रमा उल्लेख गराउँदैमा दर्तावालाको हक नजाने भएकोले त्यसलाई बदर गराइरहनुको औचित्य र प्रयोजन नरहने ।

(प्रकरण नं. ३)

पुनरावेदक वादी तर्फबाट: विद्वान वरिष्ठ
अधिवक्ताद्वय श्री प्रकाश वस्ती र श्री
हरिहर दहाल एवं विद्वान अधिवक्ता
श्री बालकृष्ण नेउपाने

प्रत्यर्थी प्रतिवादी तर्फबाट:

अवलम्बित नजीर:

फैसला

न्या.अनूपराज शर्मा: पुनरावेदन
अदालत पाटनको मिति २०५५।१०।२५को
फैसला उपर वादी तथा प्रतिवादीको तर्फबाट
परेको मुद्दा दोहोर्न्याईपाऊँ भन्ने निवेदनमा
न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १२ को
उपदफा (१) को खण्ड (क) (ख) अनुसार यस
अदालतबाट निस्सा प्रदान भै पेश हुन आएको
प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य र ठहर यस
प्रकार छ :-

म फिरादीले नन्दकुमारीबाट मिति
२०१९।७।१६ मा रु.२०००।- मा मौजे हाडी
गाउँको रै.नं. ११० र ५९५ को जग्गा
राजिनामा गरी लिई वद्रीप्रसाद दुलाललाई
२०२० सालमा कबुलियत गरी मोहीमा
कमाउन दिई निजले र निजका छोरा

श्रीमतीले कुत बुझाई आएका छन् । सो जग्गा सर्भे नापीमा का.जि.का.न.पा वार्ड नं. २३(ढ) कि.नं. १७ मा ३-१०-२ मा नापी भएको र दर्ता गरिपाऊँ भनी मा.पो. का.मा निवेदन दिई कारवाही चलेकोमा सो जग्गा शंकरमान श्रेष्ठ र दिलिप कुमार श्रेष्ठको नाउँमा अस्थायी दर्ता गरी दिने गरी मिति २०४८।३।११ मा भएको निर्णय वदर गरिपाऊँ भनी छुट्टै फिराद दिएको छु । उक्त मेरो जग्गा खाने गरी विपक्षी देवकुमारी वादी र सूर्यप्रसाद धिताल प्रतिवादी भै अंश मुद्दा गरी सो जग्गा सूर्यप्रसाद धितालको कायम हुने गरी मिति २०४७।८।१४ मा मुद्दा मिलापत्र गरेको जानकारी हुन आएको हुँदा फिराद गर्न आएको छु । मेरो जग्गा लिनुदिनुपर्ने गरी मिलापत्र गर्ने हक विपक्षीहरूलाई नभएकोले अ.वं. ८६ नं. हुने वमोजिम उक्त मिलापत्र वदर गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको वादी टिकाकुमारी दाहालको फिराद पत्र ।

विवादीत जग्गा शम्शेरबहादुर पाण्डेको नाउँमा दर्ता भएको र उक्त जग्गा २००५।१।२८ गते आमा देव कुमारी धितालले भोग बन्धकी लिनु भएकोमा मिति २०३०।१०।२८ मा शम्शेरबहादुरको छोरा दिपेन्द्र जंग पाण्डेबाट फाँर्छे राजिनामा गराई लिएको जग्गा हो आमा देवकुमारी संगको अंश मुद्दामा मिति २०४७।८।१४ मा मिलापत्र गर्दा मेरो हक हुन आएको हुँदा मिलापत्र वमोजिम आ-आफ्नो अंशको जग्गा आ-आफ्नो गरिपाऊँ भनी मालपोत कार्यालयमा निवेदन परी कारवाही चलेको छ । मेरो उक्त राजिनामा उपर कसैको उजुर नपरि यथावत रहेको अवस्थामा दुःख दिनका लागि भुङ्ग

फिराद गरेको हुँदा अ.वं. १८० नं. वमोजिम खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको सूर्यप्रसाद धितालको प्रतिउत्तर पत्र ।

प्रतिवादी मध्येकी देवकुमारी धितालका नाउँमा जारी भएको इतलायनामा मिति २०४८।१।१६ मा तामेल भएकोमा उक्त म्याद गुजारी प्रतिउत्तर नदिई वसेको देखिन्छ ।

पहिले परेको अंश मुद्दामा उक्त जग्गा तायदातीमा सम्म उल्लेख गरेको, तर जग्गाको हक भोग दर्ता तिरो जस्ता कुनै पनि श्रेस्ताले उक्त जग्गा सूर्यप्रसादको रहेछ भन्ने प्रमाण नदेखिदा सूर्यप्रसादको कायम हुने गरी मिति २०४७।८।१४ मा भएको मिलापत्र सो कित्ताको हक सम्म वदर हुने ठहर्छ । तर सो जग्गा यसै लगाउको दे.मि.नं. २०८६ को यिनै वादी र दिलिपकुमार श्रेष्ठ समेत प्रतिवादी भएको दर्ता वदर हक कायम मुद्दामा शंकर मान श्रेष्ठ समेतको ठहर्ने गरी आजै यसै इजलासबाट निर्णय भएकोले मेरो हक कायम गरिपाऊँ भन्ने वादी दावी भने पुग्न सक्दैन भन्ने समेत व्यहोराको काठमाडौँ जिल्ला अदालतको मिति २०५०।३।१० को फैसला ।

मेरो राजिनामाको दाविको जग्गा विपक्षीहरू बीच चलेको अंश मुद्दामा मिति २०४७।८।१४ मा मिलापत्र गर्दा विपक्षी सूर्यप्रसादको हक कायम हुने गरी भएको हद सम्म मिलापत्र वदर हुने ठहर्‍याएको शुरुको फैसलामा चित्त बुझेको छ । तर सो जग्गामा मेरो हक कायम हुने नठहर्‍याई दावी नपुग्ने ठहर्‍याएको हद सम्म चित्त बुझेन किनभने शंकर मान श्रेष्ठ समेतले उक्त मिलापत्र वदरमा दावी गरेको छैनन्, सो जग्गा निजहरूको भए मिलापत्र वदरमा अ.वं. ८६ नं.

वमोजिम फिराद दायर गर्ने थिए सो नगरेको अवस्थामा दावी भन्दा बाहिर गई ठहर गरेको फैसला अ.वं. १८४ (क) र १८५, १९२, प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३ र ५४ को विपरीत हुँदा सो फैसला बदर गरी दावी दावी वमोजिम इन्साफपाऊँ भन्ने समेत व्यहोरा को दावी टिका कुमारी दाहालको पुनरावेदन अदालतमा परेको पुनरावेदनपत्र ।

दावी दावीको जग्गा शम्शेरबहादुर बाट भोग बन्धकी र निजको शेषपछि निजका हकवाला दिपेन्द्रजंग पाण्डेबाट फाछेँ राजिनामा गरेको जग्गामा सो राजिनामा उपर दावी विरोध नभएको अवस्थामा दावीको हक नै नपुने निजको फिराद पत्रबाट मिलापत्र बदर हुने ठहर्‍याएको शुरुको फैसला त्रुटीपूर्ण छ । विवादीत जग्गाको दर्ताका समबन्धमा यी वादीले मालपोत कार्यालयमा कुन मितिमा निवेदन दिएकी हुन फिरादमा खुलाउन सकेकी छैनन् । यसै लगाउको अर्को मुद्दामा मेरै पक्ष बनेका दिलिप कुमार समेत जना २ को २०३९।१२।९ मा र म पुनरावेदक को २०४७ चैत्रमा मालपोत कार्यालयमा निवेदन परी सकेको छ । दर्तामा विपक्षी र म पुनरावेदक गरी हामी दुवैको निवेदन परी उही वेलादेखि पक्ष विपक्ष भएको र वादीलाई उही वेलामा नै मिलापत्र भएको कुरा थाहा भएकोले अ.वं. ८६ नं. को म्याद भित्र को फिराद नहुँदा अ.वं. १८० नं. वमोजिम खारेज गर्नुपर्नेमा सो नगरेमो शुरु फैसला बदर गरी भुट्टा दावीबाट फुर्सद पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्र. सूर्यप्रसाद धितालको पुनरावेदन अदालतमा परेको पुनरावेदनपत्र ।

यस्मा वादी दावी भन्दा बाहिर गई सूर्यप्रसादको कायम हुने गरी मिलापत्र बदर हुने समेत ठहराएको शुरु काठमाडौँ जिल्ला अदालतको इन्साफ फरक पर्ने देखिदा पुनरावेदन नपर्ने प्रतिवादी देव कुमारीलाई भिकाई आए पछि यसै लगाउको हक कायम दर्ता बदर मुद्दा साथै पेश गर्नु भन्ने पुनरावेदन अदालत पाटनको मिति २०५५।३।२२ को आदेश ।

विवादको कि.नं. १७ को जुन जग्गामा आफ्नो हक पुगेको छैन त्यस्तो जग्गालाई अंश मुद्दाको तायदातीमा दर्शाई मिलापत्र गरेकोलाई कानूनले मान्यता दिन मिल्ने अवस्था नहुँदा सूर्यप्रसादको कायम हुने गरी मिति २०४७।८।१४ मा भएको मिलापत्र सो कित्ताको हकमा सम्म बदर गर्ने गरेको र यसै लगाउको यिनै वादी र शंकरमान समेत भएको दे.पु.नं. ६०/७९ को हक कायम दर्ता बदर मुद्दामा शंकरमान समेतको ठहर्ने गरी शुरुबाट भएको फैसला आज यसै इजलासबाट सदर हुने गरी फैसला भएकाले उक्त जग्गामा वादी दावी पुग्न नसक्ने ठहर्‍याएको समेत शुरु काठमाडौँ जिल्ला अदालतको मिति २०५०।३।१० को फैसला मिलेकै देखिदा सदर हुने ठहर्छ भन्ने समेत व्यहोराको पुनरावेदन अदालत पाटनको मिति २०५५।१०।२५ को फैसला ।

विपक्षीहरु बीच भएको मिति २०४७।८।१४ को मिलापत्र उपर दावी नगर्ने शंकरमान श्रेष्ठ समेतको विवादीत कि.नं १७ को जग्गामा हक हुन नसक्ने, प्रतिवादी सूर्यप्रसादको सो कि.नं. १७ को जग्गामा हक नभएको भन्ने कुरा फैसलाले स्वीकार गरेको अवस्थामा र मेरो राजिनामालाई कसैले

अन्यथा प्रमाणित गर्न नसकेको अवस्थामा दावी पुन नसक्ने ठहर गरेको शुरु तथा पुनरावेदन अदालतको फैसला अ.व.१८४(क) १८५ र अ.व. ८६ नं. समेतको विपरीत हुँदा न्याय प्रशासन ऐन २०४८ को दफा १२ (१) (क) (ख) को आधारमा मुद्दा दोहोर्‍याई फैसला बदर गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको वादी टिका कुमारी दाहालको निवेदनपत्र ।

मेरो आमा देव कुमारी र म बीच चलेको अंश मुद्दाको मिति २०४७।१।१४ को मिलापत्रको जानकारी वादीलाई तत्कालै भएकोले अ.व. ८६ नं. को म्याद भित्रको फिराद नपरेको फिराद खारेज गर्नुपर्ने नगरेको, आमा देव कुमारीको मिति २०४८।५।१ मा मृत्यु भएको व्यक्तिलाई विपक्षी बनाई गरिएको फिराद पनि खारेजभागी छ । हक कायममा दावी नपुग्ने वादीलाई मिलापत्र बदरको फिराद दिने हक अ.व. ८२ नं. ले हुँदैन । हदम्याद भित्र नपरेको फिराद खारेज नगरेको र अ.व. १८५ नं. बमोजिम वाद विवादको मुल्यांकन नगरि भएको पुनरावेदन फैसला न्याय प्रशासन ऐन २०४८ को दफा १२ को उपदफा, (१) को खण्ड (क) र (ख) अनुसार मुद्दा दोहोर्‍याई हेरी न्याय इन्साफ पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी सूर्यप्रसाद दाहालको निवेदन पत्र ।

यस्मा म फिरादीको जग्गा खानलाई आपसमा काठमाडौँ जिल्ला अदालतबाट मिति २०४७।१।१४ मा अंश मुद्दामा गरेको मिलापत्र बदर गरिपाऊँ भन्ने वादी दावीमा मिलापत्र बदर हुने हो होइन भन्ने विषयमा निर्णय गर्नुपर्नेमा वादी दावी बाहिर गै मिलापत्र बदर हुने र हक कायम तर्फ दावी नपुग्ने भनी

गरेको काठमाडौँ जिल्ला अदालतको फैसला सदर गर्ने गरेको पुनरावेदन अदालत पाटनको फैसला मुलुकी ऐन अ.व. १८४ (क) नं १८५ नं. को व्याख्यात्मक त्रुटी एवं ने.का.प. २०५० नि.नं. ४७९६ पृष्ठ ५५४ मा प्रतिपादित सिद्धान्तको प्रतिकूल हुनुको साथै यसै लगाउको दो.नि.नं. ६५४७ र ६५६३ मा दोहोर्‍याई हेर्ने निस्सा प्रदान गर्ने आदेश भएको समेत आधारबाट यस्मा पनि न्याय प्रशासन ऐन २०४८ को दफा १२(१९) को खण्ड (क) र (ख) बमोजिम दोहोर्‍याई हेर्ने निस्सा प्रदान गरिएको छ । विपक्षीहरुलाई भिकाई नियमानुसार गरी पेश गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०५८।१०।१७ को आदेश ।

नियम बमोजिम पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदक बादीको तर्फबाट उपस्थित विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ताद्वय श्री प्रकाश वस्ती र श्री हरिहर दहाल एवं विद्वान अधिवक्ता श्री बालकृष्ण नेउपानेले मिलापत्र बदर गरी बादीको हक कायम हुनुपर्नेमा मिलापत्र बदर गरी हककायम मुद्दाका प्रतिवादी दिलीप कुमार श्रेष्ठ समेतको हक कायम हुने ठहराएको शुरुको सदर गर्ने गरेको पुनरावेदन अदालतको फैसला त्रुटीपूर्ण हुँदा बदर गरी पुनरावेदकको हक कायम गरिनु पर्दछ, भनी गर्नु भएको वहस सुनी पुनरावेदन सहितको मिसिल अध्ययन गरी हेर्दा पुनरावेदन अदालतको फैसला मिलेको छ छैन, र पुनरावेदक वादी र प्रतिवादीको पुनरावेदन जिकिर पुन सक्ने हो होइन ? भन्ने सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्ने देखियो ।

२. निर्णय तर्फ विचार गर्दा विपक्षी देवकुमारी वादी र सूर्यप्रसाद धिताल

प्रतिवादी भै अंश मुद्दा गरी मेरो राजिनामा भित्रको कि.नं.१७ को जग्गा सूर्यप्रसाद धितालको कायम हुने गरी मिति २०४७।०८।१४ मा मिलापत्र गरेको हुँदा बदर गरी हककायम गरिपाऊँ भन्ने समेत वादी दावीमा कि.नं.१७ को जग्गा मिलापत्रमा उल्लेख गरेको हदसम्म बदर हुने ठहराएको शुरुको सदर गर्ने गरेको पुनरावेदन अदालतको फैसला उपर वादी प्रतिवादी दुवै पक्षको मुद्दा दोहोर्याई हेरी पाऊँ भन्ने निवेदन परी यस अदालतवाट लगाउको हक कायम दर्ता बदर मुद्दामा दोहोर्याउने निस्सा भएको आधारवाट प्रस्तुत मुद्दा पनि दोहोर्याई हेर्ने आदेश भएको देखियो ।

३. प्रत्यर्थीहरु बीच चलेको अंश मुद्दामा विवादित कि.नं. १७ को जग्गा पुनरावेदक प्रतिवादी सूर्यप्रसाद धितालको अंश भागमा पर्ने गरी मिति ०४७।०८।१४ मा मिलापत्र भएको देखिए पनि सो जग्गा निजहरुको हो भन्ने साविक हक भोगको कुनै प्रमाण पेश भएको देखिएको छैन । प्रत्यर्थी प्रतिवादीहरुका नाउँमा दर्ता कायम नै नरहेको उक्त कि.नं. १७ को जग्गा अनधिकृत रुपमा मिलापत्रमा उल्लेख गर्दैमा निजहरुको हककायम हुने स्थिति पनि हुदैन । आफ्नो हकभोग र दर्तामा नरहेको जग्गा कसैले मिलापत्रमा उल्लेख गराउँदैमा दर्तावालाको हक नजाने भएकोले त्यसलाई बदर गराईरहनुको खासै औचित्य र प्रयोजन पनि रहदैन । मालपोत कार्यालयले उक्त मिलापत्रलाई मान्यता नदिई विवादको जग्गा दिलीपकुमार श्रेष्ठ समेतका नाउँमा दर्ता गरी चित्त नबुझे अदालतमा जानु भनी पुनरावेदक

सूर्यप्रसाद धिताल समेतलाई सुनाएकोमा सो अस्थायी दर्ता बदर तर्फ निजको फिराद नै नपरेवाट मालपोत कार्यालयको निर्णयलाई स्वीकारेको समेत देखियो ।

४. मालपोत कार्यालयको मिति २०४८।३।११ को निर्णयले दिलीपकुमार श्रेष्ठ समेतका नाउँमा अस्थायी दर्ता भएको विवादित कि.नं १७ को जग्गा निजहरुका नाउँमा भएको अस्थायी दर्ता बदर गरिपाऊँ भनी यिनै पुनरावेदक वादीले दिएको यसै लगाउको दे.पु.नं.८५८८ र ८५८९ को हक कायम दर्ता बदर मुद्दामा वादी दावी नपुग्ने ठहराएको शुरुको सदर गर्ने गरेको पुनरावेदन अदालत पाटनको फैसला सदर हुने ठहरी आज यसै इजलासवाट फैसला भएको हुँदा सोही मुद्दामा विवेचित आधारकारणवाट पुनरावेदक वादीको हक कायम हुने अवस्था रहेन ।

५. अतः उल्लिखित आधार प्रमाणवाट शुरु काठमाडौं जिल्ला अदालतको फैसला सदर गर्ने गरेको पुनरावेदन अदालत पाटनको मिति २०५५।१०।२५ को फैसला मनासिव देखिदा सदर हुने ठहर्छ । पुनरावेदक वादी र प्रतिवादी दुवै पक्षको पुनरावेदन जिक्तिर पुग्न सक्दैन । मिसिल नियम बमोजिम गरी बुझाई दिनु ।

उक्त रायमा सहमत छु ।

प्र.न्या.केदारप्रसाद गिरी

इति संवत् २०६५ साल मंसिर २३ गते रोज २ शुभम्.....

इजलास अधिकृत: नारायण सुवेदी

निर्णय नं. ७९९१

ने.का.प. २०६५

सर्वोच्च अदालत संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री मीनबहादुर रायमाभी
माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ
रिट नं. ०६४-WO-०२३०
आदेश मिति: २०६५।२।२१।४

मुद्दा: परमादेश ।

निवेदक: जनहित संरक्षण मञ्च (प्रो. पब्लिक)
का तर्फबाट अख्तियार प्राप्त र
आफ्नो हकमा समेत का.जि.का.
म.न.पा वडा नं. १४ कुलेश्वर बस्ने
अधिवक्ता प्रकाशमणी शर्मा समेत
विरुद्ध

विपक्षी: नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा
मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरवार
समेत

- पाठेघर खस्ने समस्यालाई सांकेतिक रूपमा प्रजनन् समस्याको एउटा पाटोको रूपमा हेर्न सकिने भएपनि यो समस्याले समग्र प्रजनन् स्वास्थ्यको र महिला स्वास्थ्यको समस्याकै प्रतिनिधि समस्याको स्थान ग्रहण गर्ने हुनाले प्रस्तुत विषयवस्तुलाई संवैधानिक एवं कानूनी हक, राज्यको उत्तरदायित्व अनि तिनको कार्यान्वयनको रणनीतिक संरचनाको हिसावले हेर्नु पर्ने ।

(प्रकरण नं. ८)

- प्रतिष्ठापूर्ण ढंगले मानवोचित जीवन जीउन पाउने हक पनि जीवनको हकको आधारभूत विशेषता भएकाले मानव स्वास्थ्यको लागि राज्यले आधारभूत सुविधा वा संरक्षण नदिने हो भने जीवनको हकको उचित संरक्षण हुन सक्दैन, त्यसैले नै जीवनलाई स्वास्थ्यको अधिकारसँग जोडेर हेर्नु पर्ने ।

(प्रकरण नं. १०)

- मौलिक हकको रूपमा स्थापित हकलाई राज्यले कानून र कार्यक्रम मार्फत उपभोगयोग्य बनाउनु पर्दछ । स्वयं क्रियाशील हुने हकलाई कार्यान्वयन गर्ने संयन्त्रको अभाव हुने स्थिति उत्पन्न भएमा राज्यलाई सुम्पिएको दायित्वको उल्लंघन हुन आएमा त्यस्तो दायित्व पूरा गर्न आवश्यक आदेश वा निर्देश गर्नु न्यायपालिकाको कानूनी एवं अर्न्तनिहित उत्तरदायित्व हुने ।

(प्रकरण नं. १६)

- प्रजनन् स्वास्थ्यको संवैधानिक मान्यता मात्रैले पुग्ने नभै भौतिक सुविधाको रूपमा व्यवहारमा उपलब्ध गराईनु पनि पर्दछ । खास कानूनी, संस्थागत, कार्यविधिगत र परिणाममूलक पूर्वाधारहरूको विकास विना यो हक औपचारिकतामा सिमित हुन पुग्दछ । त्यसैले यो हकलाई क्रियाशील गराउनको लागि रणनीतिकढंगले नीति निर्माण (कानून बनाउने समेत) देखि कार्यक्रम

तर्जुमा, कार्यान्वयन, विस्तार र मूल्याङ्कन स्तरसम्मको चरणवद्ध प्रयास हुनुपर्ने ।

(प्रकरण नं.१७)

- संविधानमा प्रजनन् स्वास्थ्यको हक समावेश हुनुले महिला स्वास्थ्य र हकको दार्शनिक मान्यता पाएको मान्नुपर्ने हुन्छ भने त्यस सम्बन्धी सुविधा आवश्यक परेको हरेक महिलाले चाहेको वेलामा पाउन सक्ने गरी हकको प्रत्याभूति दिने कानूनको तर्जुमा गर्दै त्यस्तो कानूनबाट स्वीकृत सुविधाहरूलाई व्यवहारमा तृणमूल स्तरसम्म पाउने सक्ने गरी सेवा र सुविधा विकेन्द्रिकरण गर्नु र त्यस सम्बन्धी सूचनाको प्रसारण गरी जागरण पनि ल्याउनु पर्ने ।

(प्रकरण नं.४१)

- महिलाको हक एवं प्रजनन् स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित विशेषज्ञ एवं समाजका प्रतिनिधिहरूसँग आवश्यक परामर्श गरी पर्याप्त कानूनी व्यवस्था सहितको कानून निर्माणको लागि प्राथमिकता साथ विधेयक तर्जुमा गरी शीघ्र व्यवस्थापिका संसद समक्ष पेश गर्नु भनी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेतको नाउँमा निर्देशनात्मक आदेश जारी हुने ।
- प्रजनन् स्वास्थ्य सम्बन्धमा विशेष कार्ययोजना बनाई पीडित महिलाहरूलाई निःशुल्क परामर्श, उपचार, स्वास्थ्य सेवा तथा सुविधा

उपलब्ध हुनसक्ने गरी यथाशीघ्र विभिन्न स्वास्थ्य केन्द्र, स्वास्थ्य चौकी स्तरमा सेवा पुऱ्याउन जो चाहिने व्यवस्था गर्नु र महिलाको प्रजनन् स्वास्थ्यको हक एवं पाठेघर सम्बन्धी समस्याको निराकरणको सम्बन्धमा जनचेतना जगाउने प्रभावकारी कार्यक्रमहरू संचालन गर्नु गराउनु भनी विपक्षीहरूको नाममा परमादेशको आदेश समेत जारी हुने ।

(प्रकरण नं.४२)

निवेदक तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ताहरू कविता पाण्डे, प्रकाशमणी शर्मा र रमा पन्त
विपक्षी तर्फबाट: विद्वान का.मु.नायव महान्यायाधिवक्ता कुमार चुडाल
अवलम्बित नजीर:

आदेश

न्या.कल्याण श्रेष्ठ: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२/१०७(२) बमोजिम दायर भएको प्रस्तुत निवेदनको संक्षिप्त तथ्य र आदेश निम्न बमोजिम छ:-

महिलाको आर्थिक, शैक्षिक, सामाजिक, राजनैतिक र सांस्कृतिक विकास एवं अधिकारसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्ने महिला प्रजनन् स्वास्थ्य सम्बन्धी हकको संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्नु सबैको चासोको विषय हो । पाठेघर खस्ने समस्याले महिलाको प्रजनन् स्वास्थ्यमा प्रत्यक्ष नकारात्मक असर पार्ने मात्र नभई उनीहरूको सामाजिक, पारिवारिक, दाम्पत्य जीवन अनि समग्र व्यक्तित्व विकास मै बाधा पार्नका साथै अन्य शारिरीक,

मानसिक तथा भावनात्मक विकार पैदा हुनुका साथै उनीबाट जन्मने बालबालिकाको स्वास्थ्यमा समेत नकारात्मक असर पार्न सक्ने अत्याधिक सम्भावना रहन्छ । त्यसैले महिलाको प्रजनन स्वास्थ्यको अधिकारलाई सबैको पहुँच भित्र पुऱ्याई यससँग सम्बन्धित समस्याहरूको निमूलको लागि नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २०(२) द्वारा प्रत्येक महिलालाई प्रजनन स्वास्थ्य सम्बन्धी हक हुनेछ, भनी मौलिक हकको रूपमा प्रजनन स्वास्थ्य सम्बन्धी हक प्रत्याभूत गरिएको छ । यसको प्रत्याभूति विना महिलाहरू आफ्ना अन्य मौलिक मानव अधिकारहरूको उपभोग गर्न पूर्ण रूपमा सक्षम हुन सक्दैनन् । अतः यस अधिकारको व्यवहारिक कार्यान्वयनका लागि आवश्यक पर्ने न्यूनतम पूर्वाधारहरूको व्यवस्था गर्नु राज्यको संवैधानिक दायित्व हो । तर महिला स्वास्थ्य समस्याको रूपमा रहेको पाठेघर खस्ने समस्याको उपचार र रोकथामको लागि राज्यबाट कुनै प्रभावकारी कार्यक्रमहरू भैरहेको छैन । जसले गर्दा नेपालमा धेरै महिलाले अकालमै मृत्युवरण गरी रहनु परेको छ, भने कयौँ महिला एवं निजबाट जन्मेका बालबालिकाहरू रोगी भएर बाँच्नु परी रहेको छ । नेपालका ६ लाख महिला यो समस्याबाट पीडित छन् भने यो रोगबाट पीडित महिलाहरू मध्ये २ लाखलाई तत्काल उपचारको आवश्यकता रहेको विभिन्न अध्ययन प्रतिवेदनले देखाएको छ । सन् २००५ मा Safe Motherhood Network Federation Nepal बाट १० जिल्लाहरू (धनकुटा, सिराहा, वारा, नुवाकोट, कपिलवस्तु,

वाग्लुङ, बाँके, सुर्खेत, कञ्चनपुर, वैतडी) मा Uterus Prolapse: A Key Maternal Morbidity Factor Amongst Nepali Women विषयमा गरिएको अध्ययन अनुसार स्वास्थ्य शिविरमा आउने ४५१८ महिला विरामीहरू मध्ये ४१५ लाई पाठेघर खस्ने रोग भएको प्रतिवेदनमा उल्लेख भएको, वि.सं २०५६ मा नेपाल परिवार नियोजन संघद्वारा डोटी र अछाममा सञ्चालन गरेको महिला स्वास्थ्य शिविरमा भण्डै ३००० महिलाको स्वास्थ्य जाँच गरेकोमा प्रजनन स्वास्थ्य समस्या भएका २००० महिलामा भण्डै २५ प्रतिशत विभिन्न डिग्रीका पाठेघर खस्ने रोगबाट पीडित भएको, त्यस मध्ये ३० प्रतिशत तराइमा र ७० प्रतिशत पहाडी जिल्लामा पाठेघर खस्ने समस्याबाट पीडित भएको प्रतिवेदनमा उल्लेख भएको छ । नेपालमा गर्भवती अवस्थामा पौष्टिक खानाको अभाव, सुत्केरी भए लगत्तै कडा परिश्रम गर्नुपर्ने, बाल विवाह, धेरै सन्तान जन्माउने, प्रसुतीको बेलामा प्रसुती स्याहार र स्वास्थ्य सेवाको कमी, महिलाहरू माथि हुने सामाजिक एवं पारिवारिक भेदभाव, हिंसा, प्रजनन स्वास्थ्य सम्बन्धी चेतनाको अभाव, उपचारको लागि सम्बन्धित निकाय वा स्वास्थ्य चौकीसम्म पहुँचको कमी, स्वास्थ्य चौकी भए पनि उपकरण र चिकित्सकहरूको कमी, असुरक्षित गर्भपतन, गरिवी, दुर्गम क्षेत्र र महिला विरुद्धका सामाजिक प्रचलनहरूको अभ्यासका साथै अवैज्ञानिक र लामो समय लगाएर सुत्केरी गराउनु आदि पाठेघर खस्ने समस्याको प्रमुख कारण हुन सक्छन् भन्ने कुरा अध्ययन प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएको

पाइन्छ । यसको निराकरण र उपचारको लागि आवश्यक स्वास्थ्य सेवा र सुविधाको हक उपभोग गर्न पाउनु प्रत्येक महिलाको संवैधानिक एवं अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार सम्बन्धी सन्धि महासन्धिहरुबाट प्रत्याभूत गरिएको मौलिक मानव अधिकार हुँदा पीडित महिलाहरुलाई निःशुल्क परामर्श, उपचार, स्वास्थ्य सेवा तथा सुविधा, देशका सम्पूर्ण स्वास्थ्य चौकी, स्वास्थ्य केन्द्र, उपकेन्द्र एवं स्वास्थ्य सेविकाहरुद्वारा सेवा पुऱ्याउने व्यवस्था गर्नु गराउनु र सोको अध्यावधिक प्रतिवेदन सम्मानित अदालत समक्ष बुझाउनु भनी विपक्षी स्वास्थ्य मन्त्रालयको नाममा, प्रजनन् अधिकार सम्बन्धी विशेष व्यवस्था सहितको महिला प्रजनन् स्वास्थ्य विधेयक तर्जुमा गरी संसदमा पेश गर्नु भन्ने जनसंख्या तथा स्वास्थ्य मन्त्रालय महिला बालबालिका तथा स्वास्थ्य मन्त्रालय र प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको नाममा परमादेशको आदेश जारी गरी महिला, बालबालिका एवं समाज कल्याण मन्त्रालयको संयोजनमा जनसंख्या तथा स्वास्थ्य मन्त्रालय, निवेदक संस्था लगायत महिला स्वास्थ्यमा काम गर्ने संघसंस्थाका प्रतिनिधि रहने गरी एक विशेष समिति गठन गरी सोही समितिले सुझाए बमोजिम आदेशहरु जारी गरी महिला प्रजनन् स्वास्थ्य समस्या पाठेघर समस्या निराकरणमा राष्ट्रिय सञ्चार माध्यमहरुबाट सूचनामूलक, जनचेतना मूलक कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्न गराउन आवश्यक आदेश समेत जारी गरिपाउँ भन्ने २०६४।६।१३ को निवेदन ।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको माग बमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो ? लिखित जवाफ पठाई लिखित जवाफ आएपछि वा अवधि नाघेपछि पेश गर्नु । साथै प्रस्तुत निवेदनलाई अग्राधिकार प्रदान गरिएको छ भन्ने यस अदालतको २०६४।६।१३ को आदेश ।

विपक्षीले निवेदनमा म प्रत्यर्थीको के कस्तो काम कारवाहीबाट निजको के कस्तो हक हनन् हुन गएको हो, सो को उल्लेख गर्न सक्नु भएको छैन । म प्रत्यर्थीको कुनै काम कारवाहीबाट विपक्षीको कुनै हक हनन भएको छैन । निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने नेपाल सरकार स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।

संविधान प्रदत्त महिलाको प्रजनन् स्वास्थ्य तथा प्रजनन् सम्बन्धी हकको रक्षा गर्नको लागि नेपाल सरकारका सम्बन्धित निकाय तथा संस्थाहरु लगायत प्रजनन् स्वास्थ्यको क्षेत्रमा कार्यरत विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरुको समेत सहभागितामा व्यापक रुपमा जनचेतना अभिवृद्धि गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ । मानव अधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्न राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग निरन्तर रुपमा लागि रहेको छ । महिलाको प्रजनन् स्वास्थ्य तथा प्रजनन् हक उल्लंघन भएको तथा आङ्ग खस्ने र सो सम्बन्धी उपचार नपाएको सम्बन्धमा आयोगमा हालसम्म कुनै पनि उजुरीहरु प्राप्त भएका छैनन् । प्रस्तुत निवेदनमा उल्लिखित विषयमा आयोगको गम्भिर ध्यानाकर्षण भएकोले आगामी दिनमा कार्य गर्दै जाने हुँदा आयोगको हकमा निवेदन

खारेज गरिपाउँ भन्ने राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको लिखित जवाफ ।

महिला वर्गको हक हितको संरक्षणार्थ सबै क्षेत्रमा कार्य गर्न २०५८ सालमा आयोगको गठन भएको भए पनि त्यस समय नियुक्त पदाधिकारीको २ वर्षे कार्यकाल पूरा भै लामो समयसम्म आयोग पदाधिकारी विहिन भै उद्देश्य अनुरूप कार्यहरु सुचारु रूपमा अगाडि बढाउन नसकेको, आयोगलाई ऐन प्रदत्त अधिकार तथा कार्यहरु अनुरूप भावी कार्ययोजनाहरु निर्माण गरी लागू गर्ने कार्यमा तदारुखताका साथ लागि परेको साथै महिलाको प्रजनन सम्बन्धी हक तथा महिलासँग सम्बन्धित नेपाल पक्ष भएका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौतामा व्यवस्था गरिएका महिला अधिकारका सवालमा समेत आयोग संवेदनशील छ । आयोगलाई विपक्षी बनाई रिट दिनु पर्ने होइन भन्ने राष्ट्रिय महिला आयोगको लिखित जवाफ ।

सुत्केरी महिलालाई प्रदान गर्ने प्रोत्साहन भत्तालाई निरन्तरता दिदै महिला स्वास्थ्य स्वयंसेविका कोष एवं मातृत्व तथा नवजात शिशु स्याहार कोष स्थापना गरिने, मातृत्व तथा नव शिशु सम्बन्धी स्वास्थ्य कार्यक्रम स्थानीय भाषमा समेत प्रसारण गर्ने, परिवार नियोजन र सुरक्षित मातृत्व कार्यक्रम अन्तर्गत महिला स्वयं सेविकालाई प्रोत्साहन गर्न प्रत्येक गाउँ विकास समितिमा अक्षय कोष स्थापना गरी तत् सम्बन्धी कार्यक्रम संचालन गरिने, पाठेघर खस्ने रोग निराकरण सम्बन्धी २५ वटा निःशुल्क घुम्ती स्वास्थ्य शिविर संचालन गरिने र उक्त शिविर सञ्चालन गर्न सरकारी र गैर सरकारी

संस्थालाई पनि परिचालन गर्ने गरी नेपाल सरकारले आ.व. २०६४/६५ को बजेट बक्तव्य मार्फत समुचित बजेट छुट्याई सो सम्बन्धमा नेपाल सरकारका विभिन्न निकाय मार्फत आवश्यक कार्य भैरहेकोले आफ्नो क्षमता र साधनले भ्याएसम्म नेपाल सरकार अग्रसर रहेको छ । महिलाको प्रजनन स्वास्थ्य सुनिश्चित गर्दै महिलाहरुको सुरक्षाको यथोचित व्यवस्था गर्न नेपाल सरकार क्रियाशिल छ । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ बमोजिम शक्तिपृथकीकरणको सिद्धान्त अवलम्बन गरी राज्य शक्तिको नियन्त्रण र शन्तुलनको व्यवस्था अनुसार व्यवस्थापिका संसद कानून बनाउने सार्वभौम निकाय भएकोले त्यस्तो निकायलाई अर्को निकायबाट कानून बनाउन प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा निर्देशन दिन सकिदैन । असम्बन्धित विषयलाई लिएर यस कार्यालयलाई विपक्षी बनाइएको निवेदन वास्तविकतामा आधारित नभएको, नेपाल पक्ष भएको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिको हैसियत प्रचलित कानूनमा के कस्तो हुने हो, सो सम्बन्धमा नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ मा व्यवस्था छ । तर सन्धिको विषयलाई नै प्रत्यक्षरूपमा अधिकार स्वरूप व्यक्तिले प्रयोग गर्न नसक्ने र सन्धिको आधारबाट राष्ट्रिय कानून अन्तर्गत हकद्वेया सिर्जना नहुने हुनाले अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिको सन्दर्भ लिई गरेको निवेदन कानूनसम्मत छैन, रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको लिखित जवाफ ।

यो मन्त्रालय महिला सशक्तिकरण समग्ररूपमा गर्ने कुराको नीतिगत र

कार्यान्वयन पक्षमा क्रियाशिल छ । किशोरीहरुको प्रजनन् स्वास्थ्य विषयमा विभिन्न महिला विकास कार्यालयहरुद्वारा तालिम सञ्चालनको कार्यक्रम र बजेट यस आर्थिक वर्षमा पनि रहेको छ । निवेदकले उठाएको पाठेघर खस्ने स्वास्थ्य समस्याका सम्बन्धमा यस मन्त्रालयबाट यस आर्थिक वर्षमा कुनै बजेट र कार्यक्रम प्रस्ताव पनि नगरिएको र स्वीकृत पनि नभएको, स्वास्थ्य सम्बन्धी विषय यस मन्त्रालय अन्तर्गत नपरे तापनि महिलालाई सशक्त र सवल बनाउन यस विषयमा नीति र कार्यक्रम तर्जुमा गर्न यो मन्त्रालय गम्भिर रहेको व्यहोरा जानकारी गराईन्छ भन्ने नेपाल सरकार महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।

नियम बमोजिम पेशी सूचीमा चढी आज यस इजलास समक्ष पेश भएको प्रस्तुत निवेदनसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण मिसिल कागजात अध्ययन गरी निवेदक एवं विपक्षीका तर्फबाट प्रस्तुत भएको वहस समेत सुनियो ।

निवेदक विद्वान अधिवक्ताहरु कविता पाण्डे, प्रकाशमणी शर्मा र रमा पन्त खरेलले महिलाहरुको प्रजनन् स्वास्थ्य भित्र बच्चा जन्माउने कुरा मात्र नभै शारिरीक रुपमा स्वास्थ्य रहनु पर्ने कुरालाई पनि समेटेछ, प्रजनन् सम्बन्धी कुरालाई वर्तमान नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले मौलिक हकको रुपमा नै राखेको छ, महिला गर्भवती भएको अवस्थामा तथा सुत्केरी पछि ४५ दिन भित्र गहुङ्गो काम गरेमा पाठेघर खस्ने समस्या आउने विभिन्न प्रतिवेदनले देखाएका छन्, आमाको स्वास्थ्य राम्रो भएमा बच्चाको

स्वास्थ्य पनि राम्रो हुन्छ, महिलाको स्वास्थ्यको लागि गरिने लगानी व्यक्तिगत नभै राष्ट्रको भविष्यको नै लगानी हुँदा राज्यले महिलाको प्रजनन् स्वास्थ्यमा विशेष चासो देखाउने तथा चेतनामूलक एवं सूचना मूलक कार्यक्रमहरु सञ्चालन र प्रसारण गर्नुपर्ने हुन्छ, नेपालमा पाठेघर खस्ने समस्या दिन प्रतिदिन वृद्धि हुँदै जानुले राज्यले उक्त दायित्व पालना नगरेको प्रष्टै छ, संविधानमा प्रजनन् सम्बन्धी हकलाई सुरक्षित गरिए पनि त्यसको अनुभूति गर्न सकिएको छैन, नेपालको आर्थिक र सामाजिक परम्पराले समेत महिलाको प्रजनन् स्वास्थ्यमा असर पारी राखेको छ, जनचेतनाको अभिवृद्धि तथा विविध स्वास्थ्य कार्यक्रमहरु सञ्चालन गरिएमा त्यसमा सुधार आउने अवश्यम्भावी हुँदा निवेदन दावी अनुरूप परमादेश जारी हुनुपर्छ भनी वहस गर्नु भयो । त्यस्तै नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको तर्फबाट का.मु. नायव महान्यायाधिवक्ता कुमार चुडालले आफ्नो वहस प्रस्तुत गर्दै महिलाको पाठेघर खस्ने समस्या निश्चय नै गम्भिर र संवेदनशील विषय हो, उक्त समस्या समाधान हेतु पर्याप्त मात्रामा स्रोत साधानको आवश्यकताको साथै लामो समय लाग्ने हुन्छ, यस सम्बन्धमा नागरिकलाई कसरी चेतना जगाउने र कसरी प्रभावकारी बनाउने भन्ने प्रमुख समस्या हो, यो क्रमिक रुपमा समाधान हुँदै जाने विषय भएकोले एकै पटक निराकरण पनि छैन, मन्त्रिपरिषद्को निर्णयले प्रस्तुत विषयसँग सम्बन्धित २५ वटा शिविर सञ्चालन गर्न, जनचेतना जगाउन आ.व. २०६४/६५ मा बजेट समेत छुट्टयाएको भनेको अवस्था हुँदा

प्रस्तुत समस्याको लागि राष्ट्र लागिपरेकोले रिट जारी गरी रहनु पर्ने अवस्था नै छैन भनी गर्नु भएको वहस समेत सुनियो ।

उपर्युक्त वहस जिकिर समेतलाई मध्यनजर राखी निवेदकको माग बमोजिम परमादेशको आदेश जारी हुनु पर्ने हो, होइन भनी विचार गर्दा महिला स्वास्थ्य समस्याको रूपमा रहेको पाठेघर खस्ने समस्याको उपचार र रोकथामको लागि राज्यबाट कुनै प्रभावकारी कार्यक्रम नभएकोले धेरै महिलाले अकालमै मृत्युवरण गरी रहेका र कैयौं महिला एवं निजबाट जन्मेका बालबालिकहरु रोगी भएर बाँच्नु परेको हुँदा पीडित महिलाहरुलाई निःशुल्क परामर्श, उपचार, स्वास्थ्य सेवा तथा सुविधा देशका सम्पूर्ण स्वास्थ्य चौकी, स्वास्थ्य केन्द्र, उपकेन्द्र एवं स्वास्थ्य सेविकाहरुद्वारा सेवा पुऱ्याउने व्यवस्था गरी विशेष व्यवस्था सहितको महिला प्रजनन् स्वास्थ्य विधेयक तर्जुमा गरी संसदमा पेश गर्न तथा महिला प्रजनन् समस्या, पाठेघर समस्या निराकरणमा राष्ट्रिय सञ्चार माध्यमबाट जनचेतना मुलक कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्न गराउन आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको निवेदन दावी देखियो ।

निवेदकहरुले सार्वजनिक हक सरोकारको प्रतिनिधित्व गर्दै न्यायिक उपचारको लागि पहल गर्ने संस्थाको प्रतिनिधित्व गर्दै प्रस्तुत निवेदन दर्ता गर्नु भएको छ । न्याय र कानूनसँग सम्बन्धित सार्वजनिक हक सरोकारको क्षेत्रमा विगत केही दशक देखि नै निरन्तर क्रियाशिल रहँदै आउनु भएको संस्था भएको कारण तथा प्रस्तुत निवेदनमा निवेदकहरुले महिलाहरुले

विशेष रूपमा व्यहोर्नु परेको प्रजनन् स्वास्थ्य सम्बन्धी समस्या खास गरेर पाठेघर खस्ने समस्याको व्यापकतालाई मध्यनजर राख्दै महिला स्वास्थ्यको एउटा गम्भिर तथा महत्वपूर्ण समस्याको रूपमा रहेको उक्त समस्यालाई प्रजनन् स्वास्थ्यको वृहत् परिवेश भित्र विशेष रूपमा राज्यको उत्तरदायित्वको अंशको रूपमा सम्बोधन गर्नुपर्ने आवश्यकतालाई मान्यता दिन र त्यसको विधिसम्मत तथा योजनावद्ध सम्बोधन गराउने प्रयोजनको लागि प्रस्तुत निवेदन ल्याउनु भएको हिसावले प्रस्तुत विषयसँग निवेदक संस्थाको अर्थपूर्ण सरोकार रहेको मान्नु पर्ने हुन आयो र सो विषयमा निवेदकहरु एवं निवेदक संस्थाको व्यक्तिगत हितको प्रश्न निहित रहेको नभै महिला वर्गले विशेषरूपले व्यहोर्नु परेको प्रजनन् स्वास्थ्यको समस्याको समाधान तर्फ लक्षित रहेकोले यस्तो विषय स्वभाविक रूपमा सार्वजनिक सरोकारको विषय मान्नु पर्ने हुन आयो । वस्तुतः प्रस्तुत मुद्दामा उपस्थित प्रश्नको सम्बन्धमा विपक्षीहरुले निजी सरोकारको विषय भनी आपत्ति जनाएको पनि देखिन्न । महिला र प्रजनन् स्वास्थ्यको अधिकारलाई मानव अधिकारको विषय मानी हाम्रो अन्तरिम संविधानले मौलिक हककै रूपमा स्थापित गरेको अवस्थामा त्यस्तो हकको कार्यान्वयनको लागि परेको यस किसिमको निवेदनलाई पनि सार्वजनिक सरोकारको विषय मान्न नसकिने भए यथार्थमा कस्तो विषय सार्वजनिक सरोकारको हुने भनि खोज्न गाह्रो हुने देखिन्छ । तसर्थ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७ को सन्दर्भमा प्रस्तुत विषयलाई

न्याय निरोपणको विषयको रूपमा ग्रहण गर्नु उपयुक्त नै देखिन आयो ।

निवेदकहरूले गर्नु भएको मागको अन्तर्वस्तुमा प्रवेश गर्नु अघि सर्व प्रथम निवेदकहरूले उठाउनु भएको विषयबाट प्रजनन् स्वास्थ्यको हकको प्रकृति र तिनको कार्यान्वयनको स्थिति कै सम्बन्धमा नै सामान्य समिक्षा गर्नुपर्ने देखिन आयो ।

२. मानव अधिकारको वृहद परिवेश भित्र महिलाको मानव अधिकारको महत्वपूर्ण स्थान रहन्छ । मानव अधिकारको अवधारणाले मानव मात्रको विविध स्थितिहरू र अनुभवहरूको समष्टिलाई समेट्छ र मानव हुनुको गरिमा र प्रतिष्ठालाई उद्वोधन गर्दै मानवोचित जीवन जीउनको लागि आवश्यक शर्तहरू स्थितिहरू सिर्जना गरी तिनको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्न प्रोत्साहित गर्दछ । मानव अधिकारको सन्दर्भमा यो स्थिति मानव मात्रको लागि आकर्षित हुने भए पनि कार्यान्वयन स्तरमा भने मानिसहरूको शारीरिक, आर्थिक, सामाजिक स्तरहरू अनुरूप विविध आवश्यकताहरू अनुभूत हुने हुनाले सबै मानिसको लागि एकै खालको मापदण्ड बनाएर मानव अधिकारको कार्यान्वयन गर्न नसकिने हुन्छ । मानव हुनुको पहिचान, प्रतिष्ठा र गरिमाको प्राप्ति सबैको समान चाहनाको विषय भएर पनि मानिसहरू बीचको अनुभवहरूको विविधता र तत्जन्य समस्याहरूको अनि सम्बोधन गर्ने पद्धतिगत विविधतालाई स्वीकार नगरी सुख छैन । जस्तै एउटा परम्परागत रूपमा शोषित वर्ग र शोषकवर्गलाई एकै मापदण्ड बनाएर मानव अधिकारको कार्यान्वयनको कुरालाई छोडि दिने

हो भने वा एउटा शारीरिकरूपले सवल र अपाङ्गताबाट पीडित अर्को व्यक्तिलाई एकै स्तरको भौतिक सुविधाहरूको मापदण्ड तोक्ने हो भने परिणाममा मानव अधिकारको दर्शनले अपेक्षा गरेको समानताको अर्थपूर्ण परिणाम होइन, विद्यमान असमानता र भेदभावको निरन्तरता नै प्रशस्त हुन्छ ।

३. यो हिसावले महिलाको मानव अधिकारको प्रकृतिलाई विशेष रूपले बुझ्न जरुरी छ । प्रस्तुत निवेदनमा महिलाको प्रजनन् स्वास्थ्यको हकको प्रचलन र स्वास्थ्य सम्बन्धी समस्याको निदानको प्रश्न उठाईएको छ । व्यापक अर्थमा हेर्ने हो भने प्रजनन् स्वास्थ्य भनेको महिलाको मात्रै विषय नभएर समस्त मानवताको प्रश्न हो, त्यसैले पुरुषको पनि प्रश्न हो । तर अनुभवहरूले के देखाएको छ भने यो समस्याको चाप महिलाले नै भोगेको छ र राज्यले समष्टिमा जुन ढंगले मानवीय समस्याको रूपमा यस समस्याको सम्बोधन गर्नुपर्ने थियो त्यसरी नगरेको भन्ने नै प्रस्तुत निवेदनको मर्म देखिन्छ ।

४. प्रजनन् स्वास्थ्य शारीरिक रूपले महिलाको प्रत्यक्ष सरोकारको विषय हो र सामाजिक आर्थिक र कानूनी सबै दृष्टिले पनि जसरी यो समस्याको समाधानको लागि साभा मानवताको मुद्दाको रूपमा समग्र समाजले जसरी दायित्व निर्वाह गर्नुपर्ने थियो, त्यो हुन सकेको छैन । प्रजनन् स्वास्थ्यको कारणले नै पुरुषको भन्दा महिलाको स्वास्थ्य फरक रहने गर्दछ । जन्मलिनु पूर्व देखि मृत्यु पर्यन्त महिलाको फरक स्वास्थ्य हुन्छ । महिला र पुरुषको स्वास्थ्यको विकासको क्रममा उमेरसँगै विविध परिवर्तनहरू हुने

गर्दछन् र समस्याहरु पनि पृथक रूपमा विकसित हुन्छन् । यिनै समस्याहरुको अनुभव नै महिलाको स्वास्थ्य सम्बन्धी पृथक अनुभवहरु हुन् । महिलाको शारिरीक अवस्था सुहाउँदो स्वास्थ्य सुविधाहरुको तर्जुमा र व्यवस्थापन गर्न सकिएन भने पुरुषको आवश्यकता अनुरूप व्यवस्था गरिएको चिकित्सा सुविधाहरुले वाञ्छित सम्बोधन गर्न सक्दैन । मानवता भित्र महिला, पुरुष, बालक, किशोर, वृद्ध, सबलाङ्ग, अपाङ्ग, यातना पीडित, आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक विविध कारणले भेदभाव गरिएको वा दुर्व्यवहार गरिएका अनेकौ परिस्थितिहरु र अनुभवहरु हुन्छन् । ती सबैको अमुक स्थिति र अनुभवहरुको विशेषिकृत सम्बोधन गर्नुपर्ने आवश्यकता र त्यस्तो कुराको मान्यताले नै मानव अधिकारको समग्र संरक्षणमा मद्दत पुऱ्याउन सक्ने हुनाले प्रस्तुत मुद्दाको सन्दर्भमा महिलाको मानव अधिकारको अंगको रूपमा यो समस्यालाई हेर्न र बुझ्न जरुरी हुन आएको छ ।

५. प्रजनन् स्वास्थ्य महिला स्वास्थ्यको अभिन्न अंग भएकोले यो विषयलाई महिलाको मानव अधिकारको विषयको रूपमा लिईन्छ । प्रजनन् स्वास्थ्यलाई प्रारम्भमा स्वास्थ्य सुविधाको अंशको रूपमा लिईएको भए पनि अहिले यो स्वास्थ्यको अधिकार कै रूपमा लिईन्छ । मानव अधिकार सम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्रमा स्वीकार गरिएको स्वास्थ्यको अधिकारलाई आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी महासन्धिको धारा १२ ले हरेकलाई शारिरीक एवं मानसिक स्वास्थ्य सम्बन्धी

उच्चतम मापदण्ड अनुरूपको हक उपभोग गर्ने हक हुन्छ, भनी मान्यता दिएको पाइन्छ । यो हकको संरक्षण गर्न राज्यले मृतभ्रूण जन्म दर वा शिशु मृत्यु दर घटाउने र बालस्वास्थ्य विकासको प्रावधान अपनाउनु पर्ने कुरामा जोड दिएको छ । महिला विरुद्धको सबै किसिमको भेदभाव हटाउने महासन्धिको धारा १० ले स्वास्थ्य सम्बन्धी सूचनामा पहुँचको अधिकारको व्यवस्था गर्दै धारा १२ ले स्वास्थ्य सम्बन्धी हेरचाहका व्यवस्थाहरुमा भेदभाव गर्न नपाउने कुराको व्यवस्था गर्दै गर्भावस्था, प्रसुति तथा प्रसुति उप्रान्तको अवस्थामा उचित स्वास्थ्य स्यहारको आवश्यकतानुसार निशुल्क पोषण व्यवस्था गर्दै गर्भावस्थामा तथा बच्चालाई दुध खुवाउने अवधिमा पर्याप्त पोषिलो खानाको व्यवस्थाको प्रत्याभूती दिनु पर्ने कुरामा जोड दिएको पाइन्छ ।

६. वस्तुतः प्रजनन् स्वास्थ्य भनेको एउटा व्यापक अवधारणा हो । International Conference on Population and Development (ICPD) को परिभाषा अनुसार प्रजनन् स्वास्थ्य भनेको कुनै रोग वा अपाङ्गता (Infirmary) को अभाव मात्रै नभएर शारिरीक, मानसिक एवं सामाजिक सुस्वास्थ्यको पूर्ण अवस्था हो । यसको अर्थ हुन्छ, कुनै खास रोगको वा समस्याको तात्कालिक उपचारको व्यवस्थाले मात्रै प्रजनन् स्वास्थ्यको समग्र आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न सक्दैन । प्रजनन् स्वास्थ्यको सही अवस्था भल्काउनको लागि महिलाको स्वास्थ्य सम्बन्धी निर्णयको अधिकारको विद्यमानता, वच्चा जन्माउने वा नजन्माउने कुराको निर्णय, कति कहिले जन्म दिने भन्ने कुराको

निर्णय, यस्तो विषयमा परिवार नियोजन सम्बन्धी सुचनाको पहुँच प्रजनन स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित सुविधाहरूको व्यवस्था र पहुँच, सूचनाहरूको गोपनीयता लगायतको आवश्यकता महत्वपूर्ण हुन्छ। प्रजनन स्वास्थ्य सुविधाको कुरा गर्दा, परिवार नियोजन सम्बन्धी परामर्श, सूचना, शिक्षा, संचार र सुविधाहरू, सुत्केरी पूर्व गर्नुपर्ने स्याहार सम्बन्धी शिक्षा, सुविधा, सुरक्षित प्रसुती सेवा, प्रसुति पश्चातको सेवा, स्तनपान, आमा र बच्चाको स्याहार, सुरक्षित र वैध गर्भपतन सम्बन्धी यावत व्यवस्थाहरू समावेश हुन्छन्।

७. उपरोक्त विविध चरणहरूमा कुनै विन्दुमा पनि पर्ने समस्याले प्रजनन स्वास्थ्यमा असर पर्दछ र अन्ततः महिला स्वास्थ्यमा असर पर्न जान्छ।

८. पोषिलो खाने कुरा, परिवार नियोजनको साधनमा पहुँच, आरामको व्यवस्था, स्वास्थ्य उपचारको सुविधा आदिको अभावमा प्रजनन स्वास्थ्यको विविध जटिल समस्याहरू उत्पन्न हुन सक्दछन्। त्यस मध्ये एउटा गम्भिर अवस्था भनेको निवेदकले प्रस्तुत मुद्दामा उठाउनु भएको पाठेघर खस्ने समस्या हो। त्यसैले पाठेघर खस्ने समस्यालाई सांकेतिक रूपमा प्रजनन समस्याको एउटा पाटोको रूपमा हेर्न सकिने भएपनि यो समस्याले समग्र प्रजनन स्वास्थ्यको र महिला स्वास्थ्यको समस्याकै प्रतिनिधि समस्याको स्थान ग्रहण गर्ने हुनाले प्रस्तुत विषयवस्तुलाई संवैधानिक एवं कानूनी हक, राज्यको उत्तरदायित्व अनि तिनको कार्यान्वयनको रणनीतिक संरचनाको हिसावले हेर्नु पर्ने हुन आएको छ।

९. अब प्रस्तुत निवेदनमा उपस्थित भएको महिलाको पाठेघर खस्ने समस्याको समाधान गर्ने प्रश्न कुनै मौलिक वा कानूनी हकमा आधारित छ वा छैन, र उक्त विषय न्याययोग्य छ वा छैन भन्ने कुरामा विचार गर्नु परेको छ।

१०. माथि नै विश्लेषण गरिए भैं पाठेघर खस्ने समस्या महिला स्वास्थ्यको आम सरोकारको विषय हो भन्ने कुरा स्पष्ट भैसकेको छ। महिलाको स्वास्थ्य सम्बन्धी हक जीवनकै हकको एउटा अंग हो। कानून बमोजिम बाहेक कसैको वैयक्तिक स्वतन्त्रताको अपहरण हुन सक्दैन। त्यति मात्रै नभएर प्रतिष्ठापूर्ण ढंगले मानवोचित जीवन जीउन पाउने हक पनि जीवनको हकको आधारभूत विशेषता हो। मानव स्वास्थ्यको लागि राज्यले आधारभूत सुविधा वा संरक्षण नदिने हो भनी जीवनको हकको उचित संरक्षण हुन सक्दैन, त्यसैले नै जीवनलाई स्वास्थ्यको अधिकारसँग जोडेर हेर्नु पर्ने हुन आउँछ।

११. प्रजनन स्वास्थ्यको अधिकार प्रारम्भिक रूपमा स्वास्थ्यको विषय भनिएको भए पनि यो वृहद अर्थमा जीवन, स्वतन्त्रता, समानता, यातना विरुद्धको हक, गोपनीयताको हक र सामाजिक न्याय तथा महिलाको हकको रूपमा समेत सम्बद्ध गरेर हेर्नु पर्ने हुन आउँछ। आफ्नो प्रजनन क्षमता र तिनको प्रयोगको सम्बन्धमा चयन गर्ने र निर्णय गर्ने अधिकारको मान्यता स्वीकार गरिएन भने प्रजनन स्वास्थ्यको नाममा हक माथि बन्धन, बाध्यता, शोषण, बञ्चना र उल्लंघनको अनेक अवस्थाहरू सिर्जना हुन सक्दछन्। त्यसैले

आफ्नो शरीर माथि महिलाको अधिकार सर्वाधिक महत्वपूर्ण अधिकारकोरूपमा देखापर्दछ र यसैको आधारमा प्रजनन स्वास्थ्यको अन्य तत्वहरूको मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने हुन्छ । जस्तै गर्भ धारण गर्ने वा नगर्ने, कानूनको अधिनमा रही गर्भबाट वच्चा जन्माउने वा नजन्माउने, जन्मान्तर अवधिकति कायम गर्ने, जन्माउने वच्चाको संख्या, परिवार नियोजनको साधनको प्रयोग गर्ने वा नगर्ने, गर्ने भए कुन गर्ने, आदि सबै यसैको पुरक कुराहरू हुन् । प्रजनन आवश्यकता कै आडमा महिलालाई गर्भवती हुन र वच्चा जन्माउन वा नजन्माउन बाध्य गरियो भने त्यो यातनाको विषय हुन सक्छ, नितान्त व्यक्तिगत घटना हुने भएकोले त्यससँग सम्बन्धित सूचनाको संरक्षण गरिएन भने उसको गोपनीयताको हकमा हस्तक्षेप हुन सक्छ, प्रजनन स्वास्थ्यको आवश्यकतानुसार हुनुपर्ने सूचना, सुविधा र उपचारको व्यवस्था नगरि उपेक्षा गरियो र पुरुष स्वास्थ्य वा स्वास्थ्यका अन्य फाँटमा मात्रै लगानी केन्द्रीत गरिएबाट प्रजनन स्वास्थ्यको अवस्था नकारात्मक भयो भने त्यो असमानताको मुद्दा हुन सक्छ । अनि आफ्नो कानूनी हकहरूको स्वेच्छाले प्रयोग गर्न नपाई वाह्य दबावबाट कुनै कुराको निर्णय गर्न लगाईयो र स्वास्थ्यमा प्रतिकूल स्थिति वा अनिच्छित स्थिति खडा गरियो भने त्यो महिलाको स्वतन्त्रताको हकमा पनि उल्लंघनको स्थिति हुनसक्छ । यसरी हेरेमा महिलाको प्रजनन स्वास्थ्यको विषयलाई कुनै खास हकमा मात्रै बाँधिएर हेर्नु भन्दा पनि विभिन्न हकहरूसँगको पारस्परिकताको आधारमा हेर्नु उचित हुन आउँछ । विभिन्न

हकहरूलाई एकले अर्काको विस्थापन गर्ने दृष्टिकोणले व्याख्या गरियो भने हकहरूको द्वन्द्व सिर्जना हुन्छ र त्यसबाट स्वयं हकको उद्देश्य पराजित हुन्छ, त्यस्तो स्थितिको परिकल्पना गर्न हकको दर्शनले पनि उचित हुँदैन । हकहरूको संयोजनले कहिले कुन हकको र कहिले अर्को हकको पृष्ठपोषण गरी खास हकको औचित्य र सीमालाई प्रष्ट गर्न मदत गर्दछ । तर स्वयं हकलाई नै खण्डित गर्ने वा त्यसको औचित्य समाप्त गर्ने मान्यतालाई स्वीकार गर्ने हो भने हकलाई कानूनमा स्थान दिनुको तात्पर्य लोप भएर जान्छ । त्यसैले प्रजनन स्वास्थ्यको बहुआयामिक स्थिति र विभिन्न हकहरूसँगको अन्तरसम्बन्धलाई हृदयंगम गर्दै यो हकलाई व्यवहारमा कसरी रुपान्तरित गर्ने भन्ने हिसावले प्रस्तुत मुद्दाको समाधान खोज्नु सान्दर्भिक भएको छ ।

१२. प्रजनन स्वास्थ्य सम्बन्धी हकलाई महिला अधिकारको दृष्टिले संयुक्त राष्ट्रसंघको तत्वावधानमा जारी भएका विश्वव्यापी मानव अधिकार सम्बन्धी घोषणापत्र, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी महासन्धि, आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी महासन्धि, बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धि, महिला विरुद्ध हुने सबै किसिमको भेदभाव हटाउने सम्बन्धी महासन्धि लगायतले कुनै न कुनै रूपमा मान्यता दिई निरन्तर प्रगतिशील हिसावले कार्यान्वयन पक्षमा जोड दिई आएको छ । ती सन्धिहरूको कार्यान्वयनको सिलसिलामा संयुक्त राष्ट्रसंघको तत्वावधानमा भएका विभिन्न महत्वपूर्ण घटनाहरू जस्तै जनसंख्या तथा विकास सम्बन्धी तेहरान

सम्मलेन, मिश्र सम्मेलन, वेजिङ्ग विश्व महिला सम्मेलन आदि सम्मेलनहरूले यो हकको मान्यतामा जोड मात्रै दिएनन्, तिनको विस्तार र प्रभावकारी कार्यान्वयनको दिशामा पनि विशेष मार्ग निर्देश गरेका छन् । विश्व स्वास्थ्य संगठनले प्रजनन् स्वास्थ्यका प्रकृति र सीमाको बारेमा विशेष अध्ययन गर्दै यसले शारीरिक, मानसिक एवं सामाजिक सुव्यवस्था (Social Well-being) समेतलाई समेट्ने कुरालाई इंगित गरेको छ ।

१३. उपरोक्त मानव अधिकार सम्बन्धी दस्तावेजहरूमा नेपाल पनि सदस्य भएको र ती सन्धिहरूको कार्यान्वयनको सिलसिलामा आयोजित विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय भेलाहरूमा हाम्रो राज्यले पनि आफ्नो उपस्थिति मार्फत औपचारिक समर्थन जाहेर गरेको पाइन्छ । संयुक्त राष्ट्र संघको वडापत्र प्रति हाम्रो संविधानको धारा ३५(२१) ले निष्ठा जाहेर गरेको छ । संयुक्त राष्ट्र संघको मान्यता र दर्शन, सो अनुकूल बनेका महासन्धिहरू र अन्य कानूनी लिखतहरूमा आफ्नो सहभागिता, सो बमोजिम नेपाल लगायतको सदस्य राष्ट्रहरू उपर सिर्जित सन्धि कार्यान्वयनको उत्तरदायित्व, अनि त्यस्तो उत्तरदायित्वको निर्वहनबाट सिर्जना हुने लाभमा जन साधारणले प्राप्त गर्न सक्ने पहुँचको वीचबाट नै निवेदकले प्रस्तुत मुद्दामा उठाउनु भएको प्रश्नको सम्बोधन हुनु पर्दछ र हुन सक्दछ भन्ने विश्वास गर्न सकिन्छ । मानव अधिकारसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूमा सहभागी रहनु वा तिनको अनुमोदन गर्नु अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले प्रस्ताव गरेको मानव अधिकार कानूनको

कार्यान्वयनको अभिभारा ग्रहण गर्नु पनि हो । यस्तै प्रकृयाबाट मानव अधिकारको विश्वव्यापीकरण हुन सक्दछ । मानव अधिकारको मान्यताको हिसावले विश्वव्यापी र कार्यान्वयनको हिसावले स्थानीय हुने भए पनि सदस्य राष्ट्रहरूले आफ्नो क्षमताको अधिकतम प्रयोग गर्दै गएमा मात्रै मानव अधिकारको विश्वव्यापी संरक्षण गर्ने पूर्वाधार तयार हुन सक्दछ । विश्व समुदायको अपेक्षा र हाम्रो आफ्नै जनसंख्याको सन्तुष्टिको लागि उपरोक्त सन्धिहरूको सन्तोषजनक कार्यान्वयन गर्नु आवश्यक हुन आउँछ । अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको अंगको रूपमा रहेका उपरोक्त सन्धिहरूको कार्यान्वयन राष्ट्रिय रूपमा गरेर हामीले हाम्रो अन्तर्राष्ट्रिय उत्तरदायित्वको निर्वहन गरेका हुन्छौं भने साथसाथै मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले निर्दिष्ट गरेको दिशा र स्तरमा जनताको मानव अधिकारको संरक्षण गरेका हुन्छौं । यसरी हेरेमा समसामयिक अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको पालना गर्नुमा हाम्रो बाध्यता र उपयोगिता दुवै छ भन्ने प्रष्ट हुन आउँछ ।

१४. त्यसको अतिरिक्त सन्धि ऐन, २०४९ को दफा ९ को व्यवस्थाले हाम्रो कानून प्रणालीमा नेपालले अनुमोदन गरेको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिको राष्ट्रिय प्रयोगको बाटो प्रशस्त गरेको र विगतका धेरै फैसलाहरूमा यस अदालतले अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिमा व्यवस्थित प्रावधानलाई सम्मान गर्दै तिनको सहायता लिई राष्ट्रिय कानूनका व्याख्या गर्दै आएको र कतिपय अवस्थामा ती सन्धिहरू अनुकूल कानून बनाउन निर्देशित गरेको समेत पाइन्छ । सन्धि सम्बन्धी विधिशास्त्रीय दृष्टिकोणले

हेरेमा हाम्रो अदालतले पूर्वाग्रहहित ढंगले सकारात्मक रूपमा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको योगदानलाई स्वीकार गर्दै आएको छ र अन्तर्राष्ट्रिय कानून र राष्ट्रिय कानून बीच समन्वय कायम गर्ने कोशिस गरी आएको छ। यो स्वयंमा एउटा सकारात्मक प्रवृत्तिको रूपमा देखापरेको छ।

१५. प्रजनन् स्वास्थ्यको विषय अथवा स्वास्थ्य सम्बन्धी हकको विषय र अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिले मान्यता दिएको हकको अंगको रूपमा मात्रै नभएर वर्तमान अन्तरिम संविधानको धारा २०(२) ले महिलाको मानव अधिकारकै रूपमा स्थान दिएको छ। उक्त धाराले प्रत्येक महिलालाई प्रजनन् स्वास्थ्य तथा प्रजनन् सम्बन्धी हक हुनेछ भनेको छ। उक्त धाराले कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिमको शर्त नलगाई मौलिक हकको भागमा समावेश गरेर जसरी घोषित रूपमा यो हकलाई मान्यता दिएको छ, यसले अर्थपूर्ण र प्रभावकारी कार्यान्वयनको अपेक्षा गरेको छ, भनी मान्न करै लगाएको छ।

१६. हालसम्म राज्यको नीति निर्देशक सिद्धान्तमा वा समानताको हक अन्तर्गत प्रतिवन्धात्मक वाक्यांशमा महिला लगायतको वर्गको विकासको लागि विशेष कार्यक्रम गर्न सकिने छुटको रूपमा मात्रै मान्यता प्राप्त भएको विषयले अहिले संविधानको मौलिक हकको भागमा नै समावेश गरेर राज्यले आफ्नो प्राथमिकता जाहेर गरेको छ। संविधानमा पूर्ण रूपमा स्वयं क्रियाशिल (Self-executory) हुने गरी स्पष्ट र विशुद्ध रूपमा यो हकको स्वरूप निर्धारण गर्न र कार्यान्वयनमा सुनिश्चितता र

प्रभावकारीता ल्याउनका लागि समेत पर्याप्त कानूनी व्यवस्थाको आवश्यकता खड्किएको छ। साँच्चै भन्ने हो भने मौलिक हकको रूपमा उच्च स्थानमा राखिएको यस्तो हकलाई अब यसको मौलिकताको सम्मान गर्दै यसको प्रभावकारीता खोज्नु बाहेक अर्को विकल्प देखिन्न। अर्को शब्दमा, मौलिक हकको रूपमा स्वीकृत भएको प्रजनन् स्वास्थ्यको हक, जसको संरक्षण भएमा निवेदकले उल्लेख गर्नु भएको पाठेघर खस्ने समेतका स्वास्थ्य समस्याहरूको सम्बोधन हुन सक्दछ र यसलाई संरक्षण गर्ने र तिनको प्रचलन गर्न आवश्यक शर्तहरू खडा गरी आफ्नो उत्तरदायित्व वहन गर्न बाध्य गर्न जो चाहिने कानून बनाउन अनिवार्य नै भएको छ। मौलिक हकको रूपमा स्थापित हकलाई राज्यले कानून र कार्यक्रम मार्फत उपभोगयोग्य बनाउनु पर्दछ। स्वयं क्रियाशिल हुने हकलाई कार्यान्वयन गर्ने संयन्त्रको अभाव हुने स्थिति उत्पन्न भएमा राज्यलाई सुम्पिएको दायित्वको उल्लंघन हुनजान्छ। त्यस्तो स्थिति विद्यमान हुन आएमा त्यस्तो दायित्व पूरा गर्न आवश्यक आदेश वा निर्देश गर्नु न्यायपालिकाको कानूनी एवं अन्तर्निहित उत्तरदायित्व पनि हुन आउँछ।

१७. प्रजनन् स्वास्थ्यको हकलाई वर्तमान अन्तरिम संविधानले निशर्त रूपमा मौलिक हकको रूपमा स्वीकार गरेको छ। प्रजनन् स्वास्थ्यको हक संविधानमा उल्लेख हुनु मात्रै पर्याप्त हुँदैन, तिनको व्यवहारिक कार्यान्वयन पनि उत्तिकै जरुरी हुन्छ। तर प्रजनन् स्वास्थ्यको हकको सम्बन्धमा हालसम्म कुनै कानून बनाएर यसलाई न त

परिभाषित गरिएको पाइन्छ, न त यो हकलाई व्यवहारमा उपभोग गर्न सक्ने गराउन निश्चित कार्यविधि तोकी जनतालाई पहुँचको सुनिश्चितता दिएको देखिन्छ। प्रजनन् स्वास्थ्य एउटा यस्तो प्रकारको हक हो जसको संवैधानिक मान्यता मात्रैले पुग्ने नभै भौतिक सुविधाको रूपमा व्यवहारमा उपलब्ध पनि गराईनु पर्दछ। खास कानूनी, संस्थागत, कार्यविधिगत र परिणाममूलक पूर्वाधारहरूको विकास विना यो हक औपचारिकतामा सिमित हुन पुग्दछ। त्यसैले यो हकलाई क्रियाशील गराउनको लागि रणनीतिक ढंगले नीति निर्माण (कानून बनाउने समेत) देखि कार्यक्रम तर्जुमा, कार्यान्वयन, विस्तार र मूल्याङ्कन स्तर सम्मको चरणवद्ध प्रयास हुनुपर्ने देखिन्छ।

१८. यो वर्गको हकलाई सामाजिक आर्थिक एवं साँस्कृतिक हक मानिन्छ। नागरिक तथा राजनीतिक प्रकृतिको हक भन्दा फरक यो वर्गको हकको कार्यान्वयनको लागि हकको घोषणा वा मान्यता मात्रले पुग्दैन, परन्तु यस्ता हकहरूको कार्यान्वयनको लागि सकारात्मक रूपमा पूर्वाधारहरूको पनि व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ। त्यसैले राज्यले के गैरकानूनी काम गरेर हकको उल्लंघन गर्‍यो भनी प्रमाणित गर्ने अवस्था यस्तो हकमा हुने नभै राज्यले के कस्तो सक्रियता वा सकारात्मक कार्यक्रम मार्फत यस्तो हकको उपभोग्यता वृद्धि गर्‍यो र यस्तो हकको उपयोग गर्न आवश्यक भएको वर्गलाई यसको व्यवहारिक लाभ दिन सकियो भनी प्रमाणित गर्नुपर्ने हुन्छ। त्यसैले सामाजिक, आर्थिक तथा साँस्कृतिक हकहरूको उपचारात्मक विधिशास्त्र नै नागरिक तथा राजनैतिक

हकहरूको उपचारात्मक विधिशास्त्र भन्दा फरक हुने हुनाले हकको प्रकृति, उपचारको आवश्यकता र प्रकृतिमा पर्न आउने अन्तरलाई ध्यानमा राखेर उपयुक्त उपचारात्मक पद्धतिको आवश्यकतालाई पनि राज्यले ध्यानमा राख्नु जरुरी हुन्छ।

१९. प्रजनन् स्वास्थ्य सम्बन्धी यस्तो हकको प्रचलनमा राज्यले अमुक काम गरेर हकको उल्लंघन गरेको भनी औल्याउने अवस्था सितिमिती नआउन सक्दछ, तथापि संविधानले विशेष महत्वका साथ मान्यता दिएको यस्तो हक पनि पूर्वाधारहरूको अभावमा उपभोग्य नभएर लक्षित वर्गले लाभ लिन सकेन भने त्यस्तो हकको उद्घोषणा मात्रैको खास महत्व नरहने हुनाले त्यो स्थितिको लागि राज्यलाई नै जिम्मेवार मान्नु पर्ने हुन्छ।

२०. प्रजनन् स्वास्थ्यको हक र यस्ता केही हकहरू जुन आर्थिक सामाजिक न्यायको दृष्टिले महत्वपूर्ण छन्, वर्तमान संविधानमा समेटिएका छन्। त्यसैले यस्ता हकहरूको प्रचलनको लागि राज्यले तदनुरूपकै आप्रवेश (approach) को विकास गरेर तिनको प्रचलन गर्ने सन्तोषजनक अवस्थाहरू सिर्जना गर्न अनिवार्य भएको छ। संक्षेपमा प्रस्तुत मुद्दामा निवेदकले कानून बनाएर प्रजनन् स्वास्थ्य सम्बन्धी विषयलाई नियमित गराउन खोजेको विषय र प्रजनन् स्वास्थ्यका आधारभूत सुविधाहरू व्यवहारिक रूपले उपलब्ध गराउन माग गरेका विषयहरू वर्तमान अन्तरिम संविधानको धारा २० बमोजिमको महिलाको हक र नेपालले अनुमोदन गरेका माथि उल्लेखित मानव

अधिकार सम्बन्धी महासन्धिहरूमा समेत आधारित भएकोले कानूनी हकको विषय भै न्याय निरोपण गर्नुपर्ने प्रष्ट रूपमा देखिन आएको छ ।

२१. जहाँसम्म निवेदकले माग गरेको स्तरमा सार्वजनिक सरोकारको विषयको रूपमा ग्रहण गरी उपचार दिनु पर्ने अवस्था परेको हो वा होइन भन्ने प्रश्न छ, त्यसको लागि समस्याको आंकलन गर्नु जरुरी देखिन्छ ।

२२. सामाजिक, आर्थिक प्रकृतिका मुद्दाहरूमा सामाजिक न्याय दिने प्रमुख आवश्यकता रहन्छ । यस्तो मुद्दामा अमुक वर्गले के समस्या भोगेको छ भन्नु भन्दा निज र निज जस्ता अन्य धेरैको समस्याको मूल्यांकन गरी विद्यमान समस्याको सामुहिक रूपमा सम्बोधन गर्नु जरुरी भएको हुन्छ । अन्यथा हरेक असमर्थ पक्षले फुटकर रूपमा आफ्नो समस्या व्यक्तिगत रूपमा लिएर आउने र त्यही आधारमा उपचार दिने हो भने त्यो ढंगबाट सामाजिक न्याय प्रशस्त हुनसक्ने देखिन्छ । धेरैले सामुहिक रूपमा अनुभव गरेको असुविधा वा अन्यायको संयुक्त उपचारको विवेकपूर्ण माध्यमबाट सम्बोधन गरिने हुनाले नै सार्वजनिक हित वा सरोकारको मुद्दाबाट सामाजिक न्याय कायम गराउन खोजिन्छ ।

२३. प्रस्तुत मुद्दामा निवेदकहरूले आफ्नो व्यक्तिगत असुविधा वा अन्यायलाई लिएर आउनु भएको नभै समाजमा विद्यमान भएको पाठेघर खस्ने समस्याको व्यापकता दर्शाउने विभिन्न अनुसन्धान प्रतिवेदनको सूचनाको आधारमा प्रस्तुत मुद्दा लिएर आउनु भएको छ ।

२४. हुनत न्यायिक प्रकृतियामा गैर सरकारी वा न्यायपालिका बाहिरबाट गरिएका कुनै अध्ययन प्रतिवेदनको आधार लिएर संवैधानिक उपचार मागनु कहाँसम्म मनासिव हुन्छ भन्ने प्रश्न उठाउन नसकिने होइन । किनभने न्यायिक प्रक्रियामा प्रयोग गर्न खोजिएको हरेक प्रमाणको कडा परीक्षण गरिन्छ र त्यसको सत्यासत्यको निधो गरेर मात्रै प्रमाणमा ग्रहण गर्ने वा नगर्ने कुराको निर्णय गरिन्छ । तर सामाजिक क्षेत्र भित्र पर्ने निजी वा गैरसरकारी प्रतिष्ठानहरूको अध्ययन वा प्रतिवेदनहरूको हकमा त्यस्तो प्रमाण कानूनको प्रक्रिया अपनाउन संभव नहुने हुनाले त्यस्तो प्रतिवेदनको आधारमा कुनै निष्कर्ष निकाल्नुको जोखिम रहने संभावना पनि अगाडि आउन नसक्ने होइन । तर प्रस्तुत मुद्दा कुनै अमुक व्यक्ति वादी वा प्रतिवादी भै निजी स्तरमा चलाइएको मुद्दा नभएको र सार्वजनिक प्रकृतिको वा सार्वजनिक सरोकार निहित रहेको विषयको विवाद भएकोले विषयको प्रकृतिले नै व्यक्तिगत मुद्दामा जस्तो प्रमाण कानून बमोजिम प्रमाणमा ग्रहण गर्न मिल्ने वा नमिल्ने खालको समिक्षा हुन गईरहेको छैन भन्ने प्रष्ट छ ।

२५. निवेदकले समस्याको गाम्भीर्यतालाई प्रकाश पार्न विभिन्न तथ्याङ्कहरू प्रस्तुत गर्नु भएको छ, र त्यसको पुष्ट्याईको लागि गैर सरकारी संस्थाको अध्ययन प्रतिवेदन समेत प्रस्तुत गर्नु भएको देखिन्छ ।

२६. उक्त प्रतिवेदनलाई पाठेघर खस्ने समस्याको वास्तविक प्रमाणको रूपमा भन्दा पनि त्यसले समस्याको प्रकृति र

प्रवृत्तिलाई प्रकाशित गर्ने हुनाले प्रतिवेदनको निष्कर्षको तथ्याङ्कगत दुरुस्ततालाई नै आधार बनाएर चुनौति दिईरहनु पर्ने देखिन आउँदैन । अध्ययनको परिधि नै १० जिल्लामा सिमित रहेको र अध्ययनको पद्धतिमा सहभागिताको संख्यात्मक सिमा र गुणात्मक पक्षसँग सरोकार राख्ने कतिपय प्रश्नहरूले गर्दा कुनै पनि अध्ययनलाई तुलनात्मक रूपमा मात्रै भरपर्दो र वैज्ञानिक छ वा छैन भनी भन्न सकिन्छ, स्थितिको अन्तिम सुचकको रूपमा लिन सकिँदैन ।

२७. निवेदकहरूले प्रस्तुत गर्नु भएको सूचनाहरूले दिएको जुन झलक छ त्यसले निर्दिष्ट गरेको समस्याको पैमान र प्रवृत्तिलाई विपक्षी मध्येको कसैले पनि प्रश्न गरेको देखिन्न । निवेदकले देखाएको प्रतिवेदनका निष्कर्षलाई अग्राह्य वा अवास्तविक भनेको पनि छैन र निवेदनमा उल्लेखित समस्या यथार्थमा विद्यमान छैन र तिनको समाधानको लागि कानूनी वा व्यवहारिक उपायहरू गर्नु पर्दैन भनेको पनि छैन । वरु विपक्षी मध्येका प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयले समस्याको विद्यमानतालाई स्वीकार गर्दै त्यसको समाधानको लागि काम गर्न प्रतिवद्ध रहेको भनेको छ । निवेदकले प्रजनन सुविधाको सम्बन्धमा कानून बनाई लागू गर्नुपर्ने भनी माग गरेको हकमा कानून बनाउने कुरा विधायिकाको कार्यक्षेत्र भित्र पर्ने र संविधान बमोजिम अंगिकार गरिएको शक्तिपृथकीकरणको सिद्धान्त अनुरूप विधायिकाको अधिकारक्षेत्र भित्र पर्ने कानून बनाउने विषयमा अदालतले आदेश गर्न

नमिल्ने, साथै अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरू पनि कानून बनाई लागू गर्नुपर्ने हुँदा अदालतको विषय मान्न नमिल्ने भनी प्रतिवाद गरेको देखिन्छ । प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको पछिल्लो जिकिरको हकमा संविधान बमोजिम कानून बनाउने कुरा विधायिकाको हुने कुरामा विवाद छैन । तर प्रस्तुत मुद्दामा संविधान बमोजिम व्यवस्था गरिएको जीवनको हक र महिलाको प्रजनन स्वास्थ्यको अधिकारको प्रयोजनको लागि चाहिने कानून नबनाएको र त्यस्ता हकहरूको प्रचलनको लागि आवश्यक भौतिक एवं स्वास्थ्य सुविधाहरू सुनिश्चित नगरिएको भन्ने आधारमा आदेश जारी गरी पाउन माग गरिएको छ । माग बमोजिमको समस्या छैन भनी प्रतिवाद गर्न नसक्ने र कानून तथा सुविधाको व्यवस्थापन मार्फत सेवालार्ई सुनिश्चित गरिएको भन्न नसकेको अवस्थामा कानून बनाउने आफ्नो अधिकारको जिकिर गर्नु मात्रैले जनताको मौलिक हकको संरक्षण र प्रचलन दुवै हुन नसक्ने अवस्था आएको छ । यथार्थमा कानून बनाउने अधिकार विधायिका कै हो, तर विधायिकाले संविधानको व्यवस्थाको अधिनमा रहेर काम गर्नुपर्ने हुनाले जनताको मौलिक हक अनि उसको निहित अधिकार एवं दायित्वको सन्दर्भमा त्यस्तो संवैधानिक दायित्वको निर्वहन गर्न ध्यानाकर्षण गर्न नमिल्ने देखिन्न ।

२८. यस्तै कतिपय स्थितिहरूमा यस अदालतले सम्मानित विधायिका र कार्यपालिकाको ध्यानाकर्षण गरी आवश्यक कानून बनाउन आदेश वा निर्देश जारी गरी आएको हो र सो बमोजिम कानून निर्माण वा

संशोधन भएको पनि छ । संवैधानिक प्रणालीलाई श्रृङ्खलावद्ध आंगिक कडिको रूपमा लिन सकिन्छ, जसको उद्देश्य जनताको हकको रक्षा गर्दै गतिशील शासनको संचालन गर्नु हुन्छ । संविधान अन्तर्गत स्थापित अंग वा निकायहरू कार्यविभाजनको हिसावले पृथक पृथक रूपमा काम गरे पनि अन्तिम रूपमा माथि उल्लेखित ढंगले शासन संचालनमा सहयोग पुऱ्याउनु नै हुन्छ । त्यस अर्थमा हेरेमा संवैधानिक अंग वा निकायहरूले एकले अर्कालाई पुरै पृथक नमानिकन एक अर्काको पुरक रूपमा लिनु पर्ने देखिन्छ ।

२९. हाम्रो संविधानले कानूनी राज्यको सिद्धान्तलाई अंगिकार गरेको र संविधान, कानून एवं न्यायका मान्य सिद्धान्तहरूलाई कानूनको श्रोतको रूपमा अंगिकार गरेको हुनाले पनि निवेदकले उल्लेख गरेको संविधानको धारा, मानव अधिकार सम्बन्धी कानून एवं हाम्रो न्यायको अवधारणा अनुरूप विधिसम्मत व्यवस्थाको लागि गरिएको मागलाई अन्यथा भन्न मिल्ने देखिन्न, त्यसैले कानून बनाउने आवश्यकतालाई इंगित गरी आवश्यक व्यवस्थाको लागि निर्देशित गर्न नमिल्ने देखिन आउँदैन ।

३०. साँच्चै भन्ने हो भने कार्यपालिकाले विषयवस्तुको गाम्भीर्यता र उपचारको औचित्यलाई हृदयंगम गर्दै कानून बनाउने अधिकारको नाममा प्रतिवाद गर्नु भन्दा पनि उपचारको मार्ग प्रशस्त गर्न चाहेको मार्गचित्र प्रस्तुत गर्न सकेको भए राम्रो हुने थियो जस्तो लाग्दछ । विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालयले आ.व. २०६४/०६५ को बजेट वक्तव्यमा

पाठेघर खस्ने रोग निराकरण सम्बन्धी घुम्ती स्वास्थ्य शिविर संचालन गरिने लगायतको विभिन्न प्रयोजनको लागि आफ्नो क्षमताले भ्याएसम्म बजेट छुट्याएको जिकिर लिएको देखिए पनि तिनको कार्यान्वयन अद्यापि बाँकी देखिन्छ । यस किसिमको समस्याको लागि निपटन राज्यले के प्रस्ताव सोचेको छ, त्यो महत्वपूर्ण हुने नभै के हासिल भएको छ अर्थात् परिणाममा के अन्तर ल्याउन समर्थ भएको छ त्यो सान्दर्भिक हुन आउँछ । अर्को शब्दमा यस्तो समस्याको लागि निश्चित, मापन गर्न योग्य, प्रभावकारी, पहुँचयोग्य र समयवद्ध तरिकाले हासिल गर्न सकिने लक्ष्यहरू किटान गरी कार्यान्वयन गरिएको हुनु सदा वाञ्छनीय छ । जुन प्रस्तुत मुद्दामा भए गरेको देखिएन ।

३१. विपक्षीहरू मध्ये महिला र स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित क्षेत्रगत मन्त्रालयहरू स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय र महिला बालबालिका एवं समाजकल्याण मन्त्रालयको लिखित जवाफ उत्साहहिन देखिन्छ ।

३२. स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयको के कस्तो काम कारवाहीबाट निवेदकको के कस्तो हक हनन हुन गएको हो खुलाउन नसकेकोले निवेदन खारेज गरी पाउन माग गरेको देखिन्छ । स्वास्थ्य मन्त्रालयबाट निवेदकले प्रतिनिधित्व गर्न खोजेको वर्गको हकमा के कस्तो नीति वा कार्यक्रम अवलम्बन गरी कार्यान्वयन गरेको हो र विद्यमान समस्यालाई कहिलेसम्म नियन्त्रण गर्ने हो भन्ने जस्तो कुराको सकारात्मक जवाफ अपेक्षित थियो । निवेदकले आफ्नो निजी हकमा प्रस्तुत मुद्दा ल्याएको

नहुँदा निवेदकलाई उक्त मन्त्रालयको कुनै कामको असर के पन्यो भनी देखाउने सान्दर्भिक नै भएन । स्वास्थ्य मन्त्रालयले देशको जनसंख्याको स्वास्थ्य स्थितिको सर्वेक्षण गर्ने, स्वास्थ्य समस्याको कारणले उपस्थित हुन आएको दायित्वको प्रक्षेपण गर्ने अनि विभिन्न उमेर, अवस्था, लिङ्ग वा पृष्ठभूमिका मानिसहरूको तदनुकूलको स्वास्थ्य समस्याको मूल्यांकन गरी तिनको अल्पकालिन तथा दीर्घकालिन समस्या समाधानको प्रस्तावना तयार पारी विशेषकृत एवं सामान्य दुवै तरीकाले कार्यान्वयन गरी देशको समग्र स्वास्थ्य समस्याको सम्बोधन गर्ने आश्वासन दिनुपर्ने ठाउँमा ती सबै कुराहरूको सर्वथा उपेक्षा गरी प्रतिरक्षात्मक वा उदासिनताजन्य लिखित जवाफ फिराएकोबाट निवेदकले प्रस्तुत गरेको समस्यालाई सकारात्मकढंगले हेर्नसम्म पनि नसकेको दृष्टिगोचर हुन्छ ।

३३. यथार्थमा उक्त मन्त्रालयले आफ्नो वार्षिक योजना अन्तर्गत प्राप्त हुने विनियोजन रकमको न्यायोचित वितरण गरी विभिन्न वर्गको स्वास्थ्य समस्याको समाधान गर्ने इच्छाशक्ति र क्षमता देखाउन सक्नु अपेक्षित थियो । मन्त्रालयका योजना एवं व्यवस्थापकीय कार्यहरूमा जनताको हकबाट सिर्जित राज्यको उत्तरदायित्वको कहाँसम्म निर्वहन गर्न कोशिश गरियो भन्ने तथा राज्यका निर्देशक सिद्धान्त एवं नीतिहरूको कुन हदसम्म कार्यान्वयन गर्न खोजियो भन्ने कुरा अभिव्यक्त हुनु अपेक्षित हुन्छ । महिला स्वास्थ्यको यथार्थता, उनीहरूको जीवन र समानताको हक तथा प्रजनन स्वास्थ्यको हकको गहिरो ज्ञान विना महिला केन्द्रीत

उपचार दिन सकिदैन । पुरुष स्वास्थ्यको मापदण्डले महिला स्वास्थ्य सम्बन्धी समस्याको समाधान दिन खोजियो भने त्यसले वाञ्छित उद्देश्य हासिल गर्न सक्दैन । त्यसैले पनि स्वास्थ्य मन्त्रालय जस्तो निकायले के सार्वजनिक के निजी क्षेत्र, सबै स्वास्थ्य सेवासँग सम्बन्धित सेवा प्रदायक संस्थाहरूको कार्यक्रमहरूमा महिलाको स्वास्थ्यका विषयलाई प्राथमिकता दिनु पर्ने, स्वास्थ्य सम्बन्धी विषयहरूलाई मूल प्रवाहिकरण गरेर आम रूपमा सेवा दिन सक्ने अवस्थामा पुऱ्याउन अग्रणी भूमिका खेल्नु पर्ने हुन्छ । राष्ट्रको कूल गार्हस्थ उत्पादनको कति अंश स्वास्थ्य सेवामा खर्च गर्ने, त्यस मध्ये पनि महिला स्वास्थ्यमा कति खर्च गर्ने जस्ता प्राथमिकताका प्रश्नहरूको समाधान स्वास्थ्य मन्त्रालयसँग अपेक्षित हुन्छ । यति धेरै अपेक्षाहरूको वावजुद निवेदकहरूले उठाएको मूल मुद्दा प्रति नै जिम्मेवारी बोध नभएको स्थिती भल्किने लिखित जवाफ दिएकोबाट यो समस्याको सम्बोधनको आशा गर्ने कमै ठाउँ दिएको आभाष हुन्छ । यस्तो स्थिति सर्वथा अनपेक्षित छ ।

३४. महिला, बालकालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयले किशोरीहरूको प्रजनन स्वास्थ्य विषयक तालिमको कार्यक्रम रहेको विवरण लिखित जवाफमा उल्लेख गरेको भए पनि निवेदकले उठाएको पाठेघर खस्ने स्वास्थ्य समस्याको सम्बन्धमा कुनै कार्यक्रम र बजेट नै प्रस्ताव नगरेको र स्वास्थ्य सम्बन्धी विषय उक्त मन्त्रालय अन्तर्गत नपर्ने जिकिर लिदै महिलाको सशक्तिकरणको लागि मन्त्रालय गम्भिर रहेको

बताएको पाइन्छ । उक्त जवाफबाट स्वास्थ्य मन्त्रालय र महिला मन्त्रालय बीच कार्यविभाजनको हिसावले निवेदनमा उठाईएको समस्या बारे एकले अर्कोलाई पन्छाउने प्रवृत्ति देखा परेको पाइन्छ । विद्यमान संरचना अन्तर्गत स्वास्थ्य मन्त्रालय भएको नाताले स्वास्थ्य सेवासँग सम्बन्धित विषयमा उक्त मन्त्रालय केन्द्रीत हुने र महिला मन्त्रालय महिला केन्द्रीत हुनु स्वभाविक छ भने महिलाको स्वास्थ्य सेवाको सुनिश्चयको लागि उपरोक्त दुवै मन्त्रालय बीच सहकारिता र समन्वय हुन जरुरी हुन्छ । अहिलेको अवस्थामा न त स्वास्थ्य मन्त्रालयले महिलाको प्रजनन् स्वास्थ्यलाई केन्द्रविन्दु बनाएको देखिएको छ, न त महिला मन्त्रालयले महिलाको स्वास्थ्य आवश्यकतालाई व्यवस्थित ढंगले सम्बोधित गर्न कानूनी वा नीतिगत प्रयास गरेको देखिन्छ । जनसाधारणले बुझ्न सक्ने स्तरको खास नीति, योजना र कार्यक्रम बेगर पनि सम्बन्धित वर्गको हक वा सशक्तिकरण प्रति सचेत रहेको भन्ने जिकिर लिएर शाब्दिक श्रद्धा देखाएको भए पनि तिनको वास्तविक महत्व नरहने कुरा स्मरणीय छ ।

३५. विपक्षी मध्येको राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले आफू समक्ष प्रजनन् स्वास्थ्य सम्बन्धी समस्याको निवेदन नपरेको भन्ने र महिला आयोगले पनि आफ्नै संगठनको समस्या देखाउदै यस क्षेत्रमा केही काम गर्न नसकेको बताएको पाइन्छ । मानव अधिकार र महिला अधिकार दुवै सम्मिश्रित प्रश्न भएकोले यो विषय उपरोक्त दुवै आयोगहरूको सरोकारको विषय भए पनि

कुनैले पनि प्रस्तुत विषयको सम्बोधनको लागि कुनै ठोस योगदान दिन नसकेको पाईयो । यसबाट दुवै आयोगहरूको विषयगत संवेदनशीलतालाई प्रष्ट गरेको छ भने ती आयोगका सेवाहरू उपलब्ध गर्ने कुरामा जनसाधारण पनि कम उत्सुक वा जागरुक भएको देखिन्छ । आयोगहरू आफ्नो कार्यदेशले भन्दा पनि योगदानबाट परिचित हुनु जरुरी छ । महिला र मानव अधिकारसँग सम्बन्धित यस्तो महत्वपूर्ण प्रश्नमा सम्बद्ध आयोगहरूले आकर्षण पैदा गर्न नसक्नु वा भूमिका खेल्न नसक्नु स्वयंमा चिन्ताजनक अवस्था हो । स्मरणीय के छ भने प्रस्तुत समस्यामा दुवै आयोगले यथायोग्य भूमिका खेलेर महिलाको प्रजनन् स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित समस्यामा पर्याप्त योगदान दिन सक्ने विन्दुमा पुऱ्याउन जरुरी छ ।

३६. यस अवस्थामा अव निवेदकहरूको माग बमोजिम आदेश जारी हुनुपर्ने हो होइन त्यसमा विचार गर्नु परेको छ ।

३७. माथि नै उल्लेख गरिए भै नेपालमा महिलाको प्रजनन् स्वास्थ्यको गम्भिर स्थिति रहेको र त्यसलाई निपट्न खास कार्ययोजना नभएको प्रष्ट भएको छ । हालकै अवस्थामा पनि करिब ६ लाख महिलामा पाठेघर खस्ने समस्या रहेको पाइन्छ भने महिलाको प्रजनन् स्वास्थ्यको समस्या र पाठेघर समस्या केन्द्रीत प्रभावकारी निरोधात्मक तथा उपचारात्मक कार्यक्रम नभएको पाईयो । यस्तो स्थिति हुनुमा पौष्टिक आहार, आराम, परिवार नियोजनको साधनमा पहुँच, प्रजनन् स्वास्थ्य सम्बन्धी हकको र

तिनका सम्बद्ध पक्षहरूको जागरण, महिला विरुद्धको हिंसारहित वातावरणको आवश्यकता जस्ता विभिन्न स्थितिहरू अभाव रहेको र साथमा महिलाको शारिरीक एवं मानसिक स्वास्थ्यको लागि चाहिने स्वास्थ्य केन्द्र वा सुविधाहरू, तिनको विकेन्द्रीकरण, औषधीमुलोको उपलब्धता, गर्भावस्था, प्रसुतिकाल वा तदोपरान्त प्रसुति स्याहार सम्बन्धी कुराहरूमा जनचेतना आदि कतिपय कुराको अभावमा यो समस्याको समुचित समाधान हुने देखिन्छ ।

३८. पाठेघर (Uterus) महिलाको प्रजननसँग सम्बन्धित प्रमुख शारिरीक अंग भै त्यसमा गर्भावस्थामा भ्रुणले विकसित रूप लिई शिशुको रूपमा निश्चित अवधि पछि जन्म लिन्छ । पाठेघरले भ्रुणको विकासको लागि आमाको शरीरबाट पोषक तत्व उपलब्ध गराउने काम गर्ने हुँदा पाठेघरलाई मानव जीवनको प्रारम्भिक अवस्था र यसको विकाससँग अन्तरनिहित महिलाको प्रजनन अंग मानिन्छ । यो अंग सुरक्षित एवं स्वस्थ भएमा मात्र त्यसमा विकशित भएको भ्रुण स्वस्थ रूपमा मानवकोरूपमा जन्मने हुँदा महिलाको पाठेघरको सुरक्षा मानव जातिकै अस्तित्वको सुरक्षाको रूपमा रहेको छ । महिलाको गर्भावस्थाको समयमा भ्रुण क्रमिक रूपमा विकशित हुँदा पाठेघर पनि क्रमिकरूपमा तन्किने अर्थात् फुल्दै जाने र भ्रुणले मानवको रूपमा जन्म लिदा पाठेघरलाई अड्याएर टाँस्ने तन्तुहरूमा शिथिलता आउने कुरा विभिन्न स्वास्थ्य सम्बन्धी लेख रचनाहरूमा उल्लेख भएको पाइन्छ । पाठेघरलाई अड्याउने मांशपेशी तथा

स्नायुहरू कमजोर एवं शिथिल भएको अवस्थामा पाठेघरमा दबाव परी असर पर्न गएमा यो आफ्नो मौलिक अवस्थाबाट तल खस्न जाने हुँदा सामान्य अवस्थाबाट साविक स्थान परिवर्तन भै पाठेघर तल भर्नुलाई आङ्ग खस्नु भन्ने गरिन्छ । पाठेघर खस्ने विविध कारणहरू हुने कुरा स्वास्थ्य सम्बन्धी रचना, अनुसन्धान, प्रतिवेदन तथा पुस्तकहरूमा उल्लेख भएको पाइन्छ । त्यस्ता कारणहरूमा बच्चा जन्मिन लामो समय लाग्नु वा बच्चा जन्मिन कठिन हुनु, धेरै बच्चा जन्माउनु, पेटमा दबाव पर्ने काम जस्तै गर्भावस्थाको अवस्थामा वा प्रसुती पछि पनि निश्चित अवधि भित्र गह्रौं वस्तु उठाउनु, पेटमा दखल पर्ने गरी खोकी लाग्नु, ठूलो परिश्रम पर्ने काम गर्नु, पेटमा अथवा पाठेघर रहने हड्डीको ढाँचा (Pelvis) भित्र मासु पलाउनु आदि देखिन्छ । तथापि स्वास्थ्य क्षेत्रमा सम्बन्धित पाठेघर खस्ने कारणहरूको विषयमा गरिने अनुसन्धानको विषय हुनसक्ने कुरालाई ईन्कार गर्न सकिन्छ ।

३९. त्यसो भए पनि सामाजिक स्थितिको अध्ययन गरी प्राप्त प्रतिवेदनबाट प्राप्त निष्कर्षहरूबाट विद्यमान समस्याको प्रकृति र प्रवृत्ति अनि समस्याको भयावह रूप प्रष्ट भएको भए पनि यस्तो कुरामा सम्बन्धित क्षेत्रबाट ध्यान दिन सकेको पाईएन । सामाजिक अनुसन्धान प्रतिवेदनका कुराहरू मुद्दामा प्रत्यक्ष रूपले सम्बद्ध नभए पनि प्रतिवेदनको निष्कर्षहरूको स्वीकार्यताको स्तर अनुसार नीतिगत मापदण्ड बनाउनको लागि सहायक सामाग्रीको रूपमा ग्रहण गर्न नसकिने देखिन्छ । प्रस्तुत निवेदनमा निवेदकको

तर्फबाट उपस्थित भएका सूचना एवं विषयमा सरकारका तर्फबाट खासै आपत्ति जनाएको नदेखिएकोले अदालतकै तर्फबाट थप अनुसन्धान गर्नुपर्ने आवश्यकता औल्याईएको पाइएन । कुनै खास ठाउँ वा वर्ग वा स्थितिका मानिसहरूमा विशेष रूपले अध्ययन गरी समाधानको बाटो प्रशस्त गर्न थप अनुसन्धान गर्न सरकार सदैव सक्षम रहन्छ र धेरै हदसम्म अपेक्षित पनि छ । तर प्रस्तुत हुन आएको समस्याको प्रकृति र त्यसको विस्तारको स्थितिले प्रस्तुत विषय राज्यको प्राथमिकताको विषय हुनुपर्ने देखिन्छ । तर प्राप्त जवाफहरूबाट उक्त विषय उपेक्षित रहेको पाइन्छ । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २०(२) मा व्यवस्थित गरी मौलिक हकको रूपमा प्रजनन स्वास्थ्यको हकको व्यवस्था गरेको पृष्ठभूमिमा प्रजनन स्वास्थ्यको सही संरक्षणको अभावको अवस्थामा देखापर्ने पाठेघर खस्ने समस्या नै व्यापकरूपमा देखा पर्नुले उक्त हकको उल्लंघन भएको वा सही अर्थमा संरक्षण नभएको कुराको परिचायकको रूपमा लिनुपर्ने हुन आएको छ । प्रजनन स्वास्थ्यलाई फराकिलो हकको रूपमा लिईने हुँदा यस भित्र प्रजनन सम्बन्धी निर्णय लिने, स्वेच्छिक विवाह गर्ने, गर्भ धारण गर्ने वा नगर्ने, कानूनको अधिनमा रही गर्भपतन सम्बन्धी निर्णय लिने जन्मान्तरको समय र संख्या निर्धारण गर्ने, प्रजनन शिक्षा, यौनजन्य हिंसाबाट मुक्ति लगायतको कतिपय कुराहरू समावेश भएको मानिन्छ । जुन विभिन्न सन्धिहरू एवं घोषणापत्रहरूद्वारा विस्तारित छन् ।

४०. यस्तो महत्वपूर्ण विषयमा संवैधानिक मान्यता हुँदा हुँदै पनि कृयात्मक परिणतीको लागि यथेष्ट मार्ग निर्देशन गर्ने कानून, नीति र कार्यक्रमहरू भएको पाइएन ।

४१. संविधानमा प्रजनन स्वास्थ्यको हक समावेश हुनुले महिला स्वास्थ्य र हकको दार्शनीक मान्यता पाएको मान्नु पर्ने हुन्छ भने त्यस सम्बन्धी सुविधा आवश्यक परेको हरेक महिलाले चाहेको वेलामा पाउन सक्ने गरी हकको प्रत्याभूति दिने कानूनको तर्जुमा गर्दै त्यस्तो कानूनबाट स्वीकृत सुविधाहरूलाई व्यवहारमा तृणमूल स्तरसम्म पाउने सक्ने गरी सेवा र सुविधा विकेन्द्रिकरण गर्नु जरुरी छ भने त्यस सम्बन्धी सूचनाको प्रसारण गरी जागरण पनि ल्याउनु पर्ने हुन्छ । मातृसेवा (Maternity Services) मानवता र समाज सेवाको सबै भन्दा पावन र सर्वोत्तम सामाजिक एवं मानवीय सेवा भएको र यसमा पर्ने प्रतिकूल असरबाट समाज नै अन्ततः सबभन्दा वढी प्रभावित हुने हुनाले प्रजनन स्वास्थ्यको विषयलाई दिएको संवैधानिक मान्यतालाई उच्च प्राथमिकताका साथ कानूनी उत्तरदायित्वको रूपमा राज्यले ग्रहण गर्दै यस सम्बन्धी सेवाको वास्तविक उपलब्धता सुनिश्चित गर्नु अनिवार्य भएको छ ।

४२. तर हालसम्म प्रजनन स्वास्थ्यको हक सम्बन्धमा अन्तरिम संविधानको धारा २०(२) मा व्यवस्था भए देखि बाहेक उक्त हकलाई परिभाषित गर्ने, तिनमा अन्तरनिहित अवयवहरू, सोसँग सम्बद्ध पक्षहरू, हकको कार्यान्वयनको लागि सिर्जना गर्नुपर्ने संस्थागत संयन्त्रहरू र उपलब्ध गराउनु पर्ने सुविधाहरू, सुविधाको वितरण र

विकेन्द्रीकरणका पक्षहरु आदि धेरै कुराहरुलाई सम्बोधन गरिएको कानून जरुरी भए पनि सो बनाई जारी हुन सकेको देखिएन । यसले गर्दा प्रजनन् स्वास्थ्यलाई हकको मान्यता भए पनि हककै रूपमा जनताले उपभोग गर्न सक्ने व्यवहारिक स्थितिहरु सिर्जना हुन नसकेको पाईयो । तसर्थ महिलाको हक एवं प्रजनन् स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित विशेषज्ञ एवं समाजका प्रतिनिधिहरूसँग आवश्यक परामर्श गरी उपरोक्त स्थितिहरु समेटिएको पर्याप्त कानूनी व्यवस्था सहितको कानून निर्माणको लागि प्राथमिकता साथ विधेयक तर्जुमा गरी शीघ्र व्यवस्थापिका संसद समक्ष पेश गर्नु भनी विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेतको नाउँमा निर्देशनात्मक आदेश जारी हुने ठहर्छ । साथै प्रजनन् स्वास्थ्य समस्याको एउटा महत्वपूर्ण हिस्साको रूपमा नेपाली समाजमा विद्यमान पाठेघर खस्ने समस्याको विशेष रूपले सम्बोधन गर्न आवश्यकतानुसार विपक्षीहरु महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय

तथा जनसंख्या एवं स्वास्थ्य मन्त्रालय समेतले विशेष कार्य योजना बनाई पीडित महिलाहरुलाई निःशुल्क परामर्श, उपचार, स्वास्थ्य सेवा तथा सुविधा उपलब्ध हुनसक्ने गरी यथाशीघ्र विभिन्न स्वास्थ्य केन्द्र, स्वास्थ्य चौकी स्तरमा सेवा पुऱ्याउन जो चाहिने व्यवस्था गर्नु र महिलाको प्रजनन् स्वास्थ्यको हक एवं पाठेघर सम्बन्धी समस्याको निराकरणको सम्बन्धमा जनचेतना जगाउने प्रभावकारी कार्यक्रमहरु संचालन गर्नु गराउनु भनी विपक्षीहरुको नाममा परमादेशको आदेश समेत जारी हुने ठहर्छ । सो को सूचना विपक्षीहरुलाई दिनु ।

उक्त रायमा सहमत छु ।

न्या.मीनवहादुर रायमाभी

ईति सम्वत् २०६५ साल जेष्ठ २२ गते रोज
४ शुभम्

इजलास अधिकृत:- दीपक कुमार दाहाल

निर्णय नं. ७९९२

ने.का.प. २०६५

सर्वोच्च अदालत संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री मीनबहादुर रायमाझी
माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ
संवत् २०६२ सालको रिट नं. ३१५५
आदेश मिति: २०६५।४।१९।१

मुद्दा: उत्प्रेषण समेत ।

निवेदक: काठमाडौं जिल्ला काठमाडौं
महानगरपालिका वडा नं. ३० ज्याठा
बस्ने कृष्ण प्रजापति
विरुद्ध

विपक्षी: काठमाडौं जिल्ला काठमाडौं
महानगरपालिका वडा नं. २९
लैनचौर बस्ने श्याम प्रजापति समेत

- डोरमा उपस्थित हुन तारीख तोकिएको अवस्थामा सो तोकिएको तारीखका दिन वण्डा छुट्याउने निश्चित भएको हुँदा त्यस्तो तारीखमा हाजिर हुन अनिवार्य हुने र हाजिर नभएमा खटिएको डोरले कानूनी प्रक्रिया अनुरूप नरम गरम मिलाई वण्डा छुट्याउनु अन्यथा नहुने ।
- वण्डा छुट्याउने डोरमा हाजिर हुन तारीख तोकेको देखिएको अवस्थामा निवेदकलाई थाहा जानकारी नदिई सुनुवाईको मौकाबाट बञ्चित गरेको भन्न नमिल्ने ।
- शुरुमा दावीनै नगरेको र फैसला हुँदा नबोलिएको सम्बन्धमा फैसला

कार्यान्वयनको चरणमा फैसलामा नबोलिएको प्रश्न उठाउन उचित नदेखिने ।

(प्रकरण नं. ७)

- वण्डा मुचुल्का उपर दण्ड सजायको ६१ नं. बमोजिम जिल्ला न्यायाधीश समक्ष गरेको उजुर उपर वण्डा मुचुल्का बदर नहुने गरी आदेश भएको र सो आदेश उपर अ.वं. १७ नं. बमोजिम तहगत रुपमा परीक्षण भैसकेपछि करिव १ वर्ष पछि निवेदन परेको अवस्थामा विलम्बको सिद्धान्तले समेत मद्दत गर्न नसक्ने ।

(प्रकरण नं. ८)

निवेदक तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता
मोहनबहादुर वज्जरा क्षेत्री
विपक्षी तर्फबाट: विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता
सर्वज्ञरत्न तुलाधर,
अवलम्बित नजीर:

आदेश

न्या.मीनबहादुर रायमाझी: तत्कालिन नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा २३, ८८(२) बमोजिम दायर भएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य र आदेश निम्न बमोजिम छ:-

स्व. पिता आशा प्रजापति र स्व. माता भवानी माया प्रजापतिका छोरा छोरीहरु मध्ये विपक्षी श्याम प्रजापति जेठा, पूर्ण प्रजापति माहिला, अष्टबहादुर प्रजापति साईला र विवाहिता बहिनी लक्ष्मी प्रजापति (महर्जन) र रिट निवेदक कान्छो छोरा हुँ ।

निवेदक निरक्षरी र अविवाहित भएकोले बहिनी लक्ष्मी प्रजापति (महर्जन) ले नै खान लाउन दिई बहिनी कै आश्रयमा बस्दै आएकोमा दाजुहरु अलग अलग बस्दै आएकोले काठमाडौं जिल्ला अदालतमा अंश मुद्दा दिई २०५६।३।४ मा ४ भागको १ भाग वादी म निवेदकले पाउने ठहर गरी फैसला भएको छ । विपक्षी श्याम प्रजापतिको नाममा रहेको का.जि. नगर वडा नं. ८(क) कि.नं. ७ को जग्गाबाट बढे बढाएको कि.नं. १२९ को जग्गा वण्डा नलाग्ने भनी देखाएको र वडा नं. २९ कि.नं. २३ र २४ को घर तायदातीमा नदेखाएको र वडा नं. ३० कि.नं. ५१ को जग्गा अंशवण्डाको १८ नं. अन्तर्गत पर्ने संयुक्त घर जग्गालाई अंशभाग वण्डा गरेको मिलेन भनी पुनरावेदन अदालत पाटनमा पुनरावेदन गरेकोमा बढे बढाएको उपर अंशवण्डाको २७ नं. को बाटो खुला रहेको र कि.नं. ५१ को हकमा प्रमाण पुऱ्याउन नसकेको भनी २०५७।१२।१० मा फैसला भै अन्तिम भए पछि विपक्षी दाजुहरुले फैसलामा जे बोले पनि अंशवण्डाको १७ नं. मा भएको कानूनी व्यवस्था बमोजिम विवाह खर्च जनही एक एक आना जग्गा दिन्छौं, मिलापत्र गरी आ-आफ्नो भाग लिई बसौं भनी विश्वास दिलाएकोले विश्वासमा परी आजसम्म कुनै चल अचल सम्पत्ति प्राप्त भएको छैन । मिलापत्रको कुरा चल्दा चल्दै विपक्षी श्याम प्रजापतिको फैसला बमोजिम वण्डा छुट्याई पाउन निवेदन परी २०६१।१।१४ र २०६१।४।१३ का का.जि. नगर २३(छ) हाल कि.नं. ४४६, ४३१, ४२९, ९७५ र ४२७ को र मिति २०६१।६।६ मा भएको वण्डा

मुचुल्कामा बाटो पट्टिको वढी मूल्य पर्ने जग्गा र क्षेत्रफलमा नै फरक पारी वादी निवेदकको अनुपस्थितिमा निवेदकको विवाह खर्च पर नसारी वण्डा मुचुल्का गरेकोले सो बदर गरी पाउन जिल्ला न्यायाधीश समक्ष दण्ड सजायको ६१ नं. बमोजिम निवेदन पेश गरेकोमा २०६१।१०।२२ मा कानून बमोजिम गर्नु भनी आदेश भएको र सो उपर अ.वं. १७ नं. बमोजिम पुनरावेदन अदालत पाटनमा निवेदन गर्दा शुरु सदर गरेकोले प्रस्तुत रिट क्षेत्रबाट प्रवेश गरेको छु । अर्को पक्षलाई मौका नै नदिई वण्डा छुट्याउने कार्य प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त विपरीत भएको र प्रतिवादी श्याम प्रजापति र पूर्ण प्रजापतिको भाग छुट्याई दिनु र भक्तपुर जिल्ला अन्तर्गतको कि.नं. २२८ को हकमा तारेख तोकि दिनु भनी भए गरेको सम्पूर्ण आदेश अंशवण्डाको १, १७, २८, ३० र ३५, दण्ड सजायको ४६(३) समेतको विपरीत भएकोले तहसिलदारको, जिल्ला न्यायाधीशको र पुनरावेदन अदालतको आदेश र पुनः तहसिलदारबाट विपक्षीहरुको नाममा अंश छुट्याई दिनु भनी मा.पो.का. डिल्लीबजार समेतलाई भएको आदेश बदर गरी २०५६।३।४ को काठमाडौं जिल्ला अदालतको फैसला बमोजिम नरम करम मिलाई अंशवण्डाको १७ नं. बमोजिम विवाह खर्च समेत भराई फैसला कार्यान्वयन गर्नु भन्ने जो चाहिने आज्ञा आदेश वा पूर्जि जारी गरिपाऊँ भन्ने २०६२।११।११ मा दर्ता भएको निवेदन ।

निवेदकको माग बमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो ? लिखित जवाफ पठाउनु भनी विपक्षीहरुलाई सूचना पठाउनु

भन्ने यस अदालतको २०६२।११।१२ को आदेश ।

अदालतबाट वण्डा लाग्ने गरी भएको फैसला शुरु सदर हुने गरी २०५७।१२।१० मा फैसला भई अन्तिम भए पश्चात करिव २ वर्षमा मैले नै वण्डा छुट्याई पाउन निवेदन दिई विपक्षीलाई भिकाई वण्डा छुट्याउन डोर तारेख तोकिएकोमा विपक्षी उपस्थित नभएको हुँदा अदालतले नरम गरम बराबर पर्ने गरी टुक्याउन नमिल्ने साना जग्गा मूल्यमा परिवर्तन गरी कानूनी प्रक्रिया पूरा गरी गोला हाली रीतपूर्वक वण्डा छुट्याएको अवस्थालाई अन्यथा भन्न मिल्ने अवस्था छैन । तह-तह अदालतबाट व्याख्या विवेचना गरी अन्तिम रहेको विषयवस्तुमा रिट क्षेत्र आकर्षित नहुने भनी सिद्धान्त प्रतिपादन भएको छ । विपक्षीले अंश मुद्दाको फिराद गर्दा प्रकरण ३ मा विवाह खर्च पर सार्नु पर्ने कोही अंशियार नभएको भनी ४ भागको १ भाग अंश छुट्याई पाउँ भनी दावी लिएकोमा अहिले आएर विवाह खर्च छुट्याईएन भन्न मिल्ने होइन । २०६१ सालमा भए गरिएको कुरामा करिव २ वर्ष पछि रिट निवेदन दिन विपक्षी प्रवेश गर्नु भएको हुँदा विलम्बको सिद्धान्तले समेत नमिल्ने भएकोले रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने श्याम प्रजापतिको लिखित जवाफ ।

काठमाडौं जिल्ला अदालतबाट भएको वेरितको आदेश बदर गरिपाउँ भन्ने कृष्ण प्रजापतिको अ.व. १७ नं. बमोजिम परेको निवेदनमा २०६१।१२।११।५ मा “यसमा जग्गाको क्षेत्रफल ज्यादै सानो हुनसक्ने समेतको विचार गरी नरम गरम मिलाई भएको वण्डा मुचुल्का बदर गर्नुपर्ने तथ्ययुक्त

आधार नदेखिएको भन्ने आधार लिई गरिएको त्यस अदालतको २०६१।१०।२२ को आदेश परिवर्तन गर्नु परेन । प्रस्तुत निवेदन मिसिल सामेल राखी कानून बमोजिम गर्नु” भनी आदेश भएको यस अदालतमा रहेको प्रतिवेदन दर्ता रजिष्टरबाट देखिएको र उक्त आदेश कानूनसम्मत भएकोले रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने पुनरावेदन अदालत पाटन ललितपुरको लिखित जवाफ ।

काठमाडौं जिल्ला अदालतको २०५६।३।४ तथा पुनरावेदन अदालतको फैसला बमोजिम वण्डा छुट्याई पाउँ भन्ने काठमाडौं जिल्ला अदालतमा दरखास्त परी काठमाडौं जिल्ला अदालतबाट यस अदालत अन्तरगतको वण्डा छुट्याई दिन मिसिल यस अदालतमा प्राप्त भै वादीलाई वण्डा छुट्याई दिन २०६२।२।१३ मा डोर खटाई सोही दिन वण्डा छुट्याई दिएको र उक्त वण्डा छुट्याई दिएको जग्गा वादीको नाममा नामसारी कित्ताकाट समेतको लागि मा.पो.का. भक्तपुरमा पत्र पठाउने गरी २०६२।३।२० मा तामेली पर्चा भएको निर्णय रजिष्टरबाट देखिएको हुँदा निवदेकको हक अधिकारमा असर पार्ने केही कार्य यस अदालतबाट नभै फैसला अनुसार वण्डासम्म छुट्याई दिएको हुँदा निवदेन खारेज गरिपाउँ भन्ने भक्तपुर जिल्ला अदालतको लिखित जवाफ ।

फैसला बमोजिम अंश चलन चलाई पाउँ भनी वादीले कारवाही नचलाएकोले घर व्यवहार चलाउन ज्यादै मुस्कल पर्न गएकोले म पूर्ण प्रजापति र अर्का प्रत्यर्थी श्याम प्रजापतिले काठमाडौं जिल्ला अदालतमा बेग्ला बेग्लै निवेदन गरी कारवाही चलाएकोमा

काठमाडौं जिल्ला अदालत तहसिलबाट विपक्षी वादीलाई समेत भिकार्दै २०६१।१।१४, २०६१।४।१३ र २०६१।६।६ मा ३ वटा वण्डा मुचुल्का भै म प्रतिवादी पूर्ण प्रजापतिको नाममा विभिन्न कित्ता जग्गाहरु दा.खा. भै ज.ध. द.प्र. पूर्जा समेत प्राप्त भै सकेको छ । विपक्षीले वण्डा मुचुल्का उपर दण्ड सजायको ६१ नं. तथा अ.वं. १७ नं. को कानूनी प्रक्रियाबाट तह-तह उपचार खोज्दै पुनरावेदन तहसम्म जाँदा वण्डा छुट्याउने गरी भएको तहसिलदारको आदेश कानूनसम्मत देखिएको भनी निर्णय भएको छ । विपक्षीले फिराद गर्दा विवाह खर्चको दावी नै नगरेकोमा अदालतले सो कुराको ठहर गर्न मिल्दैन । विपक्षीले निवेदन दायर गरेको मिति भन्दा अगावैका काठमाडौं जिल्ला अदालतको तहसिलको २०६१।१०।२५ को वेग्ला वेग्लै पत्र तथा दा.खा. सम्बन्धी मालपोत कार्यालय ढिल्लीबजारको २०६१।१२।१९ को निर्णय र मालपोत कार्यालय कलंकीको २०६१।१२।१५ को निर्णय बदरमा माग गर्न नसकेको हुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने पूर्ण प्रजापतिको लिखित जवाफ ।

वादी कृष्ण प्रजापति र प्र. श्याम प्रजापति समेत भएको अंश चलन मुद्दामा फैसला बमोजिम दण्ड सजायको ४६(१८) नं. बमोजिम लाग्ने कोर्ट फी लिई वण्डा छुट्याई पाउँ भनी प्रतिवादी श्याम प्रजापतिको २०६०।७।२० मा तथा पूर्ण प्रजापतिको २०६०।१०।१५ मा दरखास्त गरी डोर पूर्ज बमोजिम २०६१।१।१४, २०६१।४।१३ र २०६१।६।६ मा प्रतिवादी श्याम प्रजापति र पूर्ण प्रजापतिलाई फैसला बमोजिम वण्डा छुट्याई

दा.खा. दर्ता गरी दिन सम्बन्धित कार्यालयलाई पत्र लेखी पठाई दिनु । अन्य जग्गा भक्तपुर जिल्ला अन्तर्गतको हुँदा उपस्थित पक्षलाई कारवाहीका लागि भक्तपुर जिल्ला अदालतको तारेख तोकी बाँकी कारवाहीको निमित्त मिसिल भक्तपुर जिल्ला अदालतमा पठाई दिनु भन्ने तहसिलदारबाट २०६१।१०।२२ मा भएको आदेश बमोजिम मिसिल भक्तपुर जिल्ला अदालतमा पठाईएको हुँदा यस अदालतबाट गैरकानूनी कार्य नभएकोले रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने काठमाडौं जिल्ला अदालत र ऐ. का तहसिलदारको लिखित जवाफ ।

रिट निवेदकको माग बमोजिम शुरु काठमाडौं जिल्ला अदालत तथा पुनरावेदन अदालत पाटनबाट पाउनु पर्नेमा नपाएको कारण रिट क्षेत्रबाट आएकोले निजको माग बमोजिम प्रत्यर्थीको हैसियतले मात्र नभई नाताले दाजु र अंशियारको हैसियतले समेत मेरो तर्फबाट निजले पाउनु पर्ने समान अंश र विवाह खर्च पर सारी भागवण्डा गरी दिएमा कुनै आपत्ति नहुने भन्ने अष्टबहादुर प्रजापतिको लिखित जवाफ ।

२. नियम बमोजिम पेशीसूचीमा चढी आज यस इजलास समक्ष पेश भएको प्रस्तुत निवेदनसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण मिसिल कागजात अध्ययन गरी निवेदक तर्फबाट विद्वान अधिवक्ता मोहनबहादुर वज्जरा क्षेत्रीले निवेदक अविवाहिता भएको र अदालतको फैसला अनुसार वण्डा छुट्याउँदा अंशवण्डाको १७ नं. अनुरूप विवाह खर्च छुट्याएको छैन, विवाह खर्च र अंश उस्तै प्रकृतिको हुँदा विवाह खर्च मर्न सक्दैन, वण्डा मुचुल्का पनि निवेदकको अनुपस्थितिमा गरिएको छ, वण्डा

छुट्याएको जग्गा पनि मूल्य र क्षेत्रफलको आधारमा मिलेको छैन, कमसल जग्गा निवेदकलाई दिईएको अवस्था हुँदा कानून अनुरूप वण्डा छुट्याईएको नहुँदा निवेदन माग बमोजिमको आदेश जारी हुनु पर्छ भनी र विपक्षी श्याम प्रजापतिको तर्फबाट विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता सर्वज्ञरत्न तुलाधरले निवेदकले अंश मुद्दामा विवाह खर्च नमागेको हुँदा कार्यान्वयन पक्षमा सो कुराको दावी गर्न मिल्दैन, अदालतको अन्तिम फैसला अनुसार अंश मुद्दाका वादीले वण्डा छुट्याउन दरखास्त नदिए पछि प्रतिवादीले नै दरखास्त लिई कारवाही हुँदा ३ वटा वण्डा मुचुल्का खडा भएका र तीन वटैमा वादीलाई उपस्थित हुन म्याद दिईएको छ, वादीको अनुपस्थिति भएपछि अदालतले कानून बमोजिम वण्डा छुट्याई दिएको हुँदा वण्डा मुचुल्कामा वादीलाई नराखिएको भन्न मिल्दैन, अंशमा घटी वढी भएमा अंशवण्डाको ३२ नं. ले ३ महिना भित्र उजुर गर्न अधिकार भएकोमा सो कानूनी बाटो छाडी असाधारण अधिकारक्षेत्र अवलम्बन गर्न मिल्दैन, निवेदन खारेज हुनु पर्छ भनी गर्नु भएको बहस समेत सुनियो ।

३. निवेदकको माग बमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने वा नपर्ने भन्ने तर्फ विचार गर्दा, विपक्षी श्याम प्रजापति समेतका उपर ४ भागको १ भाग अंश दिलाई पाउँ भनी दायर गरेको अंश मुद्दामा अन्तिम फैसला भएपछि विपक्षी श्याम प्रजापतिको वण्डा छुट्याउन निवेदन परी निवेदकको अनुपस्थितिमा वण्डा मुचुल्कामा वढी मूल्य पर्ने जग्गा र क्षेत्रफल नै फरक पारी निवेदकको विवाह खर्च समेत पर नसारी

गरेको वण्डा मुचुल्का बदर गरी पाउन दण्ड सजायको ६१ नं. बमोजिम जिल्ला न्यायाधीश समक्ष निवेदन गरेकोमा कानून बमोजिम गर्नु भन्ने आदेश भएको र सो उपर अ.वं. १७ नं. बमोजिम पुनरावेदन अदालतमा निवेदन गर्दा शुरु सदर गरेकोले तहसिलदारको आदेश, जिल्ला न्यायाधीशको आदेश र पुनरावेदन अदालतको आदेश समेत बदर गरिपाउँ भन्ने समेत निवेदकको दावी देखियो ।

४. निवेदकले विपक्षी श्याम प्रजापति समेतका उपर दिएको २०५५/०५६ को दे.मि.नं. २५२०/४८५२ को अंश चलन मुद्दामा कि.नं. ७ र ९७४ को जग्गा वादी प्रतिवादी बाहेकका उनाउ व्यक्तिको नाममा दर्ता भएकोले वण्डा गर्न नमिल्ने, कि.नं. ५१ को जग्गा वादी कृष्ण प्रजापति र अन्य व्यक्ति लक्ष्मी प्रजापतिको नाममा संयुक्त दर्ता रहेको देखिँदा सो कि. नं. ५१ को जग्गाको २ भाग मध्येबाट १ भाग र दायदातीमा उल्लेखित अन्य सम्पत्तिबाट ४ भागको १ भाग अंश वादीले पाउने ठहराई काठमाडौं जिल्ला अदालतबाट २०५६।३।४ मा फैसला भएको, सो फैसला उपर यी निवेदकले अन्य प्रतिवादी उपर दिएको २०५७/०५८ को दे.पु.नं. २२१८/४५९० को अंश चलन मुद्दाको पुनरावेदनमा पुनरावेदन अदालत पाटनबाट काठमाडौं जिल्ला अदालतको फैसला सदर हुने ठहराई २०५७।१२।१० मा निर्णय भएको मिसिल संलग्न उक्त फैसलाहरुको छायाँप्रतिबाट देखियो ।

५. उपर्युक्त फैसला अनुरूप सो अंश मुद्दाका प्रतिवादी मध्ये श्याम प्रजापतिले २०६०।७।२० मा तथा पूर्ण प्रजापतिले

२०६०।१०।२३ मा वण्डा छुट्याई पाउन निवेदन दिएको तथा काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं. ४ (साविक वडा नं. २३(छ)) को हाल वडा नं. ४ समेत) अन्तर्गतको जग्गाको सम्बन्धमा २०६१।१।१४ मा, साविक स्वयम्भु गा.वि.स. वडा नं. ४ को हाल काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं. १५ अन्तर्गत पर्ने जग्गाको सम्बन्धमा २०६१।४।१३ मा र सोही महानगरपालिका वडा नं. ३० अन्तर्गत पर्ने जग्गाको सम्बन्धमा २०६१।६।६ मा काठमाडौं जिल्ला अदालत स्थित तहसिल शाखाबाट वादीले पाउने भाग समेत पर सारी वण्डा छुट्याउन निवेदन गर्ने प्रतिवादीहरु श्याम प्रजापति र पूर्ण प्रजापतिलाई वण्डा छुट्याएको देखिन आयो । उक्त ३ वटै वण्डा छुट्याउने डोरको तारेख यी निवेदक वादीलाई समेत तोकिएको देखिए पनि निवेदक उक्त वण्डा मुचुल्कामा उपस्थित भै रोहवरमा बसेको देखिएन । उक्त वण्डा मुचुल्काहरु बदर गरी पाउन निवेदकले दिएको निवेदन उपर काठमाडौं जिल्ला अदालतबाट २०६१।१०।२२ मा वण्डा मुचुल्का बदर नहुने गरी आदेश भएको र सो आदेश उपर अ.व. १७ नं. बमोजिम निवेदन पर्दा काठमाडौं जिल्ला अदालतको २०६१।१०।२२ को आदेश परिवर्तन गर्न नपर्ने भनी पुनरावेदन अदालत पाटनबाट २०६१।१२।११ मा आदेश भएको पाईयो । त्यस्तै भक्तपुर जिल्ला अन्तर्गतको वण्डा गर्नुपर्ने जग्गाको सम्बन्धमा २०६२।२।१३ मा वण्डा गर्ने डोरको तारेख तोकिएँ वण्डा मुचुल्का भई २०६२।३।२० गते भक्तपुर जिल्ला अदालतका तहसिलदारबाट तामेली आदेश भएको समेत देखियो । निवेदकले भक्तपुर

जिल्ला अदालतलाई विपक्षीको सूचीमा राखेको भए पनि उक्त अदालतको तहसिलदारले वण्डा छुट्याएको आदेश उपर कुनै जिकिर नलिई काठमाडौं जिल्ला अदालतबाट वण्डा छुट्याए उपर भएका आदेशहरुलाई नै चुनौति दिई वण्डा मुचुल्कामा आफूलाई जानकारी नै नदिई विवाह खर्च समेत पर नसारेको भन्ने निवेदनमा उल्लेख गरेको अवस्था छ ।

६. निवेदकलाई अंश चलन मुद्दाको फैसला अनुरूप वण्डा छुट्याई पाउन प्रतिवादीहरुबाट परेको निवेदनबाट उठान भएको कारवाहीमा राख्न काठमाडौं जिल्ला अदालतबाट म्याद जारी भई निवेदक हाजिर भएको तथा वण्डा छुट्याउने डोरमा २०६१।१।१४, २०६१।४।१३ र २०६१।६।६ मा हाजिर हुन समेत यी निवेदकलाई तारीख तोकेको नै देखिन्छ । वण्डा छुट्याउने डोरमा उपस्थित हुन तारीख तोकिएको अवस्थामा सो तोकिएको तारीखका दिन वण्डा छुट्याउने निश्चित भएको हुँदा त्यस्तो तारीखमा हाजिर हुन अनिवार्य हुने र हाजिर नभएमा खटिएको डोरले कानूनी प्रक्रिया अनुरूप नरम गरम मिलाई वण्डा छुट्याउनु अन्यथा हुँदैन । वण्डा छुट्याउने डोरमा हाजिर हुन तारीख तोकेको देखिएको अवस्थामा निवेदकलाई थाहा जानकारी नदिई सुनुवाईको मौकाबाट वञ्चित गरेको भन्न मिलेन ।

७. निवेदकले अंशवण्डाको १७ नं. अनुरूप विवाह खर्च पर नसारी वण्डा मुचुल्का गरेको भन्ने उल्लेख गरेको तर्फ विचार गर्दा निवेदकले अंश मुद्दामा फिराद गर्दा विवाह खर्चमा दावीनै नगरेको भन्ने विपक्षीहरुको लिखित जवाफमा उल्लेख भएको

देखिएको छ । निवेदकले फिरादको प्रकरण ३ मा “विवाह खर्च पर सार्नु पर्ने अशियार कोही नहुँदा” भन्ने उल्लेख गरेको भन्ने काठमाडौं जिल्ला अदालतको २०६११०१२२ को आदेशबाट पनि देखिएको छ । काठमाडौं जिल्ला अदालतले २०५६।३।४ मा फैसला गर्दा विवाह खर्चको सम्बन्धमा उल्लेख गरेको नदेखिएको र सो सम्बन्धमा पुनरावेदन परेको समेत नदेखिई काठमाडौं जिल्ला अदालतकै फैसला पुनरावेदन अदालतबाट सदर भएको अवस्था भएपछि शुरुमा दावीनै नगरेको र फैसला हुँदा नबोलिएको सम्बन्धमा फैसला कार्यान्वयनको चरणमा फैसलामा नबोलिएको विवाह खर्च छुट्याउनु पर्ने भनी प्रश्न उठाउन उचित देखिँदैन ।

८. अतः काठमाडौं जिल्ला अन्तर्गतको सम्पत्तिको २०६१।६।६ मा अन्तिम वण्डा मुचुल्का भएको देखिएको, वण्डा मुचुल्का उपर दण्ड सजायको ६१ नं. बमोजिम जिल्ला न्यायाधीश समक्ष गरेको

उजुर उपर २०६१।१०।२२ मा वण्डामुचुल्का बदर नहुने गरी आदेश भएको र सो आदेश उपर अ.वं. १७ नं. बमोजिम पुनरावेदन अदालत पाटनमा परेको निवेदनमा समेत पुनरावेदन अदालतले २०६१।१२।११ मा उक्त २०६१।१०।२२ को आदेश परिवर्तन नहुने गरी आदेश भई तह तहगत रूपमा परीक्षण भै सकेपछि करिब १ वर्ष पछि २०६२।११।११ मा प्रस्तुत निवेदन परेको अवस्था देखिँदा निवेदकलाई विलम्बको सिद्धान्तले समेत मद्दत गर्न सक्ने नदेखिँदा प्रस्तुत निवेदन खारेज हुने ठहर्छ । दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु ।

उक्त रायमा सहमत छु ।

न्या.कल्याण श्रेष्ठ

इति सम्वत् २०६५ श्रावण १९ गते रोज १ शुभम्

इजलास अधिकृत:- दीपक कुमार दाहाल

निर्णय नं. ७९९३

ने.का.प. २०६५

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री मीनबहादुर रायमाभी
माननीय न्यायाधीश श्री ताहिरअली अन्सारी
सम्बन्ध २०६४ सालको रिट.नं. ...०१५४
आदेश मिति: २०६५।०।४।४

विषय:- उत्प्रेषणयुक्त परमादेश ।

निवेदक: जिल्ला धनुषा महुवा गा.वि.स.वडा
नं. ५ घर भै हाल लमही प्राथमिक
स्वास्थ्य केन्द्र दाङमा कार्यरत राजदेव
शाह

विरुद्ध

विपक्षी: नेपाल सरकार, स्वास्थ्य तथा
जनसंख्या मन्त्रालय रामशाहपथ
काठमाडौं समेत

- सहायक तहको कर्मचारीबाट सम्पन्न गरिएको कार्यमा हाल सो सहायक अधिकृत स्तरमा वृद्धि भए सोही अधिकृतबाट सहायक स्तरमा रहँदा सम्पन्न गरेको कार्य गर्ने भन्नेसम्म मान्नुपर्ने ।

(प्रकरण नं. ६)

- कानूनले अधिकार प्रत्यायोजन सम्बन्धमा गजेटमा प्रकाशन गर्नुपर्ने गरी गरेको प्रष्ट कानूनी व्यवस्था बमोजिम प्रकाशन नभएको प्रत्यायोजनले आधिकारिकता प्राप्त गर्न नसक्ने ।

- कानूनले आधिकारिकता नै प्राप्त गर्न नसक्ने अधिकार प्रत्यायोजनको आधारमा भएको सरुवालाई कानून बमोजिमको कार्य भन्न नसकिने ।

(प्रकरण नं. ७)

निवेदक तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता श्री
संजयकुमार के.सी.

विपक्षी तर्फबाट: विद्वान सह न्यायाधिवक्ता श्री
टिकाबहादुर हमाल

अवलम्बित नजीर:

आदेश

न्या.मीनबहादुर रायमाभी: नेपालको
अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा ३२
अर्न्तगत धारा १०७ (२) बमोजिम पर्न आएको
निवेदन यसै अदालतको अधिकारक्षेत्र भित्र पर्ने
हुँदा निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यस
प्रकार छ:-

निवेदक स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३
लागु भए पश्चात् सो ऐनको दफा ९०
बमोजिम निजामती सेवाबाट स्वास्थ्य सेवामा
नि.से.को. रा.प.अनं. प्र.श्रेणीमा १० वर्ष सेवा
अवधि पुगेकोलाई स्वास्थ्य सेवाको छैटौं तहमा
मिलान गर्ने व्यवस्था भए अनुसार २०५९।१।२
को निर्णय अनुरूप जनस्वास्थ्य अधिकृत छैटौं
तहमा मिलान भई सो पदनाम कायम भएको
हो । स्वास्थ्य सेवा ऐन २०५३ (तेश्रो संसोधन
सहित २०६३) मा भएको संसोधित
व्यवस्थाबाट निवेदक छैटौं तहको अधिकृतबाट
हाल सातौं तहको अधिकृतमा स्तरवृद्धि भई
सेवामा कार्यरत छु । स्वास्थ्य सेवा दोस्रो
संसोधन नियमावली २०५५ को नियम ७

अनुसूची ३ ले छैठौं तह जनस्वास्थ्य अधिकृतलाई सातौं तहमा पदनाम कायम गरेको छ । २०४६।४।१९ को निर्णयबाट अर्को व्यवस्था नहुञ्जेल लमही स्वास्थ्य केन्द्र दाङ्गमा रहदा विपक्षी स्वास्थ्य सेवा विभागको कर्मचारी प्रशासन शाखाको २०६४।४।३९ को पत्रद्वारा २०६४।४।३९ को निर्णय बमोजिम भनि जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय खोटाङ अन्तर्गत हेल्थ असिस्टेन्टको पदमा सरुवा गरिएको हुँदा हाजिर गर्न जानु होला भनि २०६४।५।१२ मा पत्र प्राप्त गरे । पत्रमा मेरो पद हेल्थ असिस्टेन्ट छ । म सातौं तहको कर्मचारी हो । एकतह घटुवा गरी सरुवा गर्न मिल्दैन । नेपाल स्वास्थ्य सेवा ऐन २०५३ को संसोधन सहित २०६३ को दफा २० बमोजिम अधिकृत तहको सरुवा गर्ने र काज खटाउने अधिकार नेपाल सरकारलाई सहायकको हकमा अख्तियारवालालाई हुनेछ भन्ने व्यवस्था रहेबाट विभागले गरेको सरुवा उक्त कानूनी व्यवस्था विपरीत छ । स्वास्थ्य सेवा विभागले २०६४।४।१० गते भित्रमा स्थानीय स्तरका कार्यालयको रिक्त पद पूर्ति गर्न सरुवा व्यवस्था मिलाउने निर्णय गरेको थियो । सो निर्णय विपरीत पुनः २०६४।४।३९ मा सरुवा गर्ने गरेको निर्णय सो निर्णयको प्रतिकूल छ । म सातौं तहमा स्तरवृद्धि भै कार्यरत रहेको स्थान दाङ्ग (लमहीमा) पाँचौतहका हेल्थ असिस्टेन्ट नविनकुमार मिश्रलाई सरुवा गरी सोही स्तरमा मलाई सरुवा गरिएको छ । समान स्तरमा सरुवा भएको छैन । सरुवा पत्रमा वास्तविक पद र दरबन्दी उल्लेख गरिएको छैन । तल्लो पद हेल्थ असिस्टेन्ट उल्लेख गरेको मिल्दैन । विपक्षीको अख्तियार

विना मेरो भएको पद दरबन्दी उल्लेख नगरि तल्लो पद उल्लेख गरी भएको सरुवा सम्बन्धी कार्य स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०६३ को दफा ९, २० ७(ख) स्वास्थ्य सेवा नियमावली, २०५५ को नियम ७, ३० द्वारा प्रदत्त कानूनी हक तथा नेपालको अन्तरीम संविधान २०६३ को धारा १३(२) (३) (घ), १८ द्वारा प्रदत्त मौलिक हक विपरीत हुँदा २०६४।४।३९ को निर्णय र सो निर्णयका आधारमा २०६४।५।१२ मा दिएको सरुवा पत्र उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी निवेदकलाई पूर्ववत् ठाउँमा कार्यरत रहन दिनु दिलाउनु भनि परमादेशको आदेश जारी गरिपाउँ । साथै प्रस्तुत निवेदनको अन्तिम टुंगो नलागे सम्म जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय खोटाङ अन्तर्गत हेल्थ असिस्टेन्ट पदमा रमाना नदिई पूर्ववत् स्थान पद तहमा काम लगाउनु रमाना नदिनु, नदिलाउनु भन्ने अन्तरीम आदेश समेत जारी गरिपाउँ भन्ने निवेदन ।

यस्मा अन्तरिम आदेश जारी गर्ने वा नगर्ने सम्बन्धमा पेश हुन आएको विषयतर्फ दृष्टिगत गर्दा निवेदकलाई २०६४।४।१९ को निर्णय अनुसार छैठौं तहबाट अधिकृत सातौं तहमा स्तरवृद्धि गरी अर्को व्यवस्था नभएसम्म यथावत कामकाज गर्न तोकिएको अवस्था देखिएको र अधिकृत स्तरको कर्मचारीलाई स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ को दफा २० तथा स्वास्थ्य सेवा नियमावली, २०५५ को नियम ३० ले स्वास्थ्य सेवा विभागले सरुवा गर्न सक्ने अधिकार पनि प्रदान गरिएको स्थिति नदेखिएबाट निवेदकलाई गरिएको मिति २०६४।४।३९ को सरुवा निजको सातौं तहको पद पदस्थापना भएको अवस्थामा वाहेक यो

निवेदनको अन्तिम टुंगो नलाग्ने सम्म कार्यान्वयन नगर्नु नगराउनु भनि स.अ.नियमावलीको नियम ४१ बमोजिम अन्तरिम आदेश जारी गरी दिएको छ । सो को जानकारी निवेदक र विपक्षीलाई दिनु भन्ने यस अदालतको २०६४।५।२८ को आदेश ।

मेरो के कस्तो काम कारवाहीबाट निवेदकको के कस्तो हक हनन हुन गएको हो सो को उल्लेख नगरि विपक्षी बनाएकै कारणले मात्र माग बमोजिमको आदेश जारी हुनु नपर्ने हुँदा निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मंत्रालय तर्फबाट ऐ.का.सचिवको पर्न आएको लिखित जवाफ ।

निवेदक स्वास्थ्य सेवा ऐन (तेश्रो संसोधन २०६३ सहित) को दफा ९० बमोजिम निजामति सेवाको राजपत्र अनंकित प्रथम श्रेणीमा १० वर्ष सेवा अवधि पुगेको आधारमा स्वास्थ्य सेवाको छैठौं तहमा मिलान भई विभागबाटै सातौं तहमा स्तरवृद्धि भएका हुन । स्वास्थ्य सेवा ऐन (तेश्रो संसोधन २०६३ सहित) को दफा ९ उपदफा (७घ) ले माथिल्लो तहमा स्तरवृद्धि भएका कर्मचारीले निज जुन तहबाट स्तरवृद्धि भएको हो सोही तहको कामकाज गर्नुपर्नेछ, भन्ने व्यवस्था गरेको छ । सोही कारण निवेदकलाई साविक बमोजिम कामकाज गर्ने गरी सुरुवा गरिएको हो । निवेदक लोकसेवा आयोगबाट परिक्षा उत्तिर्ण गरी सातौं तह भएका नभई स्तरवृद्धिबाट सातौं तह भएका हुन । त्यसैले निजको पद पनि जनस्वास्थ्य अधिकृत होइन । जनस्वास्थ्य निरीक्षक हो । प्रेमधिर वि. पुर्वाञ्चल क्षेत्रीय स्वास्थ्य निर्देशनालय धनकुटा भएको सम्बत् २०६२ सालको रिट नं. ३८१९

निं. ११८३ को उत्प्रेषण मुद्दामा ऐनको दफा ९० अनुसार रा.प.अनं. स्तरका कर्मचारीको रूपमा रहेका निवेदक दफा २० अनुसार सहायकस्तरका कर्मचारी भएकाले निजलाई अख्तियारवालाले सुरुवा गर्ने कार्यलाई अन्यथा मान्न मिल्दैन निवेदकको नियुक्ति नेपाल सरकारद्वारा भई राजपत्रमा सूचना प्रकाशित भएको भन्ने निवेदनमा जिकिर पनि लिनसकेको नदेखिदा अख्तियारवालाले दफा २० बमोजिम सुरुवा गर्न मिल्ने भनि जनिर स्थापित भएको छ । निवेदक सोही बमोजिमका स्वास्थ्य सेवाका कर्मचारी हुँदा स्तरवृद्धि मात्र भएकोले निवेदन खारेजभागी छ । नेपाल सरकारको (सचिवस्तरको) २०५९।१।३० को निर्णय बमोजिम स्वास्थ्य सेवा तर्फका अधिकृत छैठौं सातौं, आठौं, तहका कर्मचारीलाई सुरुवा गर्न विभागको महानिर्देशकलाई अधिकार प्रत्यायोजन भएकै छ । त्यसलाई २०६३।१।३ को पत्रले निरन्तरता दिएको हुँदा आधार विहिन निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने नेपाल सरकार स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मंत्रालय स्वास्थ्य सेवा विभाग कर्मचारी प्रशासन शाखाको तर्फबाट पर्न आएको लिखित जवाफ ।

निवेदक राजपत्र अनंकित प्रथम श्रेणीमा १० वर्ष सेवा अवधि पुगेको आधारमा स्वास्थ्य सेवाको छैठौं तहमा तह मिलान भै यस विभागबाटै छैठौं तहबाट अधिकृत सातौं पदमा स्तरवृद्धि भएका हुन । स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ तेश्रो संसोधन २०६३ सहितको दफा ९ को उपदफा (७ घ) मा यस दफा बमोजिम माथिल्लो तहमा स्तरवृद्धि भएको कर्मचारीले निज जुन तहबाट स्तरवृद्धि भएको

हो सोही तहको काम काज गर्नुपर्नेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । निवेदक छैठौं तहबाट स्तरवृद्धि भई सातौं तह भएकोले ऐनको सो व्यवस्था अनुसार छैठौं तहकै काम गर्ने गरी सरुवा भएको हो । लोकसेवाबाट सातौं तहको नियुक्ति नभै स्तरवृद्धिबाट सातौं तह भएकोले निजको पद समेत जनस्वास्थ्य अधिकृत नभै जनस्वास्थ्य निरीक्षक हो । प्रेम धिर विरुद्ध पुर्वाञ्चल क्षेत्रीय स्वास्थ्य निर्देशनालय भएको २०६२ सालको रिट नं. ३८१९ नि.नं. ११८३ को उत्प्रेषण मुद्दामा प्रतिपादित सिद्धान्त समेतबाट दफा २० बमोजिम अख्तियारवालाले सरुवा गर्न मिल्छ । नेपाल सरकार सचिव स्तरको २०५९।१।३० को निर्णय अनुसार स्वास्थ्य सेवा तर्फका अधिकृत छैठौं, सातौं र आठौं तह सम्मका कर्मचारीको सरुवा ऐन नियमको परीधिमा रही गर्ने भन्ने व्यहोराको अधिकार प्रत्यायोजन महानिर्देशकलाई भई त्यस्को २०६३।९।३ को पत्रबाट दश तहका कर्मचारीको समेत सरुवा गर्न सक्ने गरी निरन्तरता दिए समेतबाट सरुवा गरिएको हो । आधारहिन निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने स्वास्थ्य सेवा विभाग तर्फबाट पर्न आएको लिखित जवाफ ।

नियम बमोजिम दैनिक मुद्दा पेशी सूचिमा चढी पेश हुन आएको प्रस्तुत निवेदनमा निवेदक तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता श्री संजयकुमार के.सी. ले निवेदक नेपाल सरकार मंत्रीस्तरको २०६४।४।११ को निर्णय अनुसार अधिकृत छैठौं तहबाट अधिकृत सातौं तहमा स्तरवृद्धि भएका हुन् । निवेदकको पद जनस्वास्थ्य अधिकृत सातौं तह हो । स्वास्थ्य सेवा विभाग कर्मचारी प्रशासन

शाखाको २०६४।४।३१ को पत्रले जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय खोटाङ अर्न्तगत हेल्थ असिस्टेन्टको पदमा सरुवा गरेकोले सो पत्रमा निवेदकको हालको पद, कार्यालय स्पष्ट छैन । माथिल्लो तहमा स्तरवृद्धि भै सकेको कर्मचारीलाई एकतह घटुवा गरी सरुवा गर्न मिल्दैन । अधिकृत स्तरको कर्मचारीलाई हेल्थ असिस्टेन्ट पदनाम दिदै तह घटुवा गरी सरुवा गर्ने अधिकार विपक्षीलाई छैन । सरुवा गर्ने अधिकार सम्बन्धमा स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ को दफा २० बमोजिम अधिकृत स्तरको कर्मचारीको सरुवा नेपाल सरकारले मात्र गर्न सक्नेमा विपक्षी विभागले गर्न मिल्दैन । समान स्तरको कर्मचारीलाई समान स्तरको पदमा सरुवा गर्नुपर्नेमा असमान पदमा सरुवा गर्न मिल्दैन । २०६४।४।३१ को सरुवा गर्ने निर्णय र २०६४।५।१२ को सरुवा पत्र उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर हुनुपर्दछ भन्ने समेतको वहस प्रस्तुत गर्नुभयो । महान्यायाधिवक्ता कार्यालय तर्फबाट उपस्थित सह न्यायाधिवक्ता श्री टिकाबहादुर हमालले निवेदक लोकसेवाबाट सिफारिस भै नियुक्त भएका अधिकृत स्तरका कर्मचारी नभै स्तरवृद्धिबाट मात्र अधिकृत भएका, स्वास्थ्य सेवा ऐन २०५३ को तेश्रो (संशोधन २०६३ सहितको) दफा ९ को उपदफा (७घ) ले निवेदक जुन तहबाट स्तरवृद्धि भएकोले सोही तहको काम काज गर्नुपर्ने व्यवस्था भए बमोजिम सरुवा भएको हो । २०५९।१।३० को सचिवस्तरको निर्णय बमोजिम महानिर्देशकलाई सरुवा गर्ने अधिकार प्रत्यायोजन भए अनुसार कानून बमोजिम भएको सरुवा बदर हुनुपर्ने होइन ।

निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेतको बहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

विद्वान् अधिवक्ताहरुको बहस सुनी मिसिल संलग्न प्रमाण कागजात समेत अध्ययन गरी निवेदकको माग बमोजिमको आदेश जारी हुने हो होइन भनी निर्णय गर्नुपर्ने देखिन आयो ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा निवेदक निजामती सेवाको स्थाई पदबाट नेपाल स्वास्थ्य सेवा ऐनमा परिवर्तन भई रा.प.अ.नं. प्रथम श्रेणिमा १० वर्ष पुगेको आधारमा अधिकृत छैठौँ तहमा मिलान भई स्वास्थ्य सेवा ऐन २०५३ तेश्रो संसोधन २०६३ लागु भए पश्चात सातौँतहमा स्तरवृद्धि भएको हो । सातौँ तहको स्तरवृद्धि भएको अधिकृत कर्मचारीलाई स्वास्थ्यसेवा विभागबाट २०६४।४।३१ मा तल्लो तहमा घटुवा गरी सरुवा गरेको निर्णय गैरकानूनी हुँदा सो निर्णय उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरिपाऊँ भन्ने निवेदन रहेकोमा स्वास्थ्य सेवा ऐन २०५३ को तेश्रो संसोधन २०६३ को दफा ९ (७ घ) मा माथिल्लो तहमा स्तरवृद्धि भएको कर्मचारीले निज जुन तहबाट स्तरवृद्धि भएको हो सोही तहको कामकाज गर्नुपर्ने भन्ने कानूनी व्यवस्था रहेबाट कानून बमोजिम अख्तियारवालाले गरेको सरुवा निर्णय बदर हुने होइन निवेदन खारेज हुन पर्दछ भन्ने लिखित जवाफ रहेको पाइयो ।

३. निवेदकको साविक पद हेल्थ असिस्टेन्ट रहेकोमा स्वास्थ्य मन्त्रालयको २०५९।२।१५ को मिसिल संलग्न पत्रबाट जनस्वास्थ्य निरीक्षक अधिकृत छैठौँ भनि पदनाम एवं तह कायम गरेको देखिन्छ ।

नेपाल सरकार मन्त्रीस्तरको २०६४।४।११ को निर्णय बमोजिम निवेदक छैठौँ तहको जनस्वास्थ्य निरीक्षक पदबाट सातौँ तहमा स्तरवृद्धि भएको देखिन्छ । हाल निवेदकलाई स्वास्थ्य सेवा विभागको २०६४।४।३१ को निर्णय अनुसार लमही प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्रबाट जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय खोटाङ अर्न्तगत हेल्थ असिस्टेन्ट पदमा निवेदकलाई सरुवा गरेको देखियो ।

४. निवेदकको पद अधिकृत हो होइन ? स्वास्थ्य सेवा ऐनले कस्ता पदलाई अधिकृत स्तर र सहायक स्तर हुने भन्ने व्यवस्था गरेको छ ? त्यस्ता कर्मचारीको सरुवाको प्रक्रिया के हो र कस्ले सरुवा गर्ने भन्ने सन्दर्भमा स्वास्थ्य सेवा ऐन, संसोधन सहित २०५३ को दफा ४ ले स्वास्थ्य सेवाको तह तथा तह मिलान सम्बन्धी व्यवस्था गरेको देखिन आयो । ऐनको दफा ४ को व्यवस्था अनुसार छैठौँ तहदेखि बाह्रौँ तह सम्मका कर्मचारीलाई अधिकृत तहका र तेश्रो देखि पाँचौँसम्म सहायक स्तरको तह राखेको पाइन्छ । ऐनको दफा ४ को व्यवस्थाले छैठौँ तहदेखि तह १२ सम्मका अधिकृत तह भनी निश्चित गरेको भए पछि छैठौँ तह देखि बाह्रौँ तह अधिकृत स्तर भन्ने कुरामा विवाद गर्ने ठाउँ देखिदैन । स्वास्थ्य मन्त्रालयको २०५९।२।१५ को पत्रबाट निवेदकको पद जनस्वास्थ्य निरीक्षक र पदनाम अधिकृत छैठौँ भन्ने उल्लेख भएको, नेपाल सरकार मन्त्रिस्तरको २०६४।४।११ को निर्णय बमोजिम जनस्वास्थ्य निरीक्षक पदबाट अधिकृत सातौँ तहमा स्तरवृद्धि भएको देखिएबाट निवेदकको

पदनाम सातौं तह अधिकृत जनस्वास्थ्य निरीक्षक भएकोमा अन्यथा भन्न मिलेन ।

५. विपक्षी तर्फबाट उपस्थित सह न्यायाधिवक्ताले बहसको क्रममा निवेदकको पद लोकसेवा आयोगबाट लिएको लिखित परीक्षा उत्तिर्ण गरी सिफारिस नभएको हुँदा अधिकृत भन्न सकिदैन र जुन तहबाट स्तरवृद्धि भएकोले सोही पदको काम गर्ने भन्ने कानूनी व्यवस्था समेत भएको भन्ने सन्दर्भमा पदपूर्ति सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था प्रस्तुत विवादको सन्दर्भमा निरूपण हुनुपर्ने विषय देखियो । पदपूर्ति सम्बन्धमा ऐनको दफा ८ बमोजिम खुल्ला प्रतियोगिता, बहुवाद्द्वारा, ऐनको दफा ९(१) को व्यवस्था बमोजिम स्तरवृद्धिको तरिकाबाट पदपूर्ति गर्ने व्यवस्था भएकोमा ऐनको दफा ९(१) को व्यवस्था बमोजिम स्तरवृद्धिको प्रक्रियाबाट पदपूर्ति भएकोमा अधिकृत तह कायम नगर्ने भन्ने ऐनको स्पष्ट व्यवस्थाको अभावमा जुनसुकै तहबाट पदपूर्ति भएको भए पनि छैठौं श्रेणी वा सो भन्दा माथिको वाह्रौं तह सम्मका लागि अधिकृत तह मान्नुपर्ने कानूनले स्पष्ट रूपमा व्यवस्था गरेको देखिन आएबाट लोकसेवा आयोगबाट लिखित परीक्षा उत्तिर्ण गरी सिफारिस नगरिएकालाई अधिकृत मान्न नमिल्ने भन्न मिल्ने देखिएन ।

६. स्वास्थ्य सेवा (तेश्रो संशोधन) ऐन २०६३ को दफा ९ को उपदफा (७घ) ले माथिल्लो तहमा स्तरवृद्धि भएको कर्मचारीले निज जुन तहबाट स्तरवृद्धि भएको हो सोही तहको काम गर्नुपर्ने छ भन्ने व्यवस्था गरेको हुँदा निवेदक जुनतहबाट स्तरवृद्धि भएका हुन सोही तहको काम गर्ने गरी गरेको सरुवा

बदर हुने होइन भन्ने विपक्षीको भनाई रहेको पाइयो । कानूनले यो यस्तो कार्य यो श्रेणीको सहायक वा अधिकृतले गर्ने स्पष्ट नगरेको अवस्थामा दफा ९(७घ) ले “माथिल्लो तहमा स्तरवृद्धि भएको कर्मचारीले निज जुन तहबाट स्तरवृद्धि भएको हो सोही तहको काम गर्नुपर्ने छ” भनि व्यवस्था गरेबाट पहिले कुनै सहायक तहको कर्मचारीबाट सम्पन्न गरिएको कार्यमा हाल सो सहायक अधिकृत स्तरमा वृद्धि भए सोही अधिकृतबाट सहायक स्तरमा रहँदा सम्पन्न गरेको कार्य गर्ने भन्ने सम्म मान्नुपर्ने हुन्छ । स्वास्थ्य सेवा ऐन २०६३ को दफा ८ र ९ ले गरेको पद पूर्ति सम्बन्धी व्यवस्थामा खुल्ला, बहुवा र स्तरवृद्धिबाट समेत हुने भन्ने उल्लेख भएको स्पष्ट कानूनी व्यवस्था र दफा ९(७घ) ले स्तरवृद्धि हुँदा पूर्व गर्ने गरेको काम नै स्तरवृद्धि भए पछि गर्न पर्ने भन्ने व्यवस्थाको गलत अर्थ गरी अधिकृतनै होइन भनी सम्झन मिलेन ।

७. निवेदक अधिकृत स्तरको कर्मचारी भएपछि यस्ता अधिकृत कर्मचारीको सरुवाका सम्बन्धमा स्वास्थ्य सेवा ऐनको परिच्छेद ४ को दफा २० ले व्यवस्था गरेको पाइन्छ । उक्त व्यवस्था अनुसार सरुवा गर्ने र काजमा खटाउने आदेश दिने अधिकार अधिकृत कर्मचारीको हकमा नेपाल सरकार र सहायक तहको कर्मचारीको हकमा अख्तियारवालालाई हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ । निवेदकलाई निज कार्यरत रहेको कार्यालय लमही प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र दाङबाट हेल्थ असिस्टेन्ट पदमा जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय खोटाङ अर्न्तगत स्वास्थ्य सेवा विभागको मिति २०६४।४।३१ को निर्णय

बमोजिम सरुवा गरेको पाइयो । अधिकृतस्तरका कर्मचारीको सरुवा सम्बन्धी कार्यका लागि नेपाल सरकारले गर्न सक्ने र स्वास्थ्य सेवा ऐनको दफा ९३(१) बमोजिम नेपाल सरकारले स्वास्थ्य सेवा ऐन बमोजिम आफूलाई प्राप्त अधिकारहरु नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी सोही सूचनामा तोकिएको अधिकारीले प्रयोग गर्न पाउने गरी प्रत्यायोजन गर्न सक्नेछ, भन्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ । निवेदक अधिकृत स्तरको कर्मचारी भएको र त्यस्तो कर्मचारीको सरुवा सम्बन्धमा अधिकार प्रत्यायोजन गरेको सूचना सम्बन्धमा नेपाल सरकारले राजपत्रमा प्रकाशन गरी सरुवा गर्न सक्ने भएतापनि निजलाई गरिएको सरुवा सम्बन्धमा भएको भनिएको अधिकार प्रत्यायोजन राजपत्रमा प्रकाशन हुनुपर्नेमा सो भएको पाइदैन । कानूनले अधिकार प्रत्यायोजन सम्बन्धमा गजेटमा प्रकाशन गर्नुपर्ने गरी गरेको प्रष्ट कानूनी व्यवस्था बमोजिम प्रकाशन नभएको प्रत्यायोजनले आधिकारिकता प्राप्त गर्न सक्दैन । कानूनले आधिकारीकतानै प्राप्त गर्न नसक्ने अधिकार प्रत्यायोजनको आधारमा भएको सरुवालाई कानून बमोजिमको कार्य भन्न सकिने अवस्था देखिदैन ।

८. निवेदक छैठौं तहबाट सातौं तहको अधिकृतमा स्तरवृद्धि भएको र त्यस्ता

अधिकृतस्तरको पदको सरुवा अधिकार प्रत्यायोजनबाट हुनसक्ने भएतापनि त्यस्तो प्रत्यायोजन राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरेको हुनुपर्नेमा सो समेत भएको नपाइएको अवस्थामा त्यस्तो प्रत्यायोजनले कानूनी हैसियत प्राप्त गर्न नसक्ने हुँदा स्वास्थ्य सेवा विभागको मिति २०६४।४।३१ को निर्णय र २०६४।५।१२ को सरुवा पत्र अधिकारक्षेत्रविहिन भई उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरिएको छ । स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ को तेश्रो संशोधन, २०६३ एवं स्वास्थ्य सेवा नियमावली, २०५५ ले तोकेको प्रक्रिया पुरा गरेर मात्र सरुवा सम्बन्धीको कार्य गर्नु भन्ने विपक्षीका नाममा परमादेशको आदेश समेत जारी गरिएको छ । आदेशको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय मार्फत विपक्षीलाई दिई मिसिल नियम बमोजिम बुझाई दिनु ।

उक्त रायमा म सहमत छु ।

न्या.ताहिरअलि अन्सारी

इति सम्वत् २०६५ मंसिर ४ गते रोज ४ शुभम्

इजलास अधिकृत (उप-सचिव)
कविप्रसाद न्यौपाने

निर्णय नं. ७९९४

ने.का.प. २०६५

बुझ्नु हदम्यादको सम्बन्धमा कुनै महत्व नराख्ने ।

सर्वोच्च अदालत संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री रामप्रसाद श्रेष्ठ
माननीय न्यायाधीश श्री ताहिर अली अन्सारी
सम्बत २०६२ सालको दे.पु.नं. ...८७५०
फैसला मिति: २०६५।५।१६।२

(प्रकरण नं. २)

- करारको अर्को पक्षले करार अनुसारको काम गर्न बन्द गरिसकेको र करारको अवधि नबढाइएको अवस्थामा ठेक्का तोड्नु नै करार सम्बन्धमा मुद्दा गर्नुपर्ने कारण परेको मान्नुपर्ने ।

(प्रकरण नं. ३)

मुद्दा :- करार बमोजिमको क्षतिपूर्ति र हर्जाना रकम समेत भराई पाउँ ।

पुनरावेदक वादी: रघुबरलाल श्रेष्ठ
विरुद्ध
विपक्षी प्रतिवादी: स्याको कन्स्ट्रक्सन प्रा.लि.
मुकाम समेत

पुनरावेदक वादी तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता
श्री माधव वास्कोटा
विपक्षी प्रतिवादी तर्फबाट: विद्वान वरिष्ठ
अधिवक्ता श्री श्यामप्रसाद खरेल
अवलम्बित नजीर:

शुरु फैसला गर्ने:

मा.जि.न्या - श्री वेदराम पोखरेल

आदेश

पुनरावेदन फैसला गर्ने:

मा.न्या.श्री खिलराज रेग्मी

मा.न्या.श्री राजेन्द्रराज पन्त

- आफूले ठेक्का तोडिसकेपछि आफूखुशी आफूले चाहेको समयमा सोको जानकारी दिएको वा सो जानकारी अर्को पक्षले बुझेको मितिबाट नालिश गर्ने हदम्याद प्रारम्भ भएको अर्थ गर्न नमिल्ने ।
- मुद्दा गर्नुपर्ने कारण परेको मितिले नालिश गर्नुपर्नेमा सो कारणको जानकारी वा सूचना अर्को पक्षलाई दिनु वा अर्को पक्षले सो सूचना

न्या.ताहिरअलि अन्सारी: पुनरावेदन अदालत, पाटनको मिति २०५८।५।२५ को फैसला उपर वादी पक्षबाट परेको मुद्दा दोहोर्‍याई पाउँ भन्ने निवेदनमा न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १२ को उपदफा (१) को खण्ड (क) को आधारमा यस अदालतबाट दोहोर्‍याउने निस्सा प्रदान भै पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त टिपोट यसप्रकार छ :-

काठमाडौं जिल्ला नक्साल काठमाडौंस्थित नेपाल दूर संचार संस्थानको टेलिफोन एक्सचेन्ज भवनको तल्ला थप र प्रशासकीय काउन्टर भवन (कम्प्लेक्स) को निर्माण कार्य पुरा गर्न संचालक समितिको मिति २०४८।१०।८ को निर्णय बमोजिम

ठेक्का पट्टाको बन्दोवस्त गरी बोलपत्र माग भएकोमा विपक्षीसंग रु.६०,५८,३२०।१४ मा सम्पन्न गर्न मञ्जूर भएकोले संस्थान र स्याको कन्स्ट्रक्सनका बीचमा निर्माण स्थलमा चिनो लागेको मितिले १८ महीनाभित्र पुरा गर्ने गरी सम्झौता भएको थियो । विपक्षीले निर्धारित समय भित्र कार्य सम्पन्न गर्न नसकेको कारण देखाई १० महीनाको म्याद थप गरी पाउन निवेदन दिनुभएको, दोश्रोपटक म्याद थप गरी दिँदा पनि निर्माणकार्य तदारुखताका साथ सम्पन्न गर्नेतर्फ कुनै वास्ता नगरि बसेकाले मिति २०५०।१२।२९ को पत्रद्वारा निर्माणकार्य तदारुखताका साथ शुरु गरी सम्पन्न गर्नु अन्यथा ठेक्का तोड्ने तर्फ कारवाही हुनेछ भनी सूचित गरिएको थियो । दोश्रोपटकको म्याद थपमा पनि कार्य सम्पन्न नगरेपछि, पुनः म्याद थपिएकोमा विपक्षीले सम्झौता अनुरूप काम सम्पन्न नगरेकाले मिति २०५३।४।२७ मा विपक्षीसंग भएको ठेक्का सम्झौता तोड्न बाध्य भई विपक्षीलाई लिखित सूचना दिएको मितिले मुद्दा गर्नुपर्ने कारण परी करार ऐन, २०२३ को दफा १८(२) को देहाय (ग) मा निर्दिष्ट हदम्याद भित्रै फिरादपत्र साथ उपस्थित भएको छु । विपक्षीको सम्झौता उल्लंघनबाट फिरादीलाई कुल रु.१८,८९,०५२।८४ नोक्सान भएको हुँदा उक्त रकम र कोर्ट फी समेत विपक्षीहरुबाट दिलाई इन्साफ पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको फिराद दावी ।

विपक्षी संस्थानसंग रु. ६०,५८,३२०।१४ मा निर्माण कार्य गर्न मञ्जूर भई स्याको कन्स्ट्रक्सन र विपक्षी संस्थानका

महा-प्रबन्धक बीच मिति २०४८।११।२३ मा ठेक्का पट्टाको कबुलियत भएको थियो । निर्धारित समयमा काम हुन नसकेमा संस्थानका महाप्रबन्धकले समय बढाउन सक्ने प्रावधान अनुरूप २०५२ आषाढ दोश्रो हप्तासम्म म्याद बढाइएको थियो । सो समय सम्म निर्माण पुरा नभएकोले सो पछि पनि म्याद बढाउन लिखित रूपमा अनुरोध गरेकोमा सो तर्फ निर्णय नगरि र भुक्तानी पाउनुपर्ने रकम भुक्तानी नदिई विपक्षीले मिति २०४८।११।२३ मा गरेको सम्झौताको शर्त बमोजिम जरिवाना र हर्जाना लिने गरी उक्त सम्झौता तोड्ने र बाँकी रहेको निर्माण कार्य अन्य विकल्पद्वारा छिटो सम्पन्न गर्ने भनी संस्थानको सञ्चालक समितिको निर्णयको जानकारी पत्र स्याको कन्स्ट्रक्सनले मिति २०५३।६।२० मा प्राप्त गरेको थियो । यसरी ठेक्का तोड्ने निर्णय महाप्रबन्धकले मात्र गर्न सक्नेमा संचालक समितिको निर्णयले भएकोमा त्रुटिपूर्ण र कानून विपरीत छ । म्याद समाप्त भएपछि म्याद थप नगरिएको हुँदा २०५२ अषाढको दोश्रो हप्तालाई नै कबुलियतनामाको अन्तिम म्याद मान्दा सो म्याद समाप्त भएको मितिले करार ऐन, २०२३ को दफा १८(२)(ग) बमोजिम ३ महिनाभित्र कारवाही चलाउनु पर्नेमा हदम्याद नघाई दायर भएको फिराद खारेजभागी हुँदा खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादीको प्रतिउत्तर जिकिर ।

वादी नेपाल दूर संचार संस्थान प्रतिवादी स्याको कन्स्ट्रक्सनका बीच मिति २०४८।११।२३ मा नक्साल टेलिफोन

एक्सचेन्ज भवनको तल्ला थप तथा प्रशासकीय भवन र काउन्टर समेत निर्माण गर्ने बारे भएको सम्झौता अनुसार उक्त भवन निर्माणस्थलमा चिनो लगाएको मिति २०४८।१।३० बाट १८ महीना भित्र सम्पन्न गर्नु पर्नेमा निजले उक्त म्याद भित्र कार्य सम्पन्न नगरेको र उक्त कार्य सम्पन्न गर्न संस्थानले पटक पटक म्याद थप गर्दा पनि उक्त भवनको निर्माण कार्य सम्पन्न गर्न नसकेकोले करार बमोजिम प्रतिवादीबाट क्षतिपूर्ति र हर्जाना नेपाल दूर संचार संस्थानलाई बुझाउनु पर्ने देख्दछु भन्ने समेत व्यहोराको वादीका साक्षी विजयलाल श्रेष्ठको बकपत्र मिसिल सामेल रहेको ।।

करार ऐन, २०२३ को दफा १८(२) (ग) अनुसार ३ महीना भित्र फिराद गर्नु पर्ने कानुनी प्रावधान हेर्दा २०५३।४।२७ मा करार सम्झौता तोड्ने निर्णय भएको र २०५३।९।९ मा प्रस्तुत फिराद परेको देखिँदा हदम्याद विहीन फिराद खारेज हुने ठहर्छ भन्ने समेत व्यहोराको काठमाडौं जिल्ला अदालतको मिति २०५६।१।१६ को फैसला ।

विपक्षी वादी भई चलेको करारीय दायित्वबाट मुक्त गरिपाऊँ भन्ने मुद्दामा दावी नपुग्ने गरी फैसला भएको छ । एउटै ठेक्का सम्झौताको सम्बन्धमा विपक्षीले सम्झौता उल्लंघन गरेको आधार कारणबाट राखिएको जमानीपत्रको रकम पुनरावेदकले प्राप्त गर्न सक्ने भई विपक्षीको दावी पुग्न नसक्ने ठहरी फैसला भएको छ भने उक्त फैसलाकै प्रतिकूल हदम्याद गुज्रेको भन्ने निरर्थक बुँदा लगाई भएको प्रस्तुत फैसलामा प्रमाण ऐन,

२०३१ को दफा ३ र ५४ को प्रत्यक्ष त्रुटि विद्यमान रहन गएको छ । विपक्षीले पटक पटक म्याद थपको माग गरे बमोजिम भए गरेको निर्णय बाट म्याद थप भएको र अधुरो कामको सम्बन्धमा स्थलगत नापजाँच मुचुल्कामा समेत विपक्षीको उपस्थिति रही बाँकी काम सम्पन्न गर्ने सम्बन्धमा विपक्षीले अनुरोध पूर्ण प्रतिबद्धता नछाडेको अवस्थामा विपक्षीले गरेको हरेक लिखित अनुरोध स्वयं एउटा पृथक करार हुँदै गएको अवस्थामा यो यस मितिमा नै मुद्दा गर्नुपर्ने कारण परेको भनी भएको काठमाडौं जिल्ला अदालतको खारेजी फैसला अ.बं. १८४ क. १८५ नं. समेतको प्रतिकूल हुँदा बदर गरी वादी दावी बमोजिम इन्साफ पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको वादी पक्षको पुनरावेदन अदालत पाटनमा परेको पुनरावेदनपत्र ।

यस्मा कारण परेको मितिबाट हदम्याद शुरु हुनेमा शुरु जिल्ला अदालतले करार तोडिएको मितिलाई हदम्यादको गणना गरी गरेको खारेजी फैसला फरक पर्न सक्ने देखिएकोले छलफलका लागि प्रत्यर्थी भिकाई आएपछि वा अवधि नाघेपछि नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने मिति २०५७।१।१५ को पुनरावेदन अदालत पाटनको आदेश ।

नेपाल दूरसंचार संस्थान र स्याको कन्स्ट्रक्सन प्रा.लि. का कार्यकारी निर्देशक इन्द्र बज्राचार्य बीच संस्थानको नक्साल एक्सचेन्ज काठमाडौंमा टेलिफोन एक्सचेन्ज भवन तला थप र प्रशासकीय काउन्टर कम्प्लेक्स निर्माण गर्ने सम्बन्धमा मिति २०४८।१।२३मा ठेक्का सम्झौता भएकोमा विवाद देखिँदैन । सो

ठेक्का नेपाल दूरसंचार संस्थानको संचालक समितिको मिति २०५३।४।२७ को निर्णयले तोड्ने काम भएको देखिन्छ । यसरी ठेक्का तोड्ने काम पुनरावेदक वादीबाट नै भएको देखिन्छ । यसरी वादी आफैले मिति २०५३।४।२७ मा ठेक्का तोडी मिति २०५३।१।१९ मा फिराद दिएको करार ऐन, ०२३ को दफा १८(२)(ग) ले निर्दिष्ट गरेको हदम्याद भित्र भएको मान्न मिलेन । तसर्थ शुरु काठमाडौं जिल्ला अदालतले फिराद खारेज हुने ठहर्‍याई गरेको फैसला मिलेकै देखिँदा सदर हुने ठहर्छ भन्ने समेत व्यहोराको पुनरावेदन अदालत पाटनको मिति २०५८।५।२५ को फैसला ।

विपक्षीसंग मिति २०४८।१।२३ मा भएको सम्झौताको शर्त बमोजिम निर्माणस्थलमा चिनो लगाएको मितिले १८ महिनाभित्र काम सम्पन्न नगरि काम अधुरो छाडी विपक्षीले पटक पटक म्याद थपको माग गरेको आधारमा पटक पटक म्याद थप गर्दा समेत सम्झौता बमोजिमको काम विपक्षीले गर्न नसकेको र बाँकी निर्माण कामको सम्बन्धमा स्थलगत नापजाँच गर्न समेत विपक्षीलाई अन्य माध्यमबाट गरिएको सूचनालाई कुनै वास्ता नगरेको कारणबाट गोरखापत्रमा उपस्थित हुन भनी गरिएको सार्वजनिक सूचना मात्र विपक्षीको हकमा प्रभावकारी भएको पृष्ठभूमिमा ठेक्का तोकिएको मितिबाट मुद्दा गर्नुपर्ने कारण परेको मिति कायम गर्नु पर्ने, गोरखापत्रको अन्तिम मिति २०५३।१।१९ को रकम बुझाउन आउनु भनी सार्वजनिक सूचना प्रकाशित भएको मितिलाई

भने कारण परेको मिति कायम गर्न नमिल्ने भनी लिएको निर्णयाधार त्रुटिपूर्ण हुँदा पुनरावेदन अदालत पाटनको फैसलामा प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३ र ५४, अ.बं. १८४(क) नं. तथा करार ऐन, २०२३ को दफा १८(२)(ग) समेतको गम्भीर व्याख्यात्मक त्रुटि हुन गएको छ । मुद्दा गर्नु परेको कारणबाट हदम्याद सुरु हुने भनी नै.का.प. २०४४ अंक २ नि.नं. २९८८ पृ. १५२ मा प्रतिपादित सिद्धान्तको समेत विपरीत भएको पुनरावेदन अदालत पाटनको फैसलामा न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १२ को (क) (ख) को अवस्था विद्यमान भएको हुँदा उक्त फैसला दोहोर्‍याई हेरी पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको वादीको यस अदालतमा परेको निवेदन ।

यस्मा यसै लगाउको दो.नि.नं. ४७९४ को मुद्दामा मिति २०५८।१।०।१२ मा मुद्दा दोहोर्‍याउने निस्सा प्रदान भई दे.पु.नं. ८४४४ मा दर्ता भै कारवाहीयुक्त अवस्थामा रहेको देखिँदा लगाउको दो.नि.नं. ५५९८ को मुद्दा समेत सो मुद्दासंग अन्तरप्रभावी रहेको देखिँदा सोही आधारमा यसमा पनि न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १२(१)(क) अनुसार दोहोर्‍याउने निस्सा प्रदान गरिदिएको छ, विपक्षी भिकाई नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०६२।१।२२ को आदेश ।

नियम बमोजिम दैनिक पेशी सूचीमा चढी यस इजलास समक्ष पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदक वादीका तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता श्री माधव बास्कोटाले सार्वजनिक सूचनाको माध्यमबाट

आह्वान गरिएको वोलपत्रलाई आधार बनाएर काम गर्न आएको कम्पनीलाई सार्वजनिक रूपमै ठेक्का तोड्नेको जानकारी दिएको कुरालाई अन्यथा भन्न मिल्दैन । सोही सार्वजनिक रूपमा जानकारी दिएको मितिबाट हदम्याद शुरु हुने हुँदा हदम्यादको कारणबाट फिराद खारेज गर्ने गरेको काठमाडौं जिल्ला अदालतको फैसलालाई सदर गरेको पुनरावेदन अदालत पाटनको फैसला उल्टी गरी वादी दावी बमोजिमको रकम प्रतिवादीहरुबाट भराई पाउँ भन्ने समेतको बहस जिकिर प्रस्तुत गर्नुभयो । प्रत्यर्थी इन्द्र बज्राचार्य समेतको तर्फबाट उपस्थित विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता श्री श्यामप्रसाद खरेलले सम्भौताको दफा १८।१९ मा महाप्रवन्धकले ठेक्का तोड्न सक्ने अधिकार भएकोमा सञ्चालक समितिले ठेक्का तोड्ने निर्णय गरेको मिलेको छैन । साथै वादीको फिराद करार ऐन, २०२३ को दफा १८(२)(ग) बमोजिमको समयबधि व्यतित भई परेको हुँदा शुरु काठमाडौं जिल्ला अदालतले हदम्यादको अभावमा फिराद खारेज गर्ने गरेको फैसलालाई सदर गरेको पुनरावेदन अदालतको फैसला मिलेकै हुँदा सदर गरिपाउँ भन्ने समेत बहस जिकिर प्रस्तुत गर्नुभयो ।

उपरोक्त बहस जिकिरलाई दृष्टिगत गर्दै मिसिल अध्ययन गरी हेर्दा मिति २०४८।११।२३ मा संभौता भए बमोजिम १८ महिना भित्र निर्माण कार्य सम्पन्न गर्नुपर्नेमा सो कार्य पुरा नगरि प्रतिवादीले करारीय दायित्व पुरा नगरेको हुँदा संभौताको दफा १९ तथा करार ऐन, २०२३ को दफा १५ बमोजिम क्षतिपूर्ति बापत जम्मा रु.१८,८९,०५२।८४ र कोर्ट फि समेत

प्रतिवादीबाट भराई पाउँ भन्ने नै मुख्य माग दावी रहेको देखियो । संस्थानको सञ्चालक समितिले मिति २०५३।४।२७ गते ठेक्का तोड्ने गरेको निर्णय र सो आधारमा दायर भएको फिराद संभौता विपरीत त्रुटिपूर्ण र हदम्यादविहिन समेत हुँदा वादी दावी बमोजिमको रकम तिर्न बुभाउँन नपर्ने गरी वादी दावी खारेज गरिपाउँ भन्ने प्रतिउत्तर भएकोमा वादी दावी हदम्याद विहिन ठहर्‍याई खारेज गरेको काठमाडौं जिल्ला अदालतको फैसला पुनरावेदन अदालत पाटनले सदर गरेकोमा मुद्दा दोहोर्‍याई पाउँ भनी वादीबाट परेको निवेदनमा यस अदालतबाट दोहोर्‍याई हेर्ने निस्सा प्राप्त भए बमोजिम प्रस्तुत पुनरावेदन यस इजलास समक्ष निर्णयार्थ पेश भएको देखिन्छ ।

यसमा हदम्यादको अभावमा वादीको फिराद खारेज गर्ने गरेको शुरु काठमाडौं जिल्ला अदालतको फैसलालाई सदर गरेको पुनरावेदन अदालत पाटनको फैसलामा कानूनी त्रुटी छ, छैन, प्रस्तुत फिराद दावी हदम्याद भित्र को छ वा छैन र पुनरावेदन अदालतको फैसला मिलेको छ, छैन भन्ने विषयमा नै निर्णय दिनुपर्ने देखियो ।

२. निर्णय तर्फ विचार गर्दा सब भन्दा पहिला हदम्याद तर्फ विचार गर्नुपर्ने देखियो । किनभने हदम्याद सम्बन्धी प्रश्न पूर्ण रूपले कानूनी प्रश्न भएकोले तथ्यभित्र प्रवेश गरी इन्साफ गर्नु भन्दा पूर्व फिराद दावी कानूनले निर्धारित गरेको हदम्याद भित्रको छ वा छैन भनी प्रत्येक अदालतले हेर्नु पर्ने हुन्छ । हदम्याद न मुद्दाको पक्ष वा उजुरकर्ताको इच्छामा निर्भर रहन्छ नत अदालत वा

निर्णयकर्ताको इच्छामा । कानूनले निर्धारित गरेको हदम्याद भित्र उजुरा गर्नु पर्छ र सोही म्याद भित्र परेको उजुरीमा मात्र अदालतले इन्साफ गर्न सक्दछ । प्रस्तुत फिराद दावीको सम्बन्धमा हेर्दा वादी तत्कालिन नेपाल दूर सञ्चार संस्थान र प्रतिवादी इन्द्र बज्राचार्य बीच संस्थानको नक्साल स्थित टेलिफोन एक्सचेंज भवनको तला थप र प्रशासकिय काउन्टर निर्माण गर्न मिति २०४८।११।२३ मा ठेक्का संभौता भएकामा विवाद छैन । सो संभौताको प्रकरण ३ मा निर्माण स्थलमा चिनो लागेको मितिले १८ महिना भित्र ठेकेदारले निर्माण कार्य पुरा गर्नुपर्नेमा पटक पटक म्याद थप भएको म्याद भित्र पनि निर्माण कार्य पुरा हुन नसकेको भन्ने समेतका कारण दर्शाउँदै वादी संस्थानको सञ्चालक समितिको मिति २०५३।४।२७ को बैठकले प्रतिवादीसँगको उक्त सम्भौता रद्द गर्ने निर्णय गरेको देखिन्छ । यसरी ठेक्का तोड्ने कार्य यीनै वादीबाट भएकोले तत्काल लागू रहेको करार ऐन, २०२३ को दफा १८(२) (ग) मा उल्लिखित हदम्याद यी वादीको हकमा ठेक्का तोडिएको मितिबाट प्रारम्भ हुन्छ । आफूले ठेक्का तोडिसकेपछि आफू खुशी आफूले चाहेको समयमा सोको जानकारी दिएको वा सो जानकारी अर्को पक्षले बुझेको मितिबाट वादीले नालिश गर्ने हदम्याद प्रारम्भ भएको अर्थ गर्न मिल्दैन । मुद्दा गर्नुपर्ने कारण परेको मितिले नालिश गर्नुपर्नेमा सो कारणको जानकारी वा सूचना अर्को पक्षलाई दिन वा अर्को पक्षले सो सूचना बुझ्नु हदम्यादको सम्बन्धमा कुनै महत्व राख्ने देखिदैन ।

३. करारको अर्को पक्षले करार अनुसारको काम गर्न बन्द गरिसकेको र करारको अवधि यी वादी पक्षबाट नबढाइएको अवस्थामा ठेक्का तोड्नु नै यी वादीका लागि २०४८।११।२३ को करार सम्बन्धमा मुद्दा गर्नुपर्ने कारण परेको मान्नु पर्दछ । यी वादीले २०५३।४।२७ मा ठेक्का तोडिसकेपछि सोही मितिदेखि ऐनको हदम्याद तीन महिनाभित्र क्षतिपूर्ति र हर्जाना लगायतका कुरामा नालिश गर्न सक्नुपर्नेमा सो म्याद नाँधी प्रस्तुत फिराद २०५३।९।१९ मा दायर भएको देखिन्छ । साथै यस अदालतबाट न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १२(१)(क) अनुसार दोहोच्याई हेर्न मिति २०६२।११।१२ मा निस्सा प्रदान गरिएको आदेशमा पुनरावेदन अदालतले फैसला गर्दा यो यस ऐनको त्रुटि गरेको वा यस अदालतबाट प्रतिपादित कानूनी सिद्धान्तको विपरीत फैसला गरेको भन्ने उल्लेख नभई यसै साथ पेश भई आजै फैसला भएको दे.पु.नं ८४४४ को मुद्दासँग अन्तरप्रभावी भएको भन्ने आधारमा मात्र दोहोच्याउने निस्सा प्रदान गरिएकोले सोको खण्डन गरी रहनु पर्ने अवस्था छैन । सो सम्बन्धमा वादी तर्फका विद्वान अधिवक्ताको बहस जिकिरसँग पनि सहमत हुन सकिने अवस्था छैन ।

४. तसर्थ वादीको फिराद दावी हदम्याद नाँधी दायर भएकोले यस्तो दावीबाट तथ्य र औचित्य भित्र प्रवेश गरी प्रमाणको मुल्याङ्कन गरी ठहर इन्साफ गर्नुपर्ने अवस्था देखिन आएन । हदम्याद विहिन दावीबाट इन्साफ नगरि खारेज गरेको शुरु काठमाडौं जिल्ला अदालतको फैसला सदर गर्ने गरी पुनरावेदन अदालत पाटनबाट मिति

२०५८।५।२५ मा भएको फैसला मनासिव हुँदा
सदर हुने ठहर्छ । बादीको पुनरावेदन जिकिर
पुग्न सक्तैन । दायरीको लगत कट्टा गरी
मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु ।
उक्त रायमा म सहमत छु ।

न्या.रामप्रसाद श्रेष्ठ

इजलास अधिकृत : कृष्णप्रसाद सुवेदी

इति सम्बत २०६५ साल भाद्र १६ गते रोज
२ शुभम.....

निर्णय नं. ७९९५ ने.का.प. २०६५

सर्वोच्च अदालत, सयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री बलराम के.सी
माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ
सम्बत २०६२ सालको रिट नं. २८२२
आदेश मिति: २०६५।८।१३

मुद्दा: परमादेश

निवेदक: जनहित संरक्षण मञ्च(प्रो पब्लिक) र
आफ्नो तर्फबाट का.जि.का.न.पा.
वा.नं. १४ कुलेश्वर वस्ने अधिवक्ता
प्रकाशमणि शर्मा समेत
विरुद्ध

विपक्षी: नेपाल सरकार महिला, बालबालिका
तथा समाजकल्याण मन्त्रालय,
सिंहदरवार समेत

- संविधानले नागरिकलाई समानताको आधारमा सम्मानपूर्वक वाचन पाउने हक प्रदान गरेको, रोजगारी र सामाजिक सुरक्षाको हक प्रदान गरेको र सामाजिक न्याय र शोषण विरुद्धको हकलाई मौलिक हकको रूपमा हक प्रदान गरेको अवस्थामा डान्स तथा क्याविन रेष्टुरेन्टहरु र डान्स वारमा काम गरेको भन्दैमा त्यस ठाउँमा काम गर्ने महिलाहरु शोषित हुन नहुने।

(प्रकरण नं.१६)

- सरकारले डान्स तथा क्याविन रेष्टुरेन्ट तथा मसाज पार्लरलाई

Regulate गर्ने छुट्टै र विशेष कानून निर्माण गरी अविलम्ब लागु गर्नुपर्ने।

(प्रकरण नं.१९)

- कार्यपालिकाको निस्कृतताका कारण नागरिकहरुक वा समूह वा कुनै जात वा वर्गका मानिसहरु मानव अधिकारबाट वञ्चित हुनुपरेको कारण त्यस्तो हक प्रचलन गराउन अदालत सकृय हुने गरेको हो। कार्यपालिका सकृय भएमा अदालत सकृय हुनु नपर्ने।

- कानूनको अभावमा व्यवसायहरु मर्यादित तथा व्यवस्थित रूपमा संचालन हुन नसक्ने र महिला कामदारहरुको मौलिक हक र मानव अधिकारको संरक्षण हुन नसक्ने।

(प्रकरण नं.३५)

- सर्वोच्च अदालतलाई पूर्णरूपले न्याय गर्न उपयुक्त आदेश जारी गर्ने असाधारण अधिकारक्षेत्रको व्यवस्था गरेकोले न्याय माग्न आएका पक्षको न्यायमा पहुँच प्रभावकारी दिलाउन आवश्यक आदेश जारी गर्नु यस अदालतको अन्तरनिहित असाधारण अधिकार हुने।

(प्रकरण नं.३६)

निवेदक तर्फबाट: उपस्थित विद्वान अधिवक्ताहरु
प्रकाशमणी शर्मा, रमा पन्त खरेल,
शर्मिला श्रेष्ठ तथा कविता पाँडे

विपक्षी तर्फबाट: विद्वान का.मु. नायव
महान्यायाधिवक्ता टिकाबहादुर हमाल
अवलम्बित नजीर:

आदेश

न्या.वलराम के.सी.: नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा २३, ८८(२) अन्तर्गत दायर हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यसप्रकार रहेको छ।

नेपाल अधिराज्यको संविधानको प्रस्तावना, धारा ११, १२, २०, २५, २६ एवम् नेपालले अनुमोदन गरेको महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारको भेदभावहरु उन्मुलन सम्बन्धी महासन्धि १९७९ को धारा १ ६, ११, नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६६ को धारा १, ६, ७, ८, ९, १०, १६, १७, आर्थिक सामाजिक एवं सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी महासन्धि १९६६ को धारा १ र ६ मानव वेचविखन तथा वेश्यावृत्तिको शोषण विरुद्धको अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९४३ को धारा १ र २ बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धि, १९८९ को धारा १, २, ३, १६, १९, ३२, ३४ लगायत नेपालले अनुमोदन गरेको ILO अभिसन्धिहरु श्रम ऐन, २०४८ ले श्रमिकका अधिकार संरक्षण गर्न व्यवस्था गरेका प्रस्तावना दफा २, ३, ४, १६, १७ १८ एवं सम्मानित सर्वोच्च अदालतले लैंगिक न्यायको प्रवृद्धनका लागि स्थापित विभिन्न नजिरहरु समेत बमोजिम क्याबिन डान्स रेष्टुरेन्ट एवं मसाज पार्लर लगायतका कार्यस्थलमा न्यूनतम कानूनी उमेर पूरागरी वा नगरि अत्यन्त जोखिमपूर्ण अवस्थामा काम गर्न वाध्य भैरहेका हजारौं लाखौं महिला कामदारहरुलाई चरम आर्थिक सामाजिक एवं यौन शोषण तथा लैंगिक विभेद र हिंसावाट संरक्षण प्रदान गरी मर्यादित वातावरणमा

काम तथा रोजगारीका अवसरहरुको उपभोग गरी सम्मानपूर्ण एवम् सारभूत र स्वास्थ्य जीवन यापन गर्न पाउने संविधान प्रदत्त मौलिक मानव अधिकारको व्यवहारिक प्रत्याभूति गराउनका लागि संविधानको धारा २३ र ८८ (२) बमोजिम परमादेश लगायत जो चाहिने अन्य आज्ञा आदेश जारी गरिपाऊँ।

मर्यादित वातावरणमा काम तथा रोजगारीका अवसरहरु उपभोग गर्न पाउनु आत्मसम्मान कायमराखी मर्यादित जीवन यापन गर्न पाउनु, कुनै पनि प्रकारको शोषण, दमन अत्याचार विभेद तथा डर त्रासवाट उन्मुक्त भै आफ्नो वारेमा आफै निर्णय लिन पाउनु एवं सबै खाले अन्याय विरुद्ध यथोचित कानूनी संरक्षण प्राप्त गर्न पाउनु कुनैपनि व्यक्तिका नैसर्गिक मानव अधिकारका विषय हुन भने त्यस्तो अधिकारको परिपूर्ति तथा पूर्ण उपभोग हुनसक्ने वातावरण सिर्जना गर्नुपर्ने दायित्व हो। विना विभेद नागरिकले त्यस्ता अधिकारको उपभोग गर्न सक्ने वातावरण सिर्जना गर्नुपर्ने दायित्व परिपालना गर्न नसक्दा नागरिकको सम्मानपूर्वक वाचन पाउने अधिकार जोखिममा पर्दछ। राज्यका जिम्मेवार निकायहरुले आफ्नो सबैधानिक, अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय कानूनी दायित्वको यथोचित परिपालना नगर्दा संविधानद्वारा संरक्षित समान कानूनी संरक्षणको हक (Equal protection of Law) मात्रै नभएर विशेष कानूनी संरक्षणको (Special protection of Law) मौलिक अधिकार समेतका हकदारको रूपमा रहेको लाखौं महिला कामदारहरु चरम आर्थिक एवम् यौन शोषणको चपेटामा पर्नु परिरहेको अर्थाथता

विभिन्न माध्यमबाट विगत केहि वर्षदेखि सार्वजनिक भैरहेको छ । राजधानी लगायतका शहरी क्षेत्रमा वैध अवैध तरिकाले च्याउभै विभिन्न नामले उम्रिएको रेष्टुरेन्ट एवं मसाज पार्लर लगायतका कार्यास्थलहरूमा निर्दोष र असहाय युवतीहरूलाई अनिच्छित यौनजन्य कार्य एवं देहव्यापारमा लाग्न बाध्य बनाइ आर्थिक एवं यौन शोषण गरी प्रहरी प्रशासनको उदासिनतामा रातारात धनी बन्ने धन्दा दिन प्रतिदिन वृद्धि भई रहेको वास्तविकतालाई कसैले नकार्ने स्थिति छैन । हाल आएर शहरी क्षेत्रका त्यस्ता क्याबिन डान्स रेष्टुरेन्टहरू नै चेलि वेचविखनको प्लेटफर्मको रूपमा स्थापित भै रहेको तथ्य पनि प्रकाशनमा आइरहेको तथ्य *Action Aid Nepal* नामक अन्तराष्ट्रिय गैरसरकारी सस्थाद्वारा गरिएको *Plight of Cabin Keepers 2004*, जित नेपाल नामक संस्थाका लागि अनुसन्धानकर्ता भरतराज पन्तले गरेका *Women Exploitation in Dance and Cabin Resrtaurants; A Case Study of Kathmandu City, 2004* लगायतका अध्ययन प्रतिवेदनहरूले पनि पुष्टि गरिरहेको छ ।

एक्सन एडको अध्ययन प्रतिवेदन २००४ले क्याबिन रेष्टुरेन्टहरूमा प्राय किशोरी युवतीहरू राखिने उनीहरूलाई ग्राहकबाट हुने जस्तोसुकै यौन दुर्व्यवहार सहन मालिकहरूले लगाउने, रेष्टुरेन्टका मालिकहरू महिला कामदार माथि हुने यौन शोषणको कुनै परवाह नगरि ग्राहकलाई आकर्षित गरी आफ्नो व्यापार वृद्धि गर्ने एक मात्र निकृष्ट उद्देश्यबाट प्रेरित हुने, जीविकोपार्जनको वैकल्पिक उपायको अभाव एवं रोजगारदाताले

सिर्जना गर्ने डर त्रास समेतका कारण उनिहरू चरम यौन तथा आर्थिक शोषण सहेर बस्न बाध्य हुनु परेको वास्तविकतालाई औल्याएको पाइन्छ ।

यसै गरी उक्त अध्ययन अनुसार क्याबिन तथा डान्स रेष्टुरेन्टहरूमा महिला कामदारहरूले यौनदुराचार लगायतका विकृति विसंगतिहरूको मार खेप्नु परिरहेकोछ । ग्राहकसगै धुम्रपान एवं मानवीय मर्यादा समेतलाई बन्धकी राखी बाध्यातावश यौन वस्तुको रूपमा आफूलाई समर्पित रहनुपर्ने समस्याबाट पीडित भै रहनु परेको छ । ग्राहकबाट मौखिक शारीरिक तथा यौनजन्य दुर्व्यवहार, मालिकहरूबाट दुर्व्यवहार, प्रहरीबाट समय समयमा विभिन्न आरोप लगाउने तथा थुन्ने कार्य भै रहने समाजले उनीहरूप्रति नकारात्मक दृष्टिकोण राख्ने, नियुक्ति पत्र दिने परिपाटीको अभावमा उनिहरूमा कुनैपनि समयमा जागिरबाट निकालिने डरको विद्यमान भै रहनु तथा नियमित परिश्रमिक नदिने, ग्राहकलाई खुशी राखेको आधारमा मात्र तलबको निर्धारण हुने भएको हुंदा मनोवैज्ञानिक ढंगले महिला एवं युवती कामदारलाई यौनदासीको रूपमा आफूलाई सुम्पनु पर्ने जस्तो बाध्यात्मक स्थितिको सिर्जना भई महिला कामदारका न्यूनतम मानव अधिकारहरूको गम्भीर उल्लंघन भै रहेको, प्रायः क्याबिनहरूमा न्यूनतम स्वास्थ्य वातावरणको अभाव रहेने अध्यारो चिसो हावा र सूर्यको प्रकाश नछिर्ने खालको हुने एवं ग्राहकसंग धुम्रपान र मध्यपान गर्न बाध्य हुने एवं धुम्रपानको लतमा नलागे पनि निष्क्रिय धुम्रपानबाट समेत पीडित हुने जाने

कारणले गर्दा महिला कामदारको स्वास्थ्य स्थिति पनि नितान्त नाजुक रहेको तथ्यलाई उक्त अध्ययन प्रतिवेदनले उल्लेख गरेको पाइन्छ। साथै उक्त अध्ययनले शहरी क्षेत्रमा अनियन्त्रित किसिमले खुलिरहेका यस्ता क्याबिन तथा डान्स रेष्टुरेन्टहरू चेलिवेटी वेचविखनको नयाँ प्लेटफर्मको रूपमा विकास भैरहेको तथ्य तर्फ पनि सजंग गराउदै कामदार महिलाहरूको सम्मानपूर्वक काम गरी मर्यादित जीवन यापन गर्न सक्ने वातावरणको सिर्जना गर्नका लागि आवश्यक नियम कानूनको तर्जुमा अनुगमन, नियन्त्रण निरीक्षणको व्यवस्था लगायतका उपायहरूको अविलम्ब अवलम्बन गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिदै विभिन्न महत्वपूर्ण सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ।

जित नेपालका लागि भरतराज पन्तद्वारा गरिएका *Women Exploitation in Dance and Cabin Resrtaurants; A Case Study of Kathmandu City, 2004* नामक अर्को अध्ययनले पनि क्याबिन तथा डान्स रेष्टुरेन्टहरूमा महिला कामदारहरू नितान्त जोखिमपूर्ण अवस्थामा काम गर्न बाध्य भै रहेको र उनिहरूको विरुद्ध चरम आर्थिक तथा यौन शोषण रहेको तर्फ ध्यान आकर्षित गराएको छ।

उपरोक्त उल्लेख गरिए बमोजिम क्याबिन तथा डान्स रेष्टुरेन्टमा काम गर्ने महिलाको सम्मानपूर्ण वातावरणमा काम गरी मानवोचित जीवन जिउन पाउने हक अधिकारको गम्भीर उलंघन भै रहेको वास्तविकतालाई दृष्टिगत गरी यस मञ्चले नेपाल सरकारका जिम्मेवार निकायहरूलाई

उत्तरदायी बनाउन विभिन्न प्रयासहरू गर्दै आइरहेकोमा मिति २०६१।३।११ मा क्याबिन तथा डान्स रेष्टुरेन्ट एवं मसाज केन्द्र लगायतका उद्योग व्यवसायीलाई नियमित तथा नियन्त्रित गर्ने तर्फ विपक्षी घरेलु तथा साना उद्योग विभागको ध्यान आर्कषण गराउदा पनि हालसम्म विभागबाट सो सम्बन्धमा कुनै जानकारी प्राप्त हुन नसकेवाट पनि क्याबिन तथा डान्स रेष्टुरेन्टहरूलाई नियम कानूनको परिधि भित्र ल्याई महिला कामदार विरुद्धको शोषण अन्त्य गर्ने तर्फ कुनै ठोस कारवाही नभइरहेको तथ्य पुष्टि हुन आयो।

संविधानको प्रस्तावनाले सामाजिक आर्थिक न्याय प्राप्तीको लागि समानताको हकको व्यवहारिक कार्यान्वयन अपरिहार्य हुने हुदा धारा ११ ले समान कानूनी संरक्षणको हकको अतिरिक्त महिला वर्गको संरक्षण र विकासको लागि विशेष कानूनी संरक्षणको हक समेत प्रत्याभूति दिएको छ। तसर्थ धारा ११(३) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशले राज्यलाई महिला वर्गका प्रति थप दायित्वको परिपालनाका लागि पनि क्याबिन तथा डान्स लगायतका रेष्टुरेन्टहरूमा कार्यरत महिला कामदारको हकहितको यथोचित संरक्षण अपरिहार्य हुन्छ। यसका अतिरिक्त धारा १२(१) ले वैयक्तिक स्वतन्त्र अपहरण विरुद्धको हक प्रदान गरेको छ। यसैगरी संविधानको धारा ११(५) ले समान कामको लागि समान ज्यालाको अधिकारको कुराको उल्लेख गरेको छ। त्यस्तै पेशा रोजन पाउने स्वतन्त्रतालाई पनि मौलिक मानव अधिकारको रूपमा स्थापित गर्दै संविधानको धारा १२(२) ड. ले कुनै पनि पेशा

रोजगार र व्यापारगर्ने स्वतन्त्रताको अधिकारलाई प्रत्याभूत गरेकोछ । त्यस्तै सबै प्रकारका शोषण विरुद्धको अधिकारलाई प्रत्याभूत गर्दै धारा २०(१) ले मानिसलाई वेचनविखन गर्न, दास तुल्याउन, बाधा वनाउन वा कुनै किसिमले निजको इच्छा विरुद्ध काम गराउन निषेध गरेको छ । राज्यका निर्देशक सिद्धान्तका रूपमा संविधानको धारा २५ ले जनताको जिउ धनको सुरक्षा गरी लोक कल्याणकारी राज्यको स्थापना गर्नु नै राज्यको मुलभूत उद्देश्य हुने कुराको उल्लेख गर्दै धारा २६(७) अन्तर्गत महिला वर्गलाई राष्ट्रिय विकासको मुल प्रवाहमा ल्याउनका लागि राज्यले रोजगारीका क्षेत्रमा विशेष प्राथमिकता दिनुपर्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ ।

उपरोक्त बमोजिम विभिन्न प्रकरणहरूमा लेखिएका आधार कारणहरूलाई दृष्टिगत गरी नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ८८(२) अन्तर्गत निम्न लिखित आदेश हरु जारी गरी लैंगिक न्यायको संरक्षण र सम्बर्द्धन गरिपाऊँ ।

क्याबिन तथा डान्स रेष्टुरेन्ट लगायत मसाज पार्लरहरूमा काम गर्ने महिला कामदारहरूको सुरक्षित र सम्मानित वातावरणमा कामगरी मर्यादित जीवन यापन गर्न पाउने हकको व्यवहारिक कार्यान्वयन गराउनका लागि काम गर्ने समयको सीमा, पारिश्रमिक तथा भत्ता, नियुक्ति लगायतका रोजगारीको सुरक्षा सम्बन्धी आवश्यक मापदण्ड, अतिरिक्त समयको काम, कार्यस्थलको भौतिक वातावरण र न्यूनतम सुविधा रोजगारदाताको दायित्व, यौन

दुर्व्यवहारको नियन्त्रण, कानूनी उपचार, कार्यस्थलको नियमित अनुगमन र निरीक्षण, कामदारको अभिलेख र विवरण रेष्टुरेन्टको दर्ता तथा संचालनका शर्तहरू लगायतका कुराहरूको अतिरिक्त अन्य आवश्यक पक्षहरूलाई समेत समेट्ने गरी आवश्यक नियम कानूनको निर्माण गरी यथाशिध्द कार्यान्वयन गर्नु,

क्याबिन डान्स रेष्टुरेन्ट एंव मसाज पार्लरलाई नियमित गर्ने छुट्टै आवश्यक कानून (ऐन तथा नियमावली) को व्यवस्था नहुदा सम्म त्यस्तो कार्यस्थलमा कार्यरत महिला श्रमिकहरूको सबै प्रकारका यौन तथा आर्थिक शोषणहरूको अन्त्य गर्न आवश्यक Guidelines अदालतवाट निर्धारण गरी सोको पालना गर्न गराउनका लागि आवश्यक आदेश समेत जारी गरिपाऊँ, साथै श्रम ऐन २०४८ र श्रम नियमावली, २०५० ले गरेका श्रमिकका हक अधिकार संरक्षण सम्बन्धी प्रावधानहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नु गराउनु, औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०४९ लगायतका प्रचलित नेपाल कानून वर्खिलाप संचालनमा आएको रेष्टुरेन्टहरूको पहिचान गरी त्यस्ता रेष्टुरेन्टहरूको संचालनमा रोक लगाउनु र प्रचलित कानूनले तोकेको शर्त वन्देजको सिमाभित्र रहेरमात्र त्यस्ता रेष्टुरेन्टहरूको संचालन गर्न दिनुभन्ने साथै क्याबिन, डान्स तथा मसाज पार्लर जस्ता कार्यस्थलहरूमा कार्यरत महिला कामदारहरूले भोग्नु परिहरहेका समस्याहरू अध्ययन गर्न एवं त्यस्ता समस्याहरू समाधानका लागि अवलम्बन गरिनु पर्ने विधायिकीय, कार्यपालिकीय एवं प्रशासनीक उपायहरूको

वारेमा सिफारिसगर्न सम्बन्धित सवै सरोकारवालाहरु समेतको प्रतिनिधित्वमा एक उच्च स्तरीय अध्ययन समिति गठन गरी सो समितिले बुझाएको सुभाव बमोजिम अन्य आवश्यक आज्ञा आदेश समेत जारी गरिपाउँ ।

यसमा के कसो भएको हो निवेदकको माग बमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो लिखित जवाफ पेश गर्नु भनि विपक्षीका नाममा सूचना पठाइ जवाफ आए वा अवधि नाघेपछि पेश गर्नु भन्ने यस अदालतको आदेश ।

नागरिकहरुको हरेक क्षेत्रको सुरक्षा र कल्याणको व्यवस्था गर्नु हरेक कल्याणकारी राज्यको दायित्व र जिम्मेवारी रहेको कुरालाई नकार्न सकिदैन । महिला माथिको यौन शोषण तथा हिंसा जटिल समस्याको रूपमा रहेको देखिन्छ । श्रम ऐन, २०४८ को दफा ५मा महिलालाई विहान ५ वजेदेखि बेलुका ६ वजेसम्म मात्र काममा लगाउन पाइने व्यवस्था ऐ को दफा ४८(क) मा होटल वा ट्राभल एजेन्सीहरुमा कामको प्रकृतिको आधारमा विशेष सुरक्षा को प्रवन्ध गरी महिलालाई अन्य समयमा पनि काममा लगाउन सकिने व्यवस्था, श्रम नियमावली, २०५० को नियम ४मा महिलालाई विहान ६ वजे देखि बेलुका ६ वजे समय बाहेक अन्य समयमा काममा लगाउदा महिला कामदार वा कर्मचारी र व्यवस्थापकको आपसि सहमतिको आधारमा लगाउन सकिने व्यवस्था भएको देखिन्छ । यसतर्फ नेपाल सरकार सचेत र सजग रहेको र श्रम ऐन २०४८ संशोधनको क्रममा रहेको हुदा उक्त सुरक्षा को प्रत्याभूति

प्रदान गर्ने थप कानूनी सुधारका लागि समेत स्वभाविक रूपमा उचित छलफल र बिचार विमर्श हुने नै भएकोले प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालयको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफ ।

यसमा विपक्षीले निवेदनमा उल्लेख गरेबमोजिम क्याबिन, डान्स तथा मसाज केन्द्रहरु दर्ता गर्ने प्रावधान नभएको औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०४९ तथा प्रचलित अन्य ऐन नियम र कार्यविधि बमोजिम यस विभागको मातहतका कार्यालयमा होटल रेष्टुरेन्ट रिसोर्ट मात्र दर्ता गर्ने प्रावधान रहेको, रेष्टुरेन्ट दर्ता गर्दा डान्स क्याबिन राख्न पाइने छैन, राति ९ वजे पछि महिला मजदुरलाई काममा लगाउनु पाइने छैन, सवारी साधनको व्यवस्था गरी घर पुर्याउने व्यवस्था गर्नुपर्ने सर्त राखी दर्ता गर्ने गरेको, क्याबिन डान्स तथा मसाज जस्ता व्यावसाय दर्ता नै नगरिने हुदा विपक्षीलाई सो वारे जानकारी दिनुपर्ने अवस्थानै छैन । काठमाडौं ललितपुर र भक्तपुर जिल्लामा विना दर्ता रेष्टुरेन्ट क्याबिन डान्स तथा मसाज केन्द्रहरु संचालन भै रहेको भन्ने सम्बन्धमा यस विभागको ध्यान आकर्षित भै कार्यालय स्तरबाट विभिन्न टोली गठन भै विना दर्ता गैरकानूनी रूपले संचालनमा रहेका रेष्टुरेन्टहरु कानूनको दायरा अन्तर्गत दर्ता हुन आउनु अवैधानिक रूपले दर्ता नगर्नु भन्ने विभिन्न पत्र पत्रिकामा समेत प्रचारप्रसार गरिएको समेतबाट विपक्षीले उठाउँका सवालहरुमा यस विभाग सचेत र जागरुक भइ कारवाही अगाडि बढाइएको र आफ्नो क्षेत्र भित्र पर्ने विषयहरुमा प्रचलित ऐन एवं नियम बमोजिम

कारवाहीको प्रकृया गरिनै रहेको हुंदा विपक्षीको रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने व्यहारोको विपक्षी घरेलु तथा साना उद्योग विभागको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफ ।

यस मन्त्रालयको तर्फबाट रिट निवेदकहरुको मौलिक हक अधिकार हनन हुने गरी कुनै काम कारवाही नगरिएको हुनाले प्रस्तुत रिट निवेदन जारी हुनसक्ने कानूनी आधार देखिदैन तसर्थ रिट खारेज गरिपाऊँ भन्ने व्यहोराको नेपाल सरकार गृह मन्त्रालयको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफ ।

विपक्षी निवेदकले उल्लेख गरे अनुसार क्याविन डान्स तथा मसाज केन्द्रहरु औद्योगिक व्यावसाय ऐन, २०४९ बमोजिम दर्ता गर्ने व्यवस्था छैन । सो ऐन बमोजिम होटल रेष्टुरेन्ट र रिसोर्ट दर्ता गर्ने प्रावधान भए अनुसार तिनीहरुको दर्ता गर्ने गरिएको र सो दर्ता हुदाका वखत रेष्टुरेन्टमा क्याविन राख्न नपाइने, राति ९ वजे पछि महिला मजदुरहरुलाई काममा लगाउन नपाइने शर्त राखिने गरेको र के कुन क्याविन, डान्स वा मसाज केन्द्र औद्योगिक व्यावसाय ऐन, २०४९ बमोजिम दर्ता भएको हो भन्ने उल्लेखसम्म नगरि दायर भएको निवेदन खारेजभागी छ । यस मन्त्रालयबाट निवेदकको सम्बन्धमा कुनै काम कारवाही नभएको, निजको हक जाने कुनै काम कारवाही नभएकोमा मन्त्रालयलाई समेत विपक्षी बनाइ दायर गरिएको निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने व्यहोराको उद्योग वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफ ।

यस मन्त्रालयबाट निवेदकको हक अधिकार हनन हुने कुनै कार्य गरिएको छैन । कामदार कर्मचारीको हक अधिकारका सम्बन्धमा श्रम ऐन, २०४९ मा व्यवस्था गरिएको छ । औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०४९ को दफा १० ले कुनैपनि उद्योग स्थापना गर्दा दर्ता गराउनु पर्ने व्यवस्था गरेको र ऐ को दफा २५ ले कसैले यो ऐन बमोजिम अनुमति लिनुपर्नेमा अनुमती नलिइ उद्योग संचालन गरेमा नेपाल सरकारले सजाय गर्न सक्ने व्यवस्था गरेकोले कुनै पनि उद्योग स्थापना गर्दा दर्ता गर्नुपर्ने स्पष्ट हुनुका साथै यसरी दर्ता भै स्थापित उद्योग मध्ये श्रम ऐनले परिभाषित गरेको कामदार कर्मचारीहरुका सम्बन्धमा श्रम ऐन ले स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ । ऐ ऐनको दफा ४ले कामदार कर्मचारीलाई नियुक्तिपत्र दिएर मात्र काममा लगाउनु पर्ने दफा ५मा महिलालाई काममा लगाउदा निजको मन्जुरी बाहेक विहान ६ वजेदेखि वेलुका ६ वजेसम्म बाहेक काममा लगाउन नसकिने व्यवस्था गरेको, ऐ को दफा १६ ले प्रतिदिन ८ घण्टा वा सप्ताहमा ४८ घण्टा भन्दा बढि काममा लगाउन नहुने, दफा १९ ले बढि समय काममा लगाउदा बढि ज्याला दिनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । दफा २१ ले नेपाल सरकारलाई कामदार कर्मचारीको न्यूनतम पारिश्रमिक निर्धारण गर्न सक्ने अधिकार प्रदान गरे अनुरूप नेपाल सरकारले समय समयमा न्यूनतम पारिश्रमिक निर्धारण गर्दै आएको सन्दर्भमा उल्लेखित क्याविन डान्स तथा मशाज पार्लर जस्ता कार्यस्थलमा काम गर्ने महिला कामदारको हक हितका सम्बन्धमा कानूनै नभएको होइन । तसर्थ

निवेदकको निवेदन माग बमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने होइन प्रस्तुत रिट खारेज गरिपाउँ भन्ने व्यहोराको विपक्षी कानून न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।

प्रस्तुत रिट निवेदनमा यस मन्त्रालयलाई विपक्षी बनाउने रिट निवेदकले उक्त रिट निवेदनको आद्योपान्त कहि कतै पनि यस मन्त्रालयले गर्नुपर्ने के नगरेको वा नगर्नुपर्ने के गरेको कारणले विपक्षी बनाइ यस मन्त्रालयका उपर पनि सम्मानीत अदालतबाट आदेश जारी गराउन खोजेको हो भन्ने उल्लेख गर्न सकेको नदेखिदा रिट खारेज गरिपाउँ भन्ने व्यहोराको महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफ ।

नागरिकहरूको हरेक क्षेत्रको सुरक्षा र कल्याणको व्यवस्था गर्नु हरेक कल्याणकारी राज्यको दायित्व र जिम्मेवारी रहेको कुरालाई नकार्न सकिदैन । श्रम ऐन २०४८ को दफा ५मा महिलालाई विहान ६ वजे देखि बेलुका ६ वजे सम्म मात्र काममा लगाउन पाउने व्यवस्था, ऐको दफा ४८(क) मा होटल या ट्राभल एजेन्सीहरूमा कामको प्रकृतिको आधारमा विशेष सुरक्षाको प्रवन्ध गरी महिलालाई अन्य समयमा पनि काममा लगाउन सकिने व्यवस्था लगायतका कानूनी व्यवस्था महिला संवेदनशीलता र सुरक्षाको लागि गरिएका व्यवस्था हुन् । साथै यस तर्फ नेपाल सरकार सचेत र सजग रहेको र श्रम ऐन, २०४८ संशोधनको क्रममा रहेको हुदा उक्त सुरक्षाको प्रत्याभूति प्रदान गर्ने थप कानूनी सुधारका लागि समेत स्वभाविक

रूपमा उचित छलफल र विचार विमर्श भएकोले सम्मानीत अदालत समक्ष सोहि व्यहोरा सादर अनुरोध गर्दछु भन्ने व्यहोराको श्रम तथा रोजगार प्रवर्द्धन विभागको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफ ।

यसमा निवेदकले उठाएका कानूनी एवं व्यवहारीक समस्याहरूको अध्ययन गरी समस्याको पहिचान र अवलम्बन गरिनुपर्ने उपायहरूवारे एउटा समिति मार्फत सुझाव लिइ कारवाही अगाडि बढाउन उपयुक्त देखिदा उपरोक्त सम्बन्धमा महिला तथा बालबालिका एवं समाज कल्याण मन्त्रालयका सह-सचिवको संयोजकत्वमा कम्तीमा उप-सचिव स्तरका श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालय, गृह मन्त्रालय, उद्योग वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय, कानून न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय, घरेलु तथा साना उद्योग विभाग, श्रम तथा रोजगार प्रवर्द्धन विभाग, उपत्यका अपराध अनुसन्धान शाखाका प्रहरी नायव उपरिक्षक र निवेदक जनहित संरक्षण मञ्च(प्रो. पब्लिक) का तर्फबाट एकजना प्रतिनिधि राखी एउटा समिति गठन गरी कार्य प्रारम्भ गरेको मितिले ३ महिना भित्र सुझाव सहितको प्रतिवेदन तयार गराइ एक प्रति यस अदालतमा पठाउनु भनि महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयमा लेखी पठाइ कार्य सम्पन्न भइ आएपछि नियम बमोजिम पेश गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०६३।८।४ को आदेश बमोजिम मिति २०६४।३।२७ को महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयको पत्रसाथ प्रतिवेदन प्राप्त भइ मिसिल सामेल रहेको ।

नियम बमोजिम दैनिक पेशीसूचीमा चढि पेश हुन आएको प्रस्तुत निवेदनमा मिसिल संलग्न निवेदन सहितका कागजको अध्ययन गरी निवेदक तथा विपक्षीहरूका तर्फबाट विद्वान कानून व्यवसायीहरूले गर्नु भएको बहस सुनी पेश गर्नु भएको लिखित जवाफ समेत अध्ययन गरियो ।

निवेदकका तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ताहरू प्रकाशमणी शर्मा, रमा पन्त खरेल, शर्मिला श्रेष्ठ तथा कविता पाँडेले गर्नु भएको बहस एवं पेश भएको बहसनोटका मुख्य बुदाहरू यसप्रकार रहेको छ :-

सुरक्षित वातावरणमा काम गर्न पाउनु प्रत्येक व्यक्तिको नैसर्गिक मानव अधिकार हो । *International Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW)* को धारा ११ (क) मा *The right to work as an inalienable rights of all human beings* भनी अहरणीय अधिकारको रूपमा प्रत्याभूत गरिएको छ । नेपालले उक्त सन्धिलाई अनुमोदन गरेको अवस्थामा त्यसमा भएका प्रावधानहरू राज्यले पूर्णरूपमा पालना गर्नु पर्दछ । कुनै पनि व्यक्तिले मर्यादित एवं सुरक्षित वातावरणमा काम तथा रोजगारीको अवसरहरू उपभोग गर्न पाउनु, आत्मसम्मान कायम राखी मर्यादित जीवन यापन गर्न पाउनु, कुनै पनि प्रकारको शोषण, दमन, अत्याचार, विभेद तथा डर, त्रासबाट उन्मुक्त भै यथोचित कानूनी संरक्षण प्राप्त गरी स्वतन्त्रपूर्वक काम गर्न पाउनु व्यक्तिको जीवनसंग सम्बन्धित नैसर्गिक मानव अधिकारका विषय हुन । जुन कुरालाई *CEDAW* को *General recommendation* को

धारा ११ को बारेमा व्याख्या गरी सुभाब नं २२ मा *Equality in Employment can be seriously impaired when women are subjected to gender specific violence such as sexual harassment in the work place* भनी स्पष्ट रूपमा व्याख्या गरी विना यौन दुरव्यवहार महिला कामदारहरूले काम गर्न पाउने अधिकारको सुनिश्चित गरेको छ । विना विभेद नागरिकले त्यस्ता अधिकारको उपभोग गर्न सक्ने वातावरणको सिर्जना गर्नु जुनसुकै राज्यको पनि परम् दायित्व हो भनी *International Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW)* धारा ११ ले निम्नानुसार स्वीकार गरेको छ, "State parties shall take an appropriate measures to eliminate discrimination against women in the field of employment in order to ensure, on a basis of equality of men and women, the same rights' in particular. त्यसैगरी धारा ११ को (ग) मा आफ्नो इच्छाले व्यवसाय एवं रोजगारी रोज्न पाउने अधिकार, कामको सुरक्षाको अधिकार र उपधारा (घ) मा समान ज्यालाको अधिकार, तथा उपधारा (ङ) ले सामाजिक सुरक्षाको अधिकार समेतको प्रत्याभूति प्रत्येक राज्य पक्षले गर्नुपर्ने कुराको प्रष्ट उल्लेख गरेको छ । त्यस्तै सहज र समुचित वातावरणमा काम गर्न पाउने अधिकार प्रत्येक व्यक्तिको मानव अधिकार हो भन्ने कुराको उल्लेख गर्दै सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्धको धारा ७ को उपधारा (क)(ख) अन्तर्गतका प्रावधानले

औचित्यपूर्ण तलव, समान कामको लागि समान ज्याला, महिला कामदारलाई सुरक्षित वातावरणमा काम गर्ने अधिकारको प्रत्याभूत गरिएको छ ।

नेपाल सरकारले कार्य क्षेत्रमा महिला विरुद्ध हुने दुर्व्यवहार रोकन प्रभावकारी उजुरी व्यवस्था, दण्ड व्यवस्था र पीडितलाई उचित क्षतिपूर्ति, शरण, परामर्श, पुनर्स्थापना गर्ने कुनै व्यवस्था नगर्नुबाट कयौं महिलाहरु आफू माथि भएको यौनजन्य दुर्व्यवहार सहन बाध्य भई मानिसक विक्षिप्त अवस्थामा कार्य गरिरहेको छन भने कयौं आफ्नो अस्मिताको र आत्मसम्मानको संरक्षणका लागि रोजगारी छोडी घर वस्न बाध्य भइरहनु सभ्य समाजका लागि अत्यन्त दुर्भाग्यपूर्ण अवस्था हो । धारा १२(२)(च) मा पनि कुनै पनि नागरिकलाई स्वतन्त्रतापूर्वक कुनै पेशा, रोजगार, उद्योग र व्यापार व्यवसाय गर्न पाउने अधिकारको प्रत्याभूत गरिएको छ । त्यसैगरी धारा १३(४) मा समान कामका लागि महिला र पुरुषका बीच पारिश्रमिक तथा सामाजिक सुरक्षामा भेदभाव गरिने छैन भनी समानताको अधिकारको सुनिश्चित गरी १८ (२) मा महिलाहरुको लागि सामाजिक सुरक्षाको हक पनि प्रत्याभूत गरिएको छ भने धारा २०(१) मा महिला भएकै कारणबाट कुनै पनि किसिमको भेदभाव गरिने छैन भन्ने र धारा २०(३) मा कुनै पनि महिला विरुद्ध शारीरिक, मानिसक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य गरिने छैन र त्यस्तो कार्य कानूनद्वारा दण्डनीय हुनेछ । हिंसा विरुद्धको अधिकारलाई मौलिक हकको रूपमा सुनिश्चित गरिएको अवस्थामा श्रम ऐनको दफा ४ मा महिला

कामदार तथा कर्मचारी र व्यवस्थापकबीचको आपसी मञ्जुरी बेगर महिला कर्मचारी एवं कामदारलाई राति काममा लगाउन नपाइने गरी निश्चित समयावधि समेत उल्लेख गरेको छ । त्यस्तै श्रम नियमावली, २०५० को नियम ४ ले महिलालाई काममा लगाउने समयको बारेमा उल्लेख छ । उपदफा २ ले महिला कामदार एवं कर्मचारीलाई काममा लगाउँदा व्यवस्थापकले निजहरुको सुरक्षाको उपयुक्त व्यवस्था गर्नुपर्ने कुराको समेत उल्लेख गरेको छ । तर क्याबिन, डान्स रेष्टुरेन्ट तथा मसाज पार्लरहरुमा काम गर्ने महिलाहरु अनेकौं शारीरिक, मानिसक तथा यौनजन्य हिंसा सही काम गर्न बाध्य भैरहेको तथ्य समग्र कार्यस्थल, कार्यस्थलमा काम गर्ने महिला कामदारहरुको अवस्था र उनीहरुले भोगिरहेका समस्याको बारेमा यस सम्मानित अदालतको आदेशअनुसार पेश गरेको प्रतिवेदनबाट पनि स्पष्ट भएको छ ।

डान्स, क्याबिन तथा मसाज पार्लरमा काम गर्ने कामदार, व्यवसायी एवं ग्राहकका साथै स्वीकृती प्रदान गर्ने सरकारी निकायको जिम्मेवारीका बारेमा कुनै विशेष ऐन नियम नभएको र कार्यस्थलमा काम गर्ने र गराउनको लागि व्यवसायी, ग्राहक एवं कामदारहरुले पुरा गर्नुपर्ने न्यूनतम मापदण्ड नभएको हुनाले पैसा कमाउने नाममा व्यवसायीहरुबाट विशेष गरी महिला कामदारहरुलाई शारीरिक, मानिसक आर्थिक एवं यौनजन्य शोषण भई रहेको तथ्य अदालतको आदेशद्वारा गठित समितिले मिति २०६४।३।७ मा बुझाएको प्रतिवेदनमा स्पष्ट गरिएको छ । क्याबिन, डान्स तथा मसाज

पार्लरमा कार्यरत महिला कामदारको सबै प्रकारको यौन तथा आर्थिक शोषणहरूको अन्त्य गर्न रिट निवेदकको प्रकरण १२ (क) बमोजिम माग गरिएका कानूनहरूको निर्माण गर्नु र सो कानूनहरूको निर्माण नहुदासम्म अदालतबाट निर्धारित निर्देशिका अबलम्बन गर्नु गराउनु भन्ने समेतको परमादेश लागायत जो चाहिने आज्ञा आदेश वा पूर्ज जारी गरिपाउँ ।

विपक्षी तर्फबाट उपस्थित विद्वान का.मु. नायव महान्यायाधिवक्ता टिकाबहादुर हमालले गर्नु भएको एवं पेश गर्नुभएको बहसनोटको बहसबुदा यस प्रकार रहेको छः- रिट निवेदकले काहा कस्ले संचालन गरेको रेष्टुरेन्ट, क्याविन रेष्टुरेन्ट, डान्स रेष्टुरेन्ट, मसाज पार्लरमा कस्ले को कस्को के कस्तो प्रकारले शोषण गरेको छ भन्ने कुरा तथ्ययुक्त आधारमा खुलाउन सक्नु भएको छैन । निवेदकले चाहेको आदेश जारी गराउनका लागि सर्वप्रथम त्यस्तो कार्य भएको छ भनि स्थापीत भएको हुनुपर्ने अवस्थामा सो कुराको स्थापीत एवं आधिकारीक तवरबाट प्रमाणित भएको छैन । संवैधानिक हकको हनन भएको भन्ने कुरा भनेर मात्र पुग्दैन हनन भएको छ भन्ने कुरा ठोस एवं तथ्यगत आधारमा देखाउन सक्नु पर्दछ । को कसको संवैधानिक हक हनन हुने कार्य को कसबाट भएको छ भन्ने कुरानै प्रमाणित छैन भने मुद्दा गर्नुपर्ने कारण नै परेको मानिदैन । मुद्दा गर्ने हकद्वैया हक पुग्नेलाई हुन्छ भने हक अधिकार हनन भए नभएको कुरानै प्रमाणित नभएको अवस्थामा निवेदकलाई निवेदन दिने हकद्वैया नै छैन साथै निवेदकले उठाएको विषय तथ्य सम्बन्धी प्रश्न पनि हो । तसर्थ रिट निवेदन

दिनुपर्ने कार्य कारण नपरेको हकद्वैया नभएको तथ्य सम्बन्धी प्रश्न उठाएको र वेप्रमाणित किसिमले कुनै संस्था विशेषले गरेको कथित संवेक्षणको आधारमा रिट निवेदन पेश गरेको हुदा निवेदन खारेजभागी छ ।

विपक्षी निवेदकले क्याविन, डान्स तथा मसाज पार्लर जस्ता क्षेत्रहरूमा व्यापक रूपमा विकृति बढेको र सो क्षेत्रमा काम गर्ने महिला कामदारहरू उपर अर्थिक एवं यौन शोषण गर्ने गरिएको हुदा उक्त कार्य गर्नबाट रोक लगाइ पाउँ भन्ने जिकिर लिएको देखिन्छ । नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १२को उपधारा ३ को (च) बमोजिम नेपाल अधिराज्यको प्रत्येक नागरिकलाई कुनै पेशा रोजगार उद्योग र व्यापार गर्ने कुरामा स्वतन्त्रता भएको संवैधानिक ग्यारेन्टी गरेको र संविधानले कुनै पनि व्यक्तिलाई स्वतन्त्र रूपले आफ्नो पेसा एवं रोजगार आफुले रोजे बमोजिम गर्न पाउने अधिकार दिएको अवस्थामा कसैले वैध रूपमा गरेको व्यावसायीक कार्यलाई अन्यथा प्रमाणित नभएसम्म रोक लगाइपाउँ भनि दिएको निवेदन प्रारम्भमा नै गैरसंवैधानिक रहेको स्पष्ट छ । निवेदकले आफ्नो निवेदनमा शहरी क्षेत्रमा क्याविन एवं डान्स रेष्टुरेन्टहरू नै चेलीवेटी वेचविखनको प्लेटफर्म बनेको भनी उल्लेख गरेको देखिन्छ । अवाञ्छित कार्य भएमा एकातर्फ केहि सार्वजनिक (अपराध तथा सजाय) ऐन २०२७ बमोजिम कार्यवाही हुने कानूनी व्यवस्था विद्यमान छ भने अर्को तर्फ सो क्षेत्रमा मानव वेचविखन भएको अवस्थामा मानव वेचविखन तथा ओसार पसार ऐन २०६४ बमोजिम कानूनी कारवाही हुने अवस्था

रहदा रहदै वैकल्पिक उपचारको मार्गछाडी रिट क्षेत्रमा आएको देखिन्छ ।

निवेदकले निवेदनमा डान्स एवं क्याविन रेष्टुरेन्टमा यौन जन्य एवं शारिरीक एवं मानिसक रुपमा महिला कामदारहरु को को शोषित पीडित हुन पुगे सो कुरा स्पष्ट उल्लेख नगरि केवल आत्मानिष्ठ एवं अमूर्त रुपमा उल्लेख गरेको देखिन्छ । उक्त कार्यवाट पीडित भएका व्यक्तिहरु समाहित भै निवेदन दिएको नदेखिएका अवस्थामा सो विषयमा निवेदकको सार्थक सम्बन्ध र तात्विक सरोकार नभएको र त्यस्तो सम्बन्ध र सरोकार छ भन्ने कुरा को पर्याप्त र मनासिव कारण समेत निवेदकले देखाएको अवस्था नहुदा निवेदकको प्रस्तुत निवेदन दिने हकदैया नै नभएको स्पष्ट भएको राधेश्याम अधिकारी विरुद्ध म.प.स. समेत भएको मुद्दामा प्रतिपादित सिद्धान्तबाट स्पष्टछ ।

रिट निवेदकहरुले प्रमुख रुपमा *Action Aid Nepal* ले सर्वेक्षण गरी दिएको प्रतिवेदनलाई आधार लिइ निवेदन दिएकोमा सो सर्वेक्षणको आधिकारिकता के हो र के कसरी यौन दुर्व्यवहार गरे सो तथ्य स्थापीत नभएको अवस्थामा रिट जारी हुनसक्ने अवस्था नै देखिदैन । प्रचलित कानूनले अपराध धोषित गरेको दण्डनिय कार्य कसैले गरे गराएमा त्यसको वैकल्पिक कानूनी उपचार रहेको र रिट क्षेत्रवाट दण्डसजाय गर्ने र अपराध अनुसन्धान गर्ने जस्ता कार्य नगरिने समेत देखिन्छ । मुलुकको शासन प्रशासन संचालन गर्ने कार्य कार्यकारिणीको अधिकारक्षेत्र भित्र पर्छ । रिट निवेदकले उठाएका महिला श्रमिकको हक हितको सम्बन्धमा नेपाल अन्तरिम संविधान, २०६३ को भाग ४मा राज्यले प्रतिवद्धता जाहेर

गरेको छ । अतः निवेदकको प्रस्तुत विषयमा रिट निवेदन दिने हकदैया नै नभएको अमूर्त एवं अप्रमाणित विषयमा रिट दिइएको तथा क्याविन एवं डान्स रेष्टुरेन्टमा गैरकानूनी कार्य गराएको भनिएकोमा पीडित व्यक्तिहरुले निवेदन दिएको अवस्था नरहेको र प्रस्तुत विवाद न्यायिक निरोपण योग्य नभएको र रिट जारी भएको अवस्थामा पनि सोको कार्यान्वयन हुनसक्ने अवस्था नहुँदा प्रस्तुत रिट खारेज हुनु पर्दछ ।

यसमा क्याविन तथा डान्स रेष्टुरेन्ट लगायतका मसाज पार्लरहरुमा काम गर्ने महिला कामदारहरुको लागी सुरक्षित र सम्मानित वातावरणमा काम गरी मर्यादित जीवन यापन गर्न पाउने हकको कार्यान्वयन गराउन त्यस्ता रेष्टुरेन्ट तथा पार्लरमा काम गर्नेहरुको नियुक्ति, काम गर्ने समयको सिमा, पारिश्रमिक तथा भत्ता जस्ता रोजगारीको सुरक्षा सम्बन्धी आवश्यक व्यवस्थाहरु र अतिरिक्त समयमा काम गरे वापत थप सुविधा, कार्यस्थलको भौतिक वातावरण र न्यूनतम सुविधा, रोजगारदाताको दायित्व, यौन दुर्व्यवहारको नियन्त्रण, कानूनी उपचार, कार्यस्थलको नियमित अनुगमन र निरीक्षण, कामदारको अभिलेख र विवरण, रेष्टुरेन्टको दर्ता तथा संचालनका सर्तहरु लगायतका कुराहरुका अतिरिक्त आवश्यक पक्षहरुलाई समेत समेट्ने गरी आवश्यक कानूनको निर्माण गरी यथाशिघ्र कार्यान्वयन गर्नु, छुट्टै कानूनको व्यवस्था नहुँदासम्म त्यस्तो कार्यस्थलमा कार्यरत महिला श्रमिकहरुको सवैप्रकारका यौन तथा आर्थिक शोषणहरुको अन्त्य गर्न आवश्यक *Guidelines* अदालतवाट तयार गरी सो को पालना गर्न

गराउनका लागि आवश्यक आदेश समेत जारी गरिपाउँ, श्रम ऐन, २०४८ तथा श्रम नियमावली, २०५० ले गरेका श्रमिकका हक अधिकारको संरक्षण सम्बन्धी प्रावधानहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नु गराउनु भन्ने परमादेशको आदेश जारी गरिपाउँ, साथै औद्योगिक व्यवसाय ऐन २०४९ लगायतका प्रचलित कानून विपरीत संचालनमा आएका रेष्टुरेन्टको पहिचान गरी त्यस्ता रेष्टुरेन्टको संचालनमा रोक लगाउनु र कानूनले तोकेको शर्त र सीमाभित्र रहेर मात्र त्यस्ता रेष्टुरेन्टहरूको संचालन गर्न दिनु भन्ने परमादेश जारी गरिपाउँ साथै क्याबिन रेष्टुरेन्ट, डान्स रेष्टुरेन्ट तथा मसाज पार्लर जस्ता कार्यस्थलहरूमा कार्यरत महिला कामदारहरूले भोग्नु परिरहेको समस्याहरू अध्ययन गर्न एक उच्चस्तरीय अध्ययन समिति गठन गरी सो समितिले बुझाएको सुझाव बमोजिम अन्य आवश्यक आज्ञा आदेश समेत जारी गरिपाउँ भन्ने नै निवेदकको मुख्य मागदावी रहेको देखिन्छ।

२. आज निर्णय सुनाउन तारेख तोकिएको प्रस्तुत निवेदनमा मिसिल संलग्न निवेदन सहितका कागजातको अध्ययन गरी दुवैपक्षबाट भएको वहस तथा पेश भएको वहसनोट समेतलाई दृष्टिगत गर्दा यो रिट निवेदनमा देहायका प्रश्नहरू निरूपण गर्नुपर्ने अवस्था रहेको देखिन्छ:

- यसमा निवेदकहरूलाई रिट निवेदन दायर गर्ने हकद्वैया छ वा छैन ?
- क्याबिन रेष्टुरेन्ट, डान्स रेष्टुरेन्ट तथा मसाज पार्लरहरू के कुन कानून

अन्तर्गत संचालन भएका छन र यस्ता कार्यस्थलहरूमा काम गर्ने महिलाहरूको सेवाको सुरक्षा र शोषण विरुद्धको हकको अवस्था कस्तो रहेको छ ? सो सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था के कस्तो छ ?

- क्याबिन तथा डान्स रेष्टुरेन्ट लगायतका मसाज पार्लरहरूमा काम गर्ने महिला कामदारहरूको लागी सुरक्षित र सम्मानित भएर काम गर्ने वातावरण छ, छैन ? र सो सम्बन्धमा हाल विद्यमान रहेका कानूनहरू पर्याप्त छन वा छैनन ?
- निवेदकको माग बमोजिम रिट जारी हुनुपर्ने हो होइन ?

३. सर्वप्रथम पहिलो प्रश्न तर्फ विचार गर्दा क्याबिन डान्स रेष्टुरेन्ट तथा मसाज पार्लर लगायतका महिला कामदार सम्मिलित त्यस्ता मनोरञ्जन स्थलमा कार्यरत महिला कामदारहरूको विद्यमान आर्थिक, सामाजिक एवं यौन शोषणको अन्त गरी लैंगिक विभेद र हिंसाबाट समेत संरक्षण प्रदान गरी यसप्रकारको रोजगारीलाई सम्मानित तथा मर्यादित बनाइ रोजगारीका अवसरहरूको उपभोग गरी महिलाहरूको सम्मानपूर्ण एवं सारभुत र स्वस्थ जीवनयापन गर्न पाउने मौलिक मानव अधिकारको व्यवहारिक प्रत्याभूति गराउन यस अदालतको असाधारण अधिकार अन्तर्गत न्यायिक हस्तक्षेपका लागी प्रस्तुत निवेदन दायर भएको देखिन्छ। रिट निवेदक संस्था महिला विरुद्धको विभेदपूर्ण कानूनको खारेजी, नया कानूनको

निर्माण तथा विद्यमान ऐन कानूनको यथोचित परिपालना मार्फत लैंगिक न्यायको उद्देश्य प्राप्तिका लागि क्रियाशिल रही आएको संस्था रहेको भन्ने देखिन्छ। निवेदक व्यक्तिगत हक हितकोलागी परेको नभई क्याविन, डान्स रेष्टुरेन्ट, र मसाज पार्लरमा काम गर्ने हज्जारौंका संख्याका ती *Disadvantaged* वर्गको हित र स्वार्थ रक्षा गर्ने उद्देश्यले परेको र सो निवेदन *Pro-Bono-Publico* परेको देखिएको हुदा सो विषय सार्वजनिक हक वा सरोकारको विवादमा समावेश भएको संवैधानिक र कानूनी प्रश्न समावेश भएको विवाद भएको कुरामा कुनै विवाद देखिदैन। यस्ता ठूलो संख्यामा रहेका *disadvantaged* वर्गको तर्फबाट जोसुकै *public spirited individual* वा *NGO* ले यस अदालतको तत्कालिन संविधानको धारा ८८(२) र वर्तमान संविधानको धारा १०७(२) को असाधारण अधिकारक्षेत्र अन्तर्गत गरिने निवेदन *Adversarial litigation* होईन। यस्तो विषयमा निवेदन गर्न जो सुकैको *Locus standi* पुग्छ भनी २०५६ सालको रिट नं ४०२६ निवेदक बालकृष्ण न्यौपाने विरुद्ध तत्कालिन शाहीनेपाल वायु सेवा निगम भएको निवेदन र २०६४ सालको रिट नं. ९१७ निवेदक सुनिल बाबु पन्त विरुद्ध मन्त्र परिषद सचिवालय समेत भएको निवेदनमा विस्तृत व्याख्या गरी सकिएको छ। त्यसैगरी गोपाल सिवाकोटि समेत विरुद्ध अर्थमन्त्रालय समेत भएको र बालकृष्ण न्यौपाने विरुद्ध मन्त्रपरिषद सचिवालय समेत भएको मुद्दा लगायत अन्य कतिपय मुद्दामा यस अदालतबाट सिद्धान्त प्रतिपादन भइसकेको

हुदा क्याविन, डान्स रेष्टुरेन्ट तथा मसाज पार्लर लगायतका कार्य स्थलमा काम गर्न वाध्य महिलाहरुको हक र अधिकार तथा आर्थिक सामाजिक न्यायको विषयसँग सम्बन्धित संवैधानिक एवं कानूनी प्रश्न समावेश भएको यस्तो सार्वजनिक सरोकारको विवादको विषयमा जो सुकैले पनि मुद्दा दायर गर्न पाउने हुँदा यस विषयमा निवेदकहरुलाई निवेदन दायर गर्ने हकद्वैया छैन भनि मान्न नसकिने हुदा विपक्षी तर्फका विद्वान कानून व्यावसायीले बहसनोटमा हकद्वैया छैन भनि उठाएको जिकिर संग सहमत हुन सकिएन। निवेदक संस्था प्रस्तुत रिट निवेदन दायर गर्ने अधिकार प्राप्त संस्था हो।

४. अब दोस्रो प्रश्नका सम्बन्धमा विपक्षी सरकारी निकायबाट प्राप्त लिखित जवाफबाट हाल सञ्चालनमा रहेका क्याविन, डान्स रेष्टुरेन्ट तथा मसाज पार्लरहरु निश्चित कानून अन्तर्गत संचालन भएको भन्ने देखिएन। कुनै कुनै औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०४९ अन्तर्गत दर्ता भएको देखिन्छ, तर क्याविन डान्स तथा मसाज केन्द्रहरु औद्योगिक व्यावसाय ऐन, २०४९ बमोजिम दर्ता गर्ने व्यवस्था भएको देखिदैन। सो ऐन बमोजिम होटल रेष्टुरेन्ट र रिसोर्ट दर्ता गर्ने प्रावधान भए अनुसार तिनीहरुको दर्ता गर्ने गरिएको र सो दर्ता हुदाका वखत रेष्टुरेन्टमा क्याविन राख्न नपाइने, राति ९ वजेपछि महिला मजदुरहरुलाई काममा लगाउन नपाइने शर्त राखिने गरेको भन्ने उद्योग वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफबाट देखिन्छ।

५. क्याविन, डान्स रेष्टुरेन्ट तथा मसाज केन्द्रहरू दर्ता गर्ने प्रावधान छैन । औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०४९ तथा प्रचलित अन्य ऐन नियम र कार्यविधि बमोजिम यस विभागको मातहतका कार्यालयमा होटल रेष्टुरेन्ट रिसोर्ट मात्र दर्ता गर्ने प्रावधान रहेको, रेष्टुरेन्ट दर्ता गर्दा डान्स क्याविन राख्न पाइने छैन, राति ९ वजे पछि महिला मजदुरलाई काममा लगाउन पाइने छैन, सवारी साधनको व्यवस्था गरी घर पुर्याउने व्यवस्था गर्नुपर्ने सर्त राखी दर्ता गर्ने गरिएको छ । क्याविन डान्स तथा मसाज पार्लर जस्ता व्यवसाय दर्तानै नगरिने र काठमाडौं ललितपुर र भक्तपुर जिल्लामा विनादर्ता क्याविन डान्स रेष्टुरेन्ट तथा मसाज केन्द्रहरू संचालन भै रहेको भन्ने सम्बन्धमा यस विभागको ध्यान आकर्षित भएको भन्ने घरेलु तथा साना उद्योग विभागको लिखित जवाफ रहेको देखिन्छ ।

६. विपक्षी वनाइएका सरकारी निकायहरूको लिखित जवाफ, यस अदालतको आदेश अनुसार गठित महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयका सहसचिवको अध्यक्षतामा गठित समितीको प्रतिवेदन र काठमाडौं जिल्लाका प्रमुख जिल्ला अधिकारीको संयोजकत्वमा गठित समितिको प्रतिवेदनबाट काठमाडौं उपत्यका भित्रमात्रै क्याविन रेष्टुरेन्ट, दोहोरी रेष्टुरेन्ट, डान्स रेष्टुरेन्ट र मसाज पार्लरको संख्या करिब १२०० पुग्न सक्ने र ती संस्थाहरूमा काम गर्ने करिब ५०,००० कामदार संलग्न रहेको र ती ५०००० कामदार मध्ये ८० प्रतिशत महिला कामदार रहेको भन्ने देखिन्छ । यत्रो संख्यामा

कामदारहरू रहेको र त्यसमध्ये ८० प्रतिशत महिला कामदार भएको व्यावसायको दर्ता गर्ने र नियमित (Regulate) गर्ने कानून नभएकोले यी रेष्टुरेन्टहरूको कानूनी हैसियत नै देखिदैन । प्रतिवेदनबाट ती १२०० रेष्टुरेन्ट मध्ये केहि औद्योगिक व्यावसाय ऐन अनुसार घरेलु तथा साना उद्योग कार्यालयमा रेष्टुरेन्टको रूपमा दर्ता भएको, केहि स्थानीय स्वयत्त शासन ऐन अन्तर्गत इजाजत लिइ संचालन भएको, केहि पर्यटन ऐन अनुसार रेष्टुरा एण्ड रिसोर्टको रूपमा दर्ता भएको र केहि दर्तानै नभई संचालन भएको भन्ने देखिन्छ । दर्ता भएकाहरूपनि साधारण रेष्टुरेन्टको नाममा दर्ता गरी गैरकानूनी रूपले डान्स रेष्टुरेन्ट र मसाज पार्लरका रूपमा संचालन भएको देखिन्छ । यसबाट नेपालमा क्याविन रेष्टुरेन्ट, डान्स रेष्टुरेन्ट तथा मसाज पार्लर सम्बन्धी खास र छुट्टै कानून नभएकोले कानूनत दर्ता गर्ने कानूनी व्यवस्था को अभावको कारणले गर्दा हाल संचालनमा रहेका क्याविन रेष्टुरेन्ट, डान्स रेष्टुरेन्ट तथा मसाज पार्लरहरू विना दर्तानै संचालनमा रहेको तथा दर्ता भएको भनिएका क्याविन रेष्टुरेन्ट, डान्स रेष्टुरेन्ट तथा मसाज पार्लर पनि कुनै कुनै निकायमा कुनै कुनै ऐन अन्तर्गत त कुनै कुनै ऐन अन्तर्गत दर्ताको लागि दर्ता गरी छाडा तथा अनियन्त्रित रूपमा संचालन भइरहेको देखियो ।

७. तत्कालीन नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ३५ अनुसार नेपालको कार्यकारीणी अधिकार धारा ३६ अन्तर्गत गठन हुने मन्त्रपरिषदले प्रयोग गर्दछ । धारा ३५ अन्तर्गत आफुलाई प्राप्त यो

देशको कार्यकारी अधिकार मन्त्रपरिषदले धारा ४१(१) अन्तर्गत वनेको नियमावली बमोजिम धारा १२४ अन्तर्गत गठित निजामति कर्मचारी समेतलाई प्रत्यायोजन गरी कार्यकारी अधिकार प्रयोग गरी राज्य सञ्चालन हुन्छ। कार्यकारी अधिकार अन्तर्गत राज्य भित्र सबै काम कारवाही कानून बमोजिम सञ्चालन भए नभएको हेर्ने, जान्ने, बुझ्ने अभिलेख राख्ने *Moniter* गर्ने कार्यहरू पर्दछन्। कानून नभएमा उपयुक्त कानूनको मसौदा गरी विधायिका समक्ष विधयेक पेशगरी कानून बनाई कानून द्वारा सञ्चालित हुनु पर्दछ। कानूनी राजको अवधारणामा राज्य संचालन हुने हाम्रो व्यवस्थामा कानूनको शून्यताको कारण नागरिकहरू शोषण र असुरक्षणमा रहने भन्ने हुदैन। १२०० डान्स रेष्टुरेन्टहरूको केहि दर्तानै नभएको र दर्ता भएको भएपनि विभिन्न कानून अन्तर्गत दर्ता गरी रेष्टुरेन्ट सञ्चालनका नाममा महिला कामदारहरूको *Sexually exploit* हुने गरी डान्स वार आदि सञ्चालन भई रहदा पनि कुनै कारवाही भएको नदेखिएको हुँदा डान्स वार आदि सञ्चालनमा सरकारको पकड नै नभएको देखियो। डान्स वार आदि सञ्चालनमा सरकारको पकड नै नभएको हुदा त्यसमा कामगर्ने महिला कामदारहरू कानूनको अभावको कारण *Sexually* पनि *exploited* हुनु स्वभाविक हुन जान्छ।

८. १२०० भन्दा बढी संख्यामा संचालित र ५०००० भन्दा बढी नागरिक रोजगारमा संलग्न यस्ता डान्स वार, डान्स रेष्टुरेन्ट, क्याबिन रेष्टुरेन्ट र मसाज पार्लरमा नागरिकहरूका वर्तमान संविधानको धारा १२(

१), १२(३)(च), धारा १३, धारा १६, धारा १७, धारा १८, धारा १९, धारा २०, धारा २१, धारा २८, धारा २९ र धारा ३० ले प्रदान गरेको हक प्रत्यक्ष रूपले संलग्न र सम्बन्धित हुन्छ। नागरिकहरूको यस्तो हक अधिकार कानून बमोजिम बाहेक अपहरण हुन सक्दैन। डान्स वार, क्याबिन रेष्टुरेन्ट, मसाज पार्लर सम्बन्धी कानूनको अभावमा एकातिर ति डान्स वार, डान्स रेस्टुरेन्ट, क्याबिन रेष्टुरेन्ट, मसाज पार्लरहरूमा कार्यरत ५०००० भन्दा बढी नागरिकहरूको हक अधिकार प्रत्यक्ष असर पारेको देखिन आएको छ। अर्कोतिर धारा ३८ अन्तर्गत गठित मन्त्रपरिषदले धारा ३७ अन्तर्गतको आफ्नो संवैधानिक कर्तव्य पालना र प्रयोग गर्न नसकेको देखियो।

९. यस समबन्धमा वास्तविकता के हो ? भन्ने पहिचान गर्न यस अदालतबाट र सरकारबाट पनि समिति गठन गरी उक्त दुवै समितिको अध्ययन प्रतिवेदन हेर्दा डान्स रेष्टुरेन्ट, क्याबिन रेष्टुरेन्ट र मसाज पार्लर कानूनको अभावमा सञ्चालन भइरहेका र यसमा कार्यरत कामदारहरू पनि शोषित र असुरक्षित अवस्थामा रहेका भन्ने देखिन्छ।

१०. अध्ययन प्रतिवेदनबाट ज्यादा जसो डान्स एवं क्याबिन रेष्टुरेन्ट र मसाज पार्लरहरूमा काम गर्ने वातावरण र भौतिक अवस्था यस प्रकार रहेको देखिन्छ।

- अधिकांश क्याबिन रेष्टुरेन्ट, डान्स रेष्टुरेन्टमा ग्राहक वस्ने स्थान स्वस्थ र स्वच्छ हावा आउन जान नसक्ने, पर्याप्त प्रकाश आवागमन हुन नसक्ने सागुरो ठाउँमा २ देखि १५ वटा

- सम्मको अपारदर्शी क्याविन विभाजित भै संचालन भै रहेको,
- स्वास्थ्यका लागी हानिकारक हुने वक्तिको प्रयोग तथा ठुलाठुला आवाजमा गित बजाएर ध्वनी प्रदुषण जस्ता कार्यहरु गरिने गरेको
 - अधिकांश किचेन भनिएको ठाउँमा धुवा जाने उचित व्यवस्था नभएको र सर सफाइमा ध्यान नदिएको,
 - रेष्टुरेन्ट भनिएपनि अधिकांशमा डाइनिङहल समेत नभएको,
 - मसाज पार्लरहरुको कोठाको भौतिक अवस्था रेष्टुरेन्टको भन्दा तुलनात्मक रुपमा सफा रहेको,
 - कामदार तथा सेवाग्राहीको स्वस्थ्य तथा सुरक्षाको दृष्टिकोणबाट कार्यस्थलको कुनै मापदण्ड किटान पनि नभएको र पालन पनि नभएको,
 - स्वस्थ्य खाना र सफा पानीको प्रयोग नभएको,
 - अशिलल चित्रहरु टासिएको,
 - ग्राहकहरुले कामदारहरुलाई दुर्व्यवहार गर्नु हुदैन र गरेमा दण्डनिय हुन्छ भन्ने कुरा उल्लेखित सुचनामुलक पोस्टरहरु कार्यस्थलहरुमा नटासिएको,
 - अधिकांश स्थानमा रेष्टुरालाई उपयुक्त भौतिक व्यवस्था समेत नभएको,
 - स्वास्थ्य सरसफाइ र शारीरिक वचाउको दृष्टिकोणले केहि रेष्टुरेन्ट जोखिमपूर्ण भएकोले कामदार तथा कर्मचारीहरु र ग्राहकको समेत स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर पर्ने देखिएको
- कार्यस्थलको श्रृंगार शान्त वातावरणमा नभइ भड्किलो र उत्तेजित हुने किसिमले गरिएको ।
११. अध्ययन प्रतिवेदन अनुसार कार्यस्थलको वातावरण देहायवमोजिमको रहेको देखिन्छ ।
- दिनमा भन्दा बढि राती चहल पहल तथा भिडभाडमा काम गर्नुपर्ने
 - कार्य गर्ने स्थानको वातावरण भड्किलो र यौन उत्तेजना फैलाउने किसिमले श्रृंगारिएको
 - उच्च ध्वनि, चुरोटको धुँवा र मादक पदार्थको गन्धबीच उकुसमुकुस हुने वातावरणमा काम गर्नुपर्ने,
 - रेष्टुरेन्टमा खाद्य पदार्थको नाममा मादक पेयपदार्थ र तयारी खाद्यपदार्थको बढि प्रयोग गर्ने गरेको,
 - कार्यस्थलको वर्तमान अवस्थामा कुनैपनि समयमा आकस्मिक विपत्ति, दुर्घटना भै जनधनको क्षति हुनसक्ने सम्भावना पनि बढि मात्रामा रहेको,
 - कामदारहरुले पनि यस्तो कामलाई सजिलै पाउने रोजगारीको रुपमा लिने गरेको
 - मादक पदार्थ सेवनगरि भ्रगडा, होहल्ला मच्चाउने र वरिपरिको वातावरणमा नै नकारात्मक असर पार्ने गरेको,
 - खोल्ने र बन्दगर्ने निश्चित समय नभएको ,

- रेष्टुरेन्ट खोल्ने स्थानहरु आवासीय क्षेत्रमा पनि रहेको

१२. अध्ययन प्रतिवेदन अनुसार महिला कामदारको स्थिति यस प्रकार औल्याइएको छ

- करिव १२ वर्ष देखि ३० वर्ष बीचका महिलाहरु रोजगारीमा संलग्न रहेको,
- राति अवेर सम्म काम गर्नुपर्ने,
- व्यवस्थापकबाट ग्राहकलाई रिभाउने नाममा महिला कामदारलाई प्रयोग गरिने अपमानजनक, अभद्र तथा अश्लिल शब्दहरु सहन वाध्य वा प्ररित गरिने गरेको,
- महिला कामदारलाई ग्राहकसंग क्याबिनमा बसी खानपिन र मदिरा सेवन गर्न छुट भएको र त्यस्तो कार्य गर्न प्रेरित एवं वाध्य समेत गर्ने गरेको,
- महिला कामदारलाई अनिच्छित यौन कार्यमा लाग्न वाध्य पारिएको र ग्राहक एवं संचालकबाट हुने मौखिक,शारीरिक एवं मानशिक दुर्व्यवहार पनि सहनु पर्ने,
- पारिश्रमिक वा ज्यालामा एकरूपता नभएको र समयमै पारिश्रमिक नपाउने,
- रोजगारीको सुरक्षा नभएको र थोरै तलबमा धेरै समयसम्म काम गर्नुपर्ने,
- कामको दक्षता भन्दा उमेर सौन्दर्य र ग्राहकलाई रिभाएको इच्छाएको आधारमा तलब पाउने,

- कामदारहरुले कार्यस्थलमा परिवर्तन गर्ने उच्च गतिशिलता रहेको,
- कार्य अवधि सुनिश्चित नभएको,
- विवसमा परेका महिलाहरुलाई अनुचित प्रभाव लोभ लालच र दवावमा पारी कामको समय भन्दा बाहिर गइ अनैतिक एवं अमर्यादित र यौनसम्पर्क समेत गर्न व्यवसायी एवं ग्राहकहरुबाट वाध्य गराउने,
- ग्राहक एवं व्यावसायीको दुर्व्यवहारबाट शारीरिक एवं मानसिक चोट पुगेमा औषधी उपचारको व्यवस्था नगरिदिने,
- राति अवेर सम्म काम भएमा अनिवार्य रुपमा कामदारको घरसम्म पुर्याउनु पर्ने नियम नभएको,
- यस्ता कार्यस्थलमा काम गर्ने महिला कामदारहरु *Sexually exploited* गर्न वेचविखनमा पर्ने वढी सम्भावना रहेको र ५२.५ प्रतिशत महिला कामदारहरुलाई हडकड, दुवई तथा साउदी अरब लगायतका देशहरुमा राम्रो काम खोजिदिन्छौ भनेर चेलीवेटी वेचविखनमा संलग्न व्यक्तिहरुले वहकाउने र फसाउने गरेको

१३. कार्यस्थलको वातावरण र कार्यस्थलको भौतिक अवस्था कामदार कर्मचारी एवं महिला कामदारको अवस्था दुवै प्रतिवेदनमा अर्थात यस अदालतबाट गठित महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयको सहसचिवको संयोजकत्वमा गठित समिति र काठमाडौं जिल्लाका प्रमुख जिल्ला

अधिकारीको संयोजकत्वमा गठीत दुवै समितिको प्रतिवेदन प्रायः समान देखिन्छ ।

१४. निवेदकले आफ्नो निवेदनमा डान्स तथा क्याबिन रेष्टुरेन्ट तथा मसाज पार्लरहरूमा प्रायः किसोरी युवतीहरू राखिने, उनिहरूलाई ग्राहकहरूवाट हुने जस्तोसुकै यौन दुर्व्यवहार सहन मालिकहरूले लगाउने, रेष्टुरेन्टका मालिकहरू महिला कामदारहरू माथी हुने यौन शोषणको कुनै परवाह नगरी ग्राहकलाई आकर्षित गरी आफ्नो व्यापार वृद्धि मात्र गर्ने गरिवी एवं वेरोजगारको कारण विवश महिला कामदारलाई ग्राहक तथा मालिकवाट समेत शारीरिक यौन शोषण तथा यौनजन्य दुर्व्यवहार हुने गरेकोले महिला कामदारका न्यूनतम मानव अधिकारको गम्भीर उलंघन भैरहेको अध्ययन प्रतिवेदनवाट देखिन्छ । यस्ता मसाज पार्लर र डान्स तथा क्याबिन रेष्टुरेन्टमा काम गर्ने कामदारहरूको स्वस्थ स्थितिमा समेत प्रतिकूल असर परिरहेको र यस्ता ठाउँहरू चेलिवेटी वेचविखनका प्लेटफर्मको रूपमा समेत विकसित भइरहेको भन्ने देखिन्छ । यस्ता डान्स तथा क्याबिन रेष्टुरेन्टहरू नेपाल अधिराज्यभरि ठुलै संख्यामा संचालन भई रहेको र यस्ता व्यवसायलाई कानूनको अभावको कारण *Regulate* नभइ छाडा भएकोले विकृति तथा विसंगतिहरू उत्पन्न भएको देखिनुका साथै त्यसमा कार्यरत महिला कामदारहरू आर्थिक सामाजिक र यौन सबै प्रकारले शोषित हुन पुगेको देखिन्छ ।

१५. यस अदालतको आदेश वमोजिम गठित अध्ययन समितीले पेश गरेको प्रतिवेदनवाट डान्स तथा क्याबिन

रेष्टुरेन्टहरूमा करिव १२ देखि ३० वर्ष बीचका महिलाहरू रोजगारीमा संलग्न रहेको भन्ने देखिन्छ । ग्राहकहरूलाई रिभाउन महिला कामदारहरूलाई अपमानजनक, अभद्र तथा अशिलल शब्दहरू सहन बाध्य पारिएको भन्ने देखिन्छ । महिला कामदारहरूलाई ग्राहक सँग वसी मदिरा सेवा गर्न प्रेरित एवं बाध्य पारिएको, ग्राहक एवं संचालकहरूवाट हुने मौखिक एवं शारिरिक दुर्व्यवहार एवं यौन शोषण सहनुपर्ने, पारीश्रमिक तथा ज्यालामा समानता नरहेको, समयमानै पारिश्रमिक दिने नगरिएको, कामको दक्षता भन्दा उमेर सौन्दर्यता र ग्राहकलाई रिभाएको आधारमा पारीश्रमिक निर्धारण हुने, अनैतिक एवं अमर्यादित र यौनसम्पर्ग समेत गर्न व्यवसायी एवं ग्राहकहरूवाट बाध्य गराउने गरेको भन्ने देखिन्छ । यसवाट डान्स तथा क्याबिन रेष्टुराँ र मसाज पार्लरमा काम गर्ने महिलाहरूको संविधानको धारा २९ को हक समेत हनन भइरहेको देखिन्छ ।

१६. अध्ययन प्रतिवेदनवाट राति ढिलासम्म काम गरेको अवस्थामा घर सम्म पुर्याउने कुनै सवारी साधनको व्यवस्था नभएको, कार्यअवधि सुनिश्चित नभएको जस्ता अवस्था रहेको भन्ने देखिन्छ । अध्ययन प्रतिवेदनवाट समेत डान्स तथा क्याबिन रेष्टुरेन्टहरूमा काम गर्ने महिला कामदारहरू *Sexually Exploit* भएको भन्ने देखिन्छ । डान्स तथा क्याबिन रेष्टुरेन्टहरूमा काम गर्ने महिलाहरूले सम्मानपूर्वक इज्जत अनुसार र शोषणमुक्त वातावरणमा काम गर्न पाएको नभइ शोषित र अपमानित मात्र होइन इज्जत नै सौदामा राखी काम गर्न बाध्य भएको भन्ने

देखिन्छ । संविधानले नागरिकलाई समानताको आधारमा सम्मानपूर्वक वाचन पाउने हक प्रदान गरेको, रोजगारी र सामाजिक सुरक्षाको हक प्रदान गरेको र सामाजिक न्याय र शोषण विरुद्धको हकलाई मौलिक हकको रूपमा हक प्रदान गरेको अवस्थामा डान्स तथा क्याविन रेष्टुरेन्टहरू र डान्स वारमा काम गरेको भन्दैमा त्यस ठाउँमा काम गर्ने महिलाहरू शोषित हुन सक्दैनन् । सरकार मुकदर्शक भएर बस्ने होईन त्यसमा सरकार जवाफदेहि हुनु पर्दछ ।

१७. उपत्यकामा मात्रै डान्स तथा क्याविन रेष्टुरेन्टहरू र मसाज पार्लरमा महिला कामदारहरूको संख्या उल्लेख्य रहेको र महिला कामदारहरू *Sexually Exploit* भइरहेको मात्र होइन यस्ता डान्स तथा क्याविन रेष्टुरेन्टहरू जथाभावी जुनसुकै ठाउँमा पनि संचालनमा रही काम गर्ने भौतिक वातावरण पनि स्वस्थलाई हानिकारक हुने गरी सञ्चालन भइरहेको भन्ने यस अदालतको आदेश बमोजिम गठित अध्ययन समितिको प्रतिवेदनबाट देखिन्छ । डान्स तथा क्याविन रेष्टुरेन्टहरूमा कार्यरत महिला कामदारहरू आर्थिक सामाजिक एवं यौनशोषण तथा यौनजन्य दुर्व्यवहारबाट पीडित मात्र होइन शारिरलाई हानीकारक हुने अवस्थाको वातावरणमा काम गर्नु परेको समेत देखिन आयो । सो सम्बन्धमा डान्स रेष्टुरेन्ट, डान्सवार मसाज पार्लर र क्याविन रेष्टुरेन्ट संचालकहरूले पालना गर्नुपर्ने न्युनतम *Standard* तोकिएको र कुनै नियमित र आकस्मिक निरीक्षण हुने गरेको पनि देखिएन । कानून नभएको हुदा यस्तो छाडा र मनपरी

हुनु स्वभाविक हो । त्यसैले यी कुराहरू यस अदालतको आदेश बमोजिम गठित अध्ययन समितिको प्रतिवेदन समेतले औल्याएको देखियो । प्रतिवेदनबाट महिला र पुरुष दुवै शोषित भएको र महिला चाहि आर्थिक मात्र होइन महिला भएकै कारणबाट यौनजन्य शोषण समेत भएको देखियो ।

१८. माथि उल्लेखित तेश्रो प्रश्नको सम्बन्धमा विचार गर्दा नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा १२ को उपधारा २(ड) मा सवै नागरिकलाई कुनै पेशा रोजगार उद्योग र व्यापार गर्ने स्वतन्त्रता रहने कुराको ग्यारेन्टी गरेको पाइन्छ भने सोहि संविधानको धारा ११ को उपधारा ५ मा समान कामका लागि महिला र पुरुषका बीच पारीश्रमिकमा भेदभाव गरिने छैन भनि पेशा रोजगारी तथा समान पारिश्रमिक पाउने मौलिक हकमा व्यवस्था गरी ग्यारेन्टी गरेको पाइन्छ । त्यस्तै नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ धारा १८ को उपधारा १ ले प्रत्येक नागरिकलाई कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम रोजगारीको हक हुनेछ भनि रोजगारीको अधिकारलाई मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभुत गरिएको छ । त्यस्तै धारा १२को उपधारा २(च) मा कुनैपनि नागरिकलाई स्वतन्त्रतापूर्वक कुनै पेशा, रोजगार, उद्योग र व्यापार व्यवसाय गर्न पाउने अधिकारलाई मौलिक हकको रूपमा प्रदान गरेको पाइन्छ । त्यसैगरी धारा १३(४) मा समान कामको लागि महिला र पुरुषका बीच पारिश्रमिक तथा सामाजिक सुरक्षामा भेदभाव गरिने छैन भनी समानताको अधिकार प्रदान भएको पाइन्छ भने धारा १८(२)मा महिला श्रमिक वृद्ध अपाङ्ग तथा अशक्त र

असहाय नागरिकलाई कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम सामाजिक सुरक्षाको हक हुनेछ भनि महिलालाई सामाजिक सुरक्षाको हक पनि प्रत्याभूति गरिएको पाइन्छ । नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा २०(१) ले महिला एकै कारणबाट कुनैपनि किसिमको भेदभाव गरिने छैन भनि महिलालाई शोषण र भेदभाव विरुद्धको हक प्रदान गरेको देखिन्छ । संविधानको धारा २०(३) मा कुनैपनि महिला विरुद्ध शारिरिक, मानिसिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य गरिने छैन र त्यस्तो कार्य कानूनद्वारा दण्डनिय हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरी महिला विरुद्धको हिंसाजन्य कार्यको विरुद्धको अधिकारलाई मौलिक हकको रूपमा प्रदान गरेको देखिन्छ । यसैगरी धारा १६ मा वातावरणीय तथा स्वास्थ्य सम्बन्धी हक समेत प्रदान भएको छ ।

१९. संविधानको उल्लेखित व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गर्ने उद्देश्यले विषय विषयमा छुट्टाछुट्टै र विशेष कानून नभए पनि केहि हदसम्म समुचित र सहज वातावरणमा सम्मानपूर्ण ढंगले काम गर्ने वातावरणको सिर्जनाका लागि श्रम ऐन, २०४८ को व्यवस्था भै सो ऐनको दफा ४ मा काममा लगाउदा कामदार कर्मचारीलाई नियुक्तिपत्र दिएर मात्र काममा लगाउनु पर्ने ऐ दफा ५ मा महिलालाई काममा लगाउदा निजको मञ्जुरी वेगर विहान ६ वजे देखि साभ ६ वजे सम्म बाहेक काममा लगाउन नसकिने व्यवस्था गरेको छ । ऐ ऐनको दफा २७ ले उद्योग प्रतिष्ठानमा स्वास्थ्य र सुरक्षा सम्बन्धी व्यवस्था गर्नुपर्ने कानूनी व्यवस्था गरेको पाइन्छ साथै ऐ दफा ४८क ले होटल वा

ट्राभल एजेन्सीहरुमा कामको प्रकृतिको आधारमा विशेष सुरक्षा को प्रवन्ध गरी महिलालाई अन्य समयमा पनि काममा लगाउन सक्ने व्यवस्था भएको देखिन्छ । तर उपर्युक्त कानून प्रयाप्त छैन र उक्त कानूनले डान्स रेष्टुरेन्ट, तथा मसाज पार्लर जस्ता व्यवसायलाई समेटन सक्दैन । औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०४९ बमोजिम होटल रेष्टुरेन्ट र रिसोर्ट दर्ता गर्ने प्रावधान भएको देखिन्छ तर डान्स तथा क्याविन रेष्टुरेन्ट तथा मसाज पार्लर दर्ता गर्ने व्यवस्था भएको देखिदैन । सरकारले डान्स तथा क्याविन रेष्टुरेन्ट तथा मसाज पार्लरलाई *Regulate* गर्ने छुट्टै र विशेष कानून निर्माण गरी अविलम्ब लागु गर्नुपर्नेमा सो भए गरेको देखिदैन ।

२०. औद्योगिक व्यावसाय ऐन, २०४९ बमोजिम होटल रेष्टुरेन्ट र रिसोर्ट दर्ता गर्ने प्रावधान भए अनुसार तिनीहरुको दर्ता गर्ने गरिएको र सो दर्ता हुदाका वखत रेष्टुरेन्ट मा क्याविन राख्न नपाइने, राति ९ वजेपछि महिला मजदुरहरुलाई काममा लगाउन नपाइने शर्त राखिने गरेको भन्ने उद्योग वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफबाट देखिन्छ । क्याविन, डान्स तथा मसाज केन्द्रहरु दर्ता गर्ने प्रावधान छैन । औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०४९ तथा प्रचलित कानून र कार्यविधि बमोजिम यस विभागको मातहतका कार्यालयमा होटल रेष्टुरेन्ट रिसोर्ट मात्र दर्ता गर्ने प्रावधान रहेको, रेष्टुरेन्ट दर्ता गर्दा डान्स क्याविन राख्न पाइने छैन, राति ९ वजे पछि महिला मजदुरलाई काममा लगाने पाइने छैन,

सवारी साधनको व्यवस्था गरी घर पुर्याउने व्यवस्था गर्नुपर्ने शर्त राखी दर्ता गर्ने गरेको, क्याबिन डान्स तथा मसाज पार्लर जस्ता व्यावसाय दर्ता नै नगरिने र काठमाडौं ललितपुर र भक्तपुर जिल्लामा विनादर्ता रेष्टुरेन्ट क्याबिन डान्स तथा मसाज केन्द्रहरु संचालन भै रहेको भन्ने सम्बन्धमा यस विभागको ध्यान आकर्षित भएको भन्ने घरेलु तथा साना उद्योग विभागको लिखित जवाफ रहेको देखिन्छ । तर समस्या के देखियो भने कानूनको अभाव भएको र भै राखेको कानून र दर्ता गर्न सरकारले राखेको शर्त पनि कार्यान्वयन नभएको र त्यसको *Monitor* गर्ने संस्था पनि भएको देखिएन ।

२१. यस अदालतको आदेश बमोजिम गठन गरिएको अध्ययन समितिले दिएको अध्ययन प्रतिवेदनमा पनि हाल उपत्यकामा संचालित यस्ता डान्स रेष्टुरेन्ट, क्याबिन रेष्टुरेन्टहरु सामान्यतया औद्योगिक व्यावसाय ऐन अनुसार घरेलु तथा साना उद्योग कार्यालयमा रेष्टुराको रूपमा दर्ता भइ शर्त विपरीत क्याबिन, डान्स रेष्टुरेन्ट संचालन गर्ने गरिएको र केहि व्यावसाय भने स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन अनुसार स्थानीय निकायसंग इजाजत लिइ संचालन भएको र केहि व्यवसाय पर्यटन ऐन अनुसार रेष्टुराको रूपमा दर्ता गराई डान्स, क्याबिन संचालन गरेको देखिन्छ । भने केहि रेष्टुरेन्ट कतै पनि दर्ता नै नगराई संचालन भएको भन्ने देखिन्छ । निवेदकले निवेदनमा औल्याएभै क्याबिन, डान्स रेष्टुरेन्ट तथा मसाज पार्लर कै रूपमा कुनैपनि कानून अनुसार दर्ता गरी यस्ता व्यापार व्यवसाय संचालन गरेको नभै कुनै

औद्योगिक व्यावसाय ऐन, २०४९ बमोजिम पर्यटन उद्योग अनुसार होटल, रेष्टुरेन्ट तथा रिसोर्टको रूपमा दर्ता गरी क्याबिन डान्स रेष्टुरेन्ट संचालन गरेको देखिन्छ, भने कुनै स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन अन्तरगत होटल रेष्टुराको रूपमा दर्ता भई क्याबिन डान्स रेष्टुराको रूपमा संचालन भएको देखिन आयो ।

२२. नेपालमा हाल विद्यमान श्रम ऐनले यस क्षेत्रमा हुने महिला माथिका यौनशोषण तथा हिंसालाई प्रभावकारी तरिकाले रोक्न नसकेको भन्ने कुरा श्रम मन्त्रालयको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफबाट देखिन्छ । उक्त लिखित जवाफमा कानूनमा सुधार हुनुपर्ने भन्ने पनि उल्लेख भएको देखिन्छ । यसबाट पनि यस्ता क्याबिन डान्स तथा मसाज पार्लरमा काम गर्ने महिला कामदारहरुको पेसागत सुरक्षा र अन्य यौनजन्य शोषण एवं दुर्व्यवहारलाई उचित रूपमा नियन्त्रण गरी महिलाहरुको पेशा र रोजगारी सम्बन्धी मौलिक हकको संरक्षणका लागि तथा यस्ता स्थानमा काम गर्ने महिलाको पेशालाई मर्यादित तथा व्यवस्थित गरी पेशा प्रतिको सामाजिक सुरक्षा प्रदान गर्दै स्वस्थ वातावरणमा पेशा तथा रोजगारी गर्न पाउने मौलिक हकलाई स्थापित गर्नका लागि श्रम ऐन प्रयाप्त नभएका र यसको लागि छुट्टै र विशेष कानून वन्नु पर्ने भन्नेमा सरकार आफैले पनि महसुस गरेको भन्ने देखिन्छ । कानूनी व्यवस्थाको अभावले गर्दा डान्स रेष्टुरेन्टमा काम गर्ने कामदारहरुको आर्थिक, सामाजिक, मानिसिक एवं *Working Place* को वातावरणीय संरक्षण हुन र महिला

कामदारहरु महिला भएकै कारण थप *Sexually* समेत *Exploit* हुन पुगेको भन्ने कुरामा संवेदनशील भई कानून निर्माण तर्फ यथासक्य चाँडो आवश्यक व्यवस्था सरकारले गर्नुपर्ने देखिन्छ।

२३. क्याविन रेष्टुरेन्ट डान्स रेष्टुरेन्ट तथा मसाज पार्लर सम्बन्धी कानून नभएको र भइरहेको अन्य कानूनले सो समस्यालाई *Adress* गर्न नसक्ने भएको कुरा विपक्षीहरु तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफबाट स्पष्ट हुन आयो। यस्ता क्याविन रेष्टुरेन्ट डान्स रेष्टुरेन्ट, डान्स वार तथा मसाज पार्लर संचालन गर्दा हुनुपर्ने भौतिक संरचना, संचालकले पालना गर्नुपर्ने सर्त तथा आचरण काम गर्ने कर्मचारीलाई स्वस्थ र स्वच्छवातावरण र महिला कामदारहरुको *Sexually* र अन्य तवरबाट हुने शोषण विरुद्धको *Guarentee* काम गर्ने महिला कामदारको सेवाको सुरक्षाका व्यवस्थाहरु न्युनतम तलव, ग्राहकहरुबाट महिला एवं अन्य कामदार उपर हुने अभद्र व्यवहारलाई अपराध घोषित गरी तुरुन्त र प्रभावशाली रोकथाम, क्याविन रेष्टुरेन्ट डान्स रेष्टुरेन्ट, डान्स वार तथा मसाज पार्लर संचालन गर्दा ग्राहकहरुले मादक पदार्थ सेवन गरी होहल्ला गर्दा वस्तीको वरपरका वासिन्दालाई पर्ने असर, क्याविन रेष्टुरेन्ट डान्स रेष्टुरेन्ट, डान्स वार तथा मसाज पार्लरका संगीत र अन्य आवाजले वरपरको छिमेकिको शान्त वातावरणमा वस्न पाउने हकमा असर पार्न नपाइने व्यवस्था, उमेर नपुगेका नाबालक प्रवेश गर्न नपाउने व्यवस्था, मादक पदार्थ सेवन गर्ने समय, क्याविन रेष्टुरेन्ट डान्स

रेष्टुरेन्ट, डान्स वार तथा मसाज पार्लर राख्न नपाउने आवासीय ठाउँ लगायतका व्यवस्था समावेश भएको क्याविन रेष्टुरेन्ट डान्स रेष्टुरेन्ट, डान्स वार तथा मसाज पार्लरको स्थापना संचालन त्यसमा काम गर्ने कामदारहरुको सेवाका सर्त र महिलाहरुलाई कुनै प्रकारले पनि शोषण गर्न नपाउने गरी नियन्त्रण गर्ने र वेलावेलामा निरीक्षण र अनुगमन गर्ने सम्पूर्ण व्यवस्था समावेश भएको विशेष र छुट्टै कानून बनाइ कानूनमा व्यवस्था गरी यदि यस्ता तोकिएका मापदण्ड पुरा नगरि सञ्चालन गरिएमा क्याविन रेष्टुरेन्ट डान्स रेष्टुरेन्ट तथा मसाज पार्लर बन्द गर्ने र तोकिएका आचरण पालन भए नभएको नियमित अनुगमन गरी त्यस्ता कामदारको वारेमा उजुरी सुनी तत्काल प्रभावकारी कारवाही गर्ने संयन्त्र सहितको कानून लागु भएमा मात्र यस्ता क्याविन रेष्टुरेन्ट, डान्स रेष्टुरेन्ट, डान्स वार तथा मसाज पार्लरमा काम गर्ने महिलाहरुको पेशागत सुरक्षा, पेशागत मर्यादा र कार्य स्थलमा हुने महिलाहरुको यौनजन्य शोषण एवं दुर्व्यवहारलाई रोक्न सकिन्छ।

२४. विद्यमान अवस्था हेर्दा कानूनको अभावले गर्दा अनुगमन गर्ने, कारवाही गर्ने भन्ने त कुरै भएन संचालक एवं ग्राहकले पालना गर्नु पर्ने अनुशासन एवं आचरणको वारेमा समेत कुनै कानूनले स्पष्ट रूपमा व्यवस्था गरेको नपाइनुका साथै यस्ता क्याविन रेष्टुरेन्ट, डान्स वार, डान्स रेष्टुरेन्ट तथा मसाज पार्लर के कस्ता ठाउँमा संचालन गर्ने र खुल्ने समय समेतको किटान गर्ने

स्पष्ट कानूनको अभाव रहेको देखिन आयो । कुनै पनि व्यक्तिले डान्स वार, डान्स रेष्टुरेन्ट, क्याबिन रेष्टुरेन्ट, मसाज पार्लर लगायतका कानून बमोजिम सञ्चालन गर्न पाउने प्रत्येक नागरिकको पेशा रोजगार व्यवसाय गर्न पाउने मौलिक हक हो । त्यसैगरी डान्स वार, डान्स रेष्टुरेन्ट, क्याबिन रेष्टुरेन्ट, मसाज पार्लरमा योग्यता पुगेको इच्छुक नेपाली नागरिकले काम गर्न पाउनु पनि प्रत्येक नागरिकको मौलिक हक हो । त्यस्तो रोजगार पेशा व्यवसाय सञ्चालन गर्न पाउने हक र नागरिकको त्यस्ता स्थानहरूमा काम गर्न पाउने हक दुवैको हक संरक्षण गरिनु पर्ने हुन्छ । पेशा व्यवसाय सञ्चालन गर्दा मर्यादित ढंगबाट सञ्चालन गर्नुपर्ने कुरा कानूनमा नलेखिए तापनि स्वयं जानकारमा रहने तथा स्वयं अनुशासनको नियम हो । क्याबिन रेष्टुरेन्ट डान्स रेष्टुरेन्ट, डान्स वार तथा मसाज पार्लर कानूनको दायरा भित्र रहि संचालन हुनु पर्दछ । यस्ता डान्स वार, डान्स रेष्टुरेन्ट एवं मसाज पार्लरको संचालन एवं यस्ता संस्थामा शोषणमुक्त वातावरणमा काम गर्न पाउने पनि प्रत्येक नागरिकको आ-आफ्नो स्तरमा संविधानले प्रदान गरेको पेशा व्यावसाय गर्न पाउने मौलिक हक अन्तर्गत पर्ने विषय हो । शोषणरहित समाज र मर्यादित पेशा व्यावसाय गर्न पाउने प्रत्येक नेपाली नागरिकको मौलिक हक हो । नागरिकको यस्तो मौलिक हकलाई कानून बनाइ *Regulate* गर्ने राज्यको संवैधानिक कर्तव्य हो । १२०० भन्दा बढि डान्स तथा क्याबिन रेष्टुरेन्ट संचालनमा रहेको र ५०,००० भन्दा बढि नागरिकहरू रोजगारीमा

संलग्न रहेको र रहने विषयमा आजसम्म कानून नबनी कानूनी शुन्यतामा रहनु कानूनी राजको मान्यता विपरीत हो । त्यसलाई *Regulate* गर्न क्याबिन, डान्स रेष्टुरेन्ट, डान्स वार, दोहोरी साँभू तथा मसाज पार्लरको स्थापना त्यसको संचालन, त्यसको दायरा र त्यसमा काम गर्ने कामदारको सेवाको सुरक्षा, महिला कामदारमा हुने यौन शोषण नियन्त्रण र सजायको व्यवस्था वातवरणीय स्वच्छता, डान्स रेष्टुरेन्ट, क्याबिन रेष्टुरेन्ट, डान्स वार, तथा मसाज पार्लर सञ्चालनको कारण सर्वसाधारण जनताको सार्वजनिक स्वास्थ्य र नैतिकताको प्रतिकूल हुने कार्य तथा यस भन्दा माथिका प्रकरणमा उल्लेखित कुराहरू समेत समावेश गरी कानून निर्माण गर्नु भनि विपक्षी नेपाल सरकारका नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी गरी दिएको छ ।

२५. निवेदकले माग गरेबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने हो अथवा होइन भन्ने तर्फ विचार गर्दा शोषण मुक्त सुरक्षित मर्यादित र स्वस्थ वातावरणमा काम गर्न पाउनु प्रत्येक व्यक्तिको नैसर्गिक मानव अधिकार हो । रोजगारीको हक कुनै पनि व्यक्तिको जीवन र विकाससंग अन्तरनिहित विषय हुन । नेपालले अनुमोदन गरिसकेको *International Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW)* को धारा ११ (क) मा *The right to work as an inalienable rights of all human beings* भनी अहरणिय अधिकारको रूपमा प्रत्याभूत गरिएको छ । कुनै पनि व्यक्तिले मर्यादित, शोषण मुक्त एवं सुरक्षित वातावरणमा काम तथा रोजगारीको

अवसरहरू उपभोग गर्न पाउनु, आत्मसम्मान कायम राखी मर्यादित जीवनयापन गर्न पाउनु, कुनै पनि प्रकारको शोषण, दमन, अत्याचार, विभेद तथा डर, त्रासबाट उन्मुक्त भै यथोचित कानूनी संरक्षण प्राप्त गरी स्वतन्त्र पूर्वक काम गर्न पाउनु व्यक्तिको जीवन संग सम्बन्धित नैसर्गिक मानव अधिकारका विषय हुन । जुन कुरालाई CEDAW को *General recommendation* को धारा ११ को बारेमा व्याख्या गरी सुभावा नं २२ मा *Equality in Employment can be seriously impaired when women are subjected to gender specific violence such as sexual harassment in the work place* भनी स्पष्ट रूपमा व्याख्या गरी विना यौन दुरव्यवहार महिला कामदारहरूले काम गर्न पाउने अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताका आधारमानै सुनिश्चित गरेको पाइन्छ ।

२६. त्यसैगरी विना भेदभाव नागरिकले त्यस्ता अधिकारको उपभोग गर्न सक्ने वातावरणको सिर्जना गर्नु जुनसुकै राज्यको पनि परम् दायित्व हो भनी *International Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW)* धारा ११(१) ले निम्नानुसार स्विकार गरेको छ " *State parties shall take an appropriate measures to eliminate discrimination against women in the field of employment in order to ensure, on a basis of equality of men and women, the same rights' in particular . त्यसैगरी धारा ११(१) को (ग) The right to free choice of*

profession and employment, the right to promotion, job security and all benefits and conditions of service and the right to receive vocational training and retraining, including apprenticeships, advanced vocational training and recurrent training. भन्ने व्यवस्था गरी आफ्नो इच्छाले व्यवसाय एवं रोजगारी रोज्न पाउने अधिकार, कामको सुरक्षाको अधिकारलाई सुनिश्चित गरेको पाइन्छ, भने सोहि उपधाराको खण्ड (घ) मा *The right to equal remuneration, including benefits, and to equal treatment in respect of work of equal value, as well as equality of treatment in the evaluation of the quality of work* भन्ने व्यवस्था गरी समान ज्यालाको अधिकारलाई सुनिश्चित गरेको पाइन्छ । सोहि उपधारा (ङ) ले *The right to social security, particularly in cases of retirement, unemployment, sickness, invalidity and old age and other incapacity to work, as well as the right to paid leave* भन्दै सामाजिक सुरक्षाको अधिकार समेतको प्रत्याभूति प्रत्येक राज्य पक्षले गर्नुपर्ने कुराको प्रष्ट उल्लेख गरेको देखिन्छ ।

२७. त्यसैगरी नेपालले अनुमोदन गरेका नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ अनुसार नेपाल कानून सरह लागू हुने *International Covenant on Economic Social and Cultural Rights 1966* को धारा ७ अनुसार प्रत्येक नागरिकलाई विना भेदभाव विना शोषण स्वच्छ वातावरणमा काम गर्न पाउने वातावरण र अवस्थाको व्यवस्था गर्ने

राज्यको कर्तव्य हो । धारा ७ मा निम्न कुरा भनिएको छ—

The State Parties to the present covenant recognize the right of every one to the enjoyment of just and favourable conditions of work, which ensure, in particular :

- (a) *Remuneration which provides all workers, as a minimum with;*
- i- *Fair wages and equal remuneration for work of equal value without distinction of any kind, in particular women being guaranteed conditions of work not inferior to those enjoyed by men, with equal pay for equal work;*
- ii- *A decent living for themselves and their families in accordance with provisions of the present covenant;*
- (b) *Safe and healthy working conditions;*
- (c) *Equal opportunity for everyone to be promoted in his employment to an appropriate higher level, subject to no considerations other than those of seniority and competence;*
- (d) *Rest, leisure and reasonable limitation of working hours and periodic holidays with pay, as well as remuneration for public holidays.*

२८. डान्स रेष्टुरेन्ट, डान्स वार, क्याबिन रेष्टुरेन्ट र मसाज पार्लर सम्बन्धी कानून नहुनाले एकातर्फ त्यसमा काम गर्ने व्यक्तिहरूको हक अपहरित भएको छ भने

अर्कातर्फ नेपाल राज्यले ICESCR प्रति आफ्नो दायित्व (Obligation) पूरा नगरेको हुन जान्छ ।

२९. सन्धि ऐन, २०४७ अनुसार नेपाल पक्ष भै अनुमोदन समेत गरी सकिएका यस्ता सन्धिमा रहेको प्रावधानहरूलाई नेपाल कानून सरह लागु गर्नुपर्ने दायित्व समेत पक्ष राष्ट्रको आधारमा नेपाल सरकारमा रहन्छ । यसै गरी महिला विरुद्ध भेदभाव उन्मूलन गर्ने समितिको १९ औं सिफारिसमा पनि राज्य पक्षहरूले सार्वजनिक वा व्यक्तिगत जुनसुकै कार्यबाट भएको सबै प्रकारको लिङ्गमा आधारित हिंसाको अन्त्यका लागि उपयुक्त र प्रभावकारी उपायहरू अपनाउनु पर्ने, महिलालाई कार्यक्षेत्रमा हुने यौनजन्य दुर्व्यवहार विरुद्ध प्रभावकारी उजुरी प्रकृया र उपाय प्रदान गर्नुपर्ने, महिलालाई संरक्षण गर्न दण्ड सजायहरू देवानी उपायहरू र क्षतिपूर्तिका व्यवस्थाहरू सहितका प्रभावकारी कानूनी व्यवस्थाहरू अवलम्बन गर्नुपर्ने राज्यको दायित्व तोकेको देखिन्छ । हिंसाबाट पीडित वा हिंसा हुनसक्ने जोखिममा रहेका महिलाहरूलाई शरण दिने, परामर्श, पुनर्स्थापना र सहयोग सेवा सहितको संरक्षण प्रदान गर्ने दायित्व समेत सुम्पिएको पाइन्छ ।

३०. मर्यादित र शोषणमुक्त तथा सम्मानजनक वातावरणमा काम तथा रोजगारीका अवसरहरू उपभोग गर्न पाउनु, आत्मासम्मान कायम राखी मर्यादित जीवनयापन गर्न पाउनु, कुनैपनि प्रकारका शोषण, तथा डर त्रासबाट उन्मुक्त भै आफ्नो वारेमा आफै निर्णय लिन पाउनु तथा सबैखाले अन्याय विरुद्ध यथोचित कानूनी संरक्षण

प्राप्तगर्नु व्यक्तिको नैसर्गिक मौलिक अधिकार हुन । राज्यले मानिसका यस्ता नैसर्गिक अधिकारहरूको कानूनद्वारा उचित संरक्षण गर्नुपर्ने कुरालाई हरेक सभ्य समाजले स्वीकारेको मान्यता भएकोमा दुइमत हुन सक्दैन । सबैखाले विभेदको अन्त गरी सम्मानपूर्वक वाचनपाउने नागरिकको अधिकारलाई सबै सभ्य समाजले आफ्नो राज्यको कानून तथा संविधानमा व्यवस्था गरी यस्ता अधिकारको सुनिश्चितताको प्रत्याभूत गरेको पाइन्छ, र गर्नु पर्छ । यसै अनुरूप नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले पनि यस्ता अधिकार हरूलाई सुनिश्चित गर्ने क्रममा धारा १२(१) मा प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक वाचन पाउने हक हुनेछ, भनी सोहि धाराको उपधारा ३ को च मा प्रत्येक नागरिकलाई कुनै पेशा रोजगार उद्योग र व्यापार गर्ने स्वतन्त्रता हुने छ भनि व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।

३१. संविधानको धारा १३ ले समानताको हकको व्यवस्था गरी उपधारा ४ मा समान कामका लागि महिला र पुरुषका बीच पारिश्रमिक तथा सामाजिक सुरक्षामा भेदभाव गरिने छैन भन्ने मौलिक हकको व्यवस्था गरेको पाइन्छ । त्यसैगरी सोही संविधानको धारा १८ मा रोजगारी तथा सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी हकको व्यवस्था गरी उपधारा १ मा प्रत्येक नागरिकलाई कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम रोजगारीको हक हुनेछ, भन्ने व्यवस्था गरी रोजगारीको हकलाई मौलिक हकको रूपमा मान्यता दिएको पाइन्छ । त्यसैगरी सोहि संविधानको धारा २० मा महिलाको हक सम्बन्धी व्यवस्था गरी

उपधारा १ मा महिला भएकै कारणवाट कुनै पनि किसिमको भेदभाव गरिने छैन भनि महिला भेदभाव विरुद्धको हकलाई महिलाको विशेष मौलिक हकको रूपमा स्वीकार गरी उपधारा ३ मा कुनै पनि महिला विरुद्ध शारीरिक मानसिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य गरिने छैन भनि विशेष संरक्षण प्रदान गरेको पाइन्छ । साथै धारा २९ मा शोषण विरुद्धको हकको व्यवस्था गरी उपधारा १ मा प्रत्येक व्यक्तिलाई शोषण विरुद्धको हक हुनेछ, भनि व्यवस्था गरिएको छ भने उपधारा ४ मा कसैलाई पनि निजको इच्छा विरुद्ध काममा लगाउन पाइने छैन भनि आफ्नो इच्छा विरुद्धको काम गर्नु नपर्ने कुरालाई संरक्षण गरेको छ । नागरिकका संविधानमा वर्णित यी मौलिक हक अधिकारलाई पूर्णरूपमा संरक्षण गर्नु राज्यको मुख्य दायित्व रहने कुरामा दुइमत हुनसक्ने देखिदैन ।

३२. माथिका प्रकरणमा उल्लेख भए अनुसार हाल नेपालमा क्याबिन तथा डान्स रेष्टुरेन्ट डान्स वार, र मसाज पार्लर संचालनमा रहेको र यस्ता स्थानमा काम गर्ने कामदारहरू मध्ये ७०-८० प्रतिशत महिला कामदार रहेको यस अदालतको आदेश बमोजिम गठित अध्ययन समितीको अध्ययन प्रतिवेदन समेतवाट प्रमाणित भइरहेको अवस्थामा उक्त अध्ययन प्रतिवेदन समेतवाट यस्ता क्याबिन तथा डान्स रेष्टुरेन्ट, डान्स वार र मसाज पार्लरमा काम गर्ने महिला कामदारहरूको रोजगारी तथा सामाजिक सुरक्षाको स्थिति दयनिय र शोषित रहेको र कार्यस्थल भित्र तथा बाहिर पनि यौन शोषण

तथा दुर्व्यवहारको पीडित भई संविधानत ग्यारेन्टी गरिएका मौलिक हक अधिकारको हनन भइरहेका कुरा अध्ययन समितिको प्रतिवेदन समेतवाट देखिन आयो ।

३३. सबै वर्ग तथा तहका व्यक्तिहरुको कानूनी तथा सवैधानिक हक अधिकारहरुलाई संरक्षण तथा सम्बर्धन गरी व्यक्तिका मौलिक मानव अधिकारको सहज उपभोग गर्न सक्ने वातावरणको सिर्जना गर्नुपर्ने प्रमुख दायित्व राज्यका तीन प्रमुख अंग मध्ये कार्यपालिकाको हो । जनताका मौलिक हक हरुको उपभोगको ग्यारेन्टीको लागी आवश्यक कानून एवं संयन्त्रको निर्माण गर्ने दायित्व समेत कार्यपालिकामा रहेको हुन्छ । यदि कार्यपालिका निष्कृत्य भई कार्यपालिकाले आफ्नो सवैधानिक र कानूनी कर्तव्य पालना नगरेको कारण नागरिकहरुको वा नागरिकहरुको समुहको वा कुनै वर्ग वा जातजातिको मानव अधिकार वा कानूनी हक हनन भएमा त्यस्ता समुह वा वर्ग वा जातीहरुले हक स्थापीत गर्न अदालत सकृत्य हुनुपर्दछ । यहि मान्यताका आधारमा अदालत सकृत्य भइ सार्वजनिक सरोकारका विवादमा समावेस भएको सवैधानिक वा कानूनी प्रश्न को निरूपण गरिन्छ । कार्यपालिकाको निस्कृत्यताका कारणले गर्दा नागरिकहरुक वा समूह वा कुनै जात वा वर्गका मानिसहरु मानवअधिकारवाट वञ्चित हुनुपरेको कारण त्यस्तो हक प्रचलत गराउन अदालत सकृत्य हुने गरेको हो । कार्यपालिका सकृत्य भएमा अदालत सकृत्य हुनुपर्दैन ।

३४. माथि प्रकरणहरुमा वर्णित नेपालमा संचालित डान्स वार तथा क्याविन

रेष्टुरेन्ट तथा मसाज पार्लरहरु विना कानून संचालन भइरहेको र यस्ता स्थानमा काम गर्ने महिला कामदारहरुले विना नियुक्ति पत्र, न्यूनतम पारिश्रमिकमा राति अवेरसम्म काम गरिरहनु परेको र पेशा रोजगार सम्बन्धी न्यूनतम सुविधा समेत उपभोग गर्न नपाउँको भन्ने देखिन्छ । कामदारहरु खासगरी महिला कामदारहरुले ग्राहक मालिक तथा प्रशासनिक निकायहरुवाट समेत मौखिक शारिरिक तथा यौनजन्य दुर्व्यवहार एवं शोषण भोग्नु परेको मात्र होइन *Sexually Exploit* समेत हुनु परेको भन्ने देखिएको अवस्थामा यस तर्फ कानून बनाइ महिला कामदारको अधिकार, कामदारप्रति रोजगारदाताको दायित्व र आर्थिक सामाजिक एवं यौनजन्य शोषण विरुद्ध कानूनी उपचारको व्यवस्था एवं निरन्तर अनुगमन नियन्त्रण गर्ने संयन्त्र समेतको निर्माण गरी यस्ता पेशा रोजगारलाई व्यवस्थीत तथा मर्यादित बनाउनु पर्नेमा राज्यको ध्यान आकर्षित भएको देखिदैन ।

३५. निवेदकको माग बमोजिम कानून बनाउने निर्देशनात्मक आदेश जारीगरी सो कानूनहरुको निर्माण नहुदासम्म अदालत बाट निर्देशिका निर्धारणगरी निर्धारित निर्देशिका अबलम्बन गर्नु गराउन भन्ने समेतको परमादेश लागायत जो चाहिने आज्ञा आदेश वा पूर्जि जारी गरिपाउँ भन्ने निवेदकको मुख्य निवेदन माग रहेको देखिएको अवस्थामा माथि विवेचित तथ्यका आधारमा निवेदकको माग बमोजिम निर्देशिका (*Guideline*) समेत जारी हुनुपर्ने हो वा होइन सो सम्बन्धमा विचार गर्दा नेपालमा सञ्चालित डान्स वार, क्याविन रेष्टुरेन्ट, डान्स

रेष्ट्रिनेट तथा मसाज पार्लरहरुमा काम गर्ने कामदार तथा कर्मचारीहरुको मौलिक हक अधिकारलाई व्यवस्थित गरी सामाजिक नैतिकता तथा सामाजिक सुरक्षा समेतलाई ध्यानमा राखी व्यवस्थित एवं मर्यादित रूपले संचालन गरिनु पर्ने कुरामा दुईमत हुन सक्दैन । माथि उल्लेख भए वमोजिम यस विषयमा कुनै कानून बनेको देखिएन । कानूनको अभावमा व्यवसायहरु मर्यादित तथा व्यवस्थित रूपमा संचालन हुन नसक्ने र महिला कामदारहरुको मौलिक हक र मानवअधिकार को संरक्षण हुन नसक्ने कुरामा विवाद हुन सक्दैन ।

३६. अदालत स्वयमले कानून निर्माण गर्ने होईन तर यस अदालत नेपालको नागरिकहरुको मौलिक हक र मानव अधिकारको संरक्षण गर्न *Guardian of the fundamental rights of the citizen* भएको कारण नागरिकहरुलाई संविधान, कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्त तथा नेपाल पक्ष भएका विभिन्न अन्तराष्ट्रिय मानव अधिकार सम्बन्धी कानून सरह लागु हुने सन्धिहरुद्वारा प्रदान भएको हनन भएको हक प्रचलन गराउन यस अदालतले उपयुक्त आदेश जारी गर्न सक्दछ । नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ८८ मा र नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(२) ले सर्वोच्च अदालतलाई पूर्ण रूपले न्याय गर्न उपयुक्त आदेश जारी गर्ने असाधारण अधिकारक्षेत्रको व्यवस्था गरेको पाइन्छ । न्याय माग्न आएका पक्षको न्यायमा पहुँच प्रभावकारी दिलाउन आवश्यक आदेश जारी गर्नु यस अदालतको अन्तरनिहित असाधारण अधिकार पनि हो ।

३७. यस्तै विषयवस्तु समेत समावेश भएको विषयमा भारतको सर्वोच्च अदालतले *Vishaka Vs. State of Rajasthan* (AIR 1997 SC 3011) को मुद्दामा अन्य राजनैतिक अंगहरुले कानून बनाउने कर्तव्यलाई पुरा नगरेमा त्यस्तो रिक्तता पूर्ति गर्नु अदालतको कर्तव्य हुने भन्दै काम गर्ने थलोमा हुने यौन दुर्व्यवहार रोक्नका लागि दुर्व्यवहारको परिभाषा, सो सम्बन्धी कसूर हुन नदिने निरोधात्मक उपाय, फौजदारी कारवाही चलाउने, अनुशासनमा कारवाही चलाउने उजुरी सुन्ने निकाय तोक्ने, महिला कामदारको हकको सचेतना जगाउने, तेश्रो पक्षको हक संरक्षण आदि विभिन्न व्यवस्थाहरु सहितको *Guideline* जारी गरिएको देखिन्छ । यसबाट पनि कानून निर्माण गरी लागु गर्नुपर्ने राज्यका अन्य अंगहरुले समयमानै कानूनको निर्माण नगरि समाजका विभिन्न वर्ग र समुदायको मौलिक हक हनन भएको अवस्थामा त्यस्तो हनन भएको हक प्रचलनका लागी कानून नबने सम्मको लागी डान्स वार, डान्स तथा क्याबिन रेष्ट्रिनेट र मसाज पार्लरमा काम गर्ने कामदारहरुको हक संरक्षण र प्रचलन गराउनका लागि आदेश जारी गर्न सकिने नै देखियो ।

३८. विपक्षी नेपाल सरकारका विरुद्ध डान्सवार, डान्स रेष्ट्रिनेट, क्याबिन रेष्ट्रिनेट र मसाज पार्लरको संचालन सम्बन्धी कानून बनाउनु भन्ने निर्देशनात्मक आदेश जारी भएपनि कानून बनी कार्यान्वयन हुनका लागि समय लाग्ने भएकोले त्यस्तो स्थानमा काम गर्ने महिला कामदारहरु उपर हुने यौन शोषण र दुर्व्यवहारको निषेध एवं नियन्त्रण

गर्नकोलागि यस सम्वन्धमा *Guideline* जारी हुनुपर्ने देखिन आयो ।

३९. अतः माथि विवेचित आधारमा डान्स रेष्टुरेन्ट, क्याविन रेष्टुरेन्ट, डान्स वार र मसाज पार्लर संचालनमा रहेको, यस्ता डान्स रेष्टुरेन्ट, क्याविन रेष्टुरेन्ट, डान्स वार र मसाज पार्लरहरु कुनै निश्चित कानून बमोजिम दर्ता भइ संचालन भएको नदेखिएको, यस्ता व्यावसाय संचालन गर्दा आवश्यक पर्ने भौतिक पुर्वाधार नभएको तथा संचालक, कामदार तथा ग्राहकले पालना गर्नुपर्ने आवश्यक न्युनतम अनुशासन र आचार संहिताको अभावले गर्दा महिला कर्मचारी तथा कामदारहरुमाथि आर्थिक तथा यौन शोषण भएको तथा महिला कामदारले यौन दुर्व्यवहार समेत वाध्यतावस सहनु पर्ने भै निजहरुको मौलिक हक अधिकार समेतको

हनन भएको भन्ने प्रतिवेदन समेतवाट देखिएकोले सो समवन्धमा कानून नबनुन्जेलसम्मको लागि निवेदकको माग बमोजिम देहाय बमोजिमको *Guideline* निर्देशिका जारी गरिएको छ । फैसला सहितको निर्देशिका महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई दिई दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु ।

उक्त रायमा म सहमत छु ।

न्या.कल्याण श्रेष्ठ

इति सम्वत २०६५ साल मंसिर ११ गते रोज
४ मा शुभम

ईजलास अधिकृत- राजेन्द्र कुमार आचार्य
माधव मैनाली

श्रमजीवी महिलाहरु प्रति डान्स रेष्टुरेन्ट,
डान्स वार जस्ता कार्यस्थलमा हुने यौन
उत्पीडन नियन्त्रण गर्न जारी गरिएको
निर्देशिका, २०६५

प्रस्तावना

डान्स वार, डान्स रेष्टुरेन्ट, क्याविन रेष्टुरेन्ट, दोहोरी साँभू, मसाज पार्लरमा काम गर्ने महिला कामदारहरुलाई कार्यस्थलमा गरिने यौन उत्पीडनका व्यवहारहरुलाई नियन्त्रण गर्ने सम्बन्धमा हालसम्म नेपालमा कुनै कानूनको निर्माण नभएकोले,

कार्यस्थलमा काम गर्ने श्रमजीवी महिला एवं अन्य कामदारहरुलाई मर्यादित एवं आत्मसम्मानपूर्वक, सुरक्षित वातावरणमा कामगर्न सक्ने वातावरणको सिर्जना गर्न वाञ्छनीय भएकोले,

संसद (संविधानसभा) ले ऐन नवनाएसम्म सर्वोच्च अदालतबाट देहाय वमोजिमको निर्देशिका बनाई जारी गरिएको छ ।

परिच्छेद-१ प्रारम्भिक

१. संक्षिप्त नाम र प्रारम्भ:

- (१) यो निर्देशिकाको नाम श्रमजीवी महिलाहरु प्रति कार्यस्थलमा हुने यौन उत्पीडन नियन्त्रण गर्ने निर्देशिका, २०६५ रहेकोछ ।
- (२) यो निर्देशिका २०६५ साल पौष १ देखि नेपालभर लागु हुनेछ ।

२. परिभाषा:

विषय वा प्रसंगले अर्को अर्थ नलागेमा यो निर्देशिकामा

- (क) "श्रमजीवी" भन्नाले पारिश्रमिक लिइ वा नलिई पूरा वा आंशिक समयमा रेष्टुरेन्ट, मसाज पार्लरमा काम गर्ने महिला सम्भन्नु पर्छ । सो शब्दले अन्य कामदारलाई समेत जनाउछ ।
- (ख) "कार्यस्थल" भन्नाले श्रमजीवी महिलाले काम गर्ने रेष्टुरेन्ट, मसाज पार्लरलाई जनाउछ ।
- (ग) "रेष्टुरेन्ट" भन्नाले डान्स रेष्टुरेन्ट, डान्स वार, क्याविन रेष्टुरेन्टलाई सम्भन्नु पर्छ । यो शब्दले दोहोरी साँभू समेतलाई समेत जनाउनेछ ।
- (घ) "मसाज पार्लर" भन्नाले शुल्क लिई वा नलिई मालिसको सेवा प्रदान स्थललाई सम्भन्नुपर्छ । यो शब्दले रेष्टुरेन्टहरुले प्रदान गर्ने गरेको मसाज सेवा समेतलाई जनाउछ ।
- (ङ) "यौन शोषण" भन्नाले कार्यस्थलमा काम गर्ने महिलाहरुलाई यौन उत्तेजनामा ल्याउने वा आफू स्वयं यौन उत्तेजनामा आउने हिसावले जिस्क्याउने, बोल्ने वा कुनै प्रकारको यौन ईशारा प्रदर्शन गर्ने गराउने लगायतका सम्पूर्ण कार्यलाई जनाउछ । यो शब्दले शुल्क लिई वा नलिई वेश्यावृत्तिमा संलग्न हुन बाध्य पार्न लगाउने लगायतका व्यवहारलाई समेत जनाउनेछ ।

- (च) "धनी" भन्नाले रेष्टुरेन्ट, मसाजपार्लर, आदिको संस्थापक, व्यवस्थापक, वा संचालक समेतलाई सम्झनु पर्छ ।
- (छ) "सेवाग्राही" भन्नाले रेष्टुरेन्ट तथा मसाज पार्लरले प्रदान गर्ने सेवा लिन आउने व्यक्तिलाई सम्झनु पर्छ ।
- (ज) "समिति" भन्नाले दफा १४ बमोजिम गठित अनुगमन एवं कारवाही समितिलाई सम्झनु पर्छ ।

परिच्छेद-२
व्यवसाय दर्ता, संचालन

३. दर्ता नगराई व्यवसाय संचालन गर्न नहुने:-

- (१) रेष्टुरेन्ट, मसाज पार्लर जस्ता व्यवसाय दर्ता नगरि संचालन गर्न पाइने छैन ।
- (२) यो निर्देशिका जारी भएपछि पहिलो पटक दर्ता नगराई संचालनमा रहेका दफा ३(१) बमोजिमका रेष्टुरेन्ट, मसाज पार्लरहरु तीन महिनाभित्र दर्ता गराइ सक्नुपर्नेछ ।
- (३) उपदफा (२) बमोजिमका रेष्टुरेन्ट, मसाज पार्लरहरु यो निर्देशिका लागु भएपछि जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा दर्ता गर्नुपर्नेछ ।

४. लगत विवरण प्रस्तुत गर्नुपर्ने :-

- (१) आफ्नो व्यवसायमा संलग्न श्रमजीवी महिला एवं पुरुषको नाम थर वतन सहितको वैयक्तिक विवरणको लगत ३ प्रति तयार गरी एक प्रति आफूसंग १ प्रति नजिकको प्रहरी कार्यालय तथा

एकप्रति प्रमुख जिल्ला अधिकारी समक्ष प्रस्तुत गर्नुपर्नेछ ।

- (२) उपदफा (१) बमोजिम तयार गरिएको विवरणहरु गोप्य रहने छन् ।

५. व्यवसाय सञ्चालन गर्ने शर्त एवं अवधि -

- (१) रेष्टुरेन्ट, मसाज पार्लर आदिको व्यवसाय सञ्चालन गर्दा वरपरका, घर र बासिन्दालाई असर नपर्ने गरी संचालन गर्नुपर्दछ ।
- (२) रेष्टुरेन्ट, मसाज पार्लर आदि व्यवसाय सञ्चालन गर्दा त्याँहाबाट निस्केको ध्वनि बाहिर ननिस्कने प्रवन्ध गर्नुपर्नेछ ।
- (३) रेष्टुरेन्ट, मसाज पार्लरआदि व्यवसायको सञ्चालन समय नेपाल सरकारले तोके बमोजिम हुनेछ ।
- (४) श्रमजीविहरुलाई कार्य समाप्त पश्चात सुरक्षित रूपमा वासस्थानसम्म पुऱ्याउने प्रवन्ध गर्ने जिम्मा सम्बन्धित धनीको हुनेछ ।
- (५) प्रत्येक रेष्टुरेन्ट, मसाज पार्लर आदि व्यवसायिक कार्यस्थलको वातावरण स्वच्छ हुनुपर्नेछ ।
- (६) तोकिएको शर्तको अधीनमा रहे नरहेको सम्बन्धमा अनुगमन गर्ने अधिकार प्रहरी तथा प्रमुख जिल्ला अधिकारी तथा अनुगमन तथा कारवाही समितिलाई हुनेछ ।
- (७) तोकिएको शर्त विपरीत काम भएको पाइएमा समितिले त्यस्तो रेष्टुरेन्ट, मसाज पार्लर व्यवसाय बन्द गर्ने वा अन्य उपयुक्त आदेश दिन सक्नेछ ।

६. पारिश्रमिक नदिई काममा लगाउन नहुने:

यो निर्देशिका जारी भएपछि, श्रमजीवी र धनी बीच आपसी सहमतिको आधारमा तय गरिएको अवस्थामा बाहेक नेपाल सरकारद्वारा निर्धारित न्यूनतम पारिश्रमिक नदिई काममा लगाउन हुदैन । त्यसरी आपसी सहमतिमा पारिश्रमिक निर्धारण गर्दा नेपाल सरकारद्वारा निर्धारित न्यूनतम पारिश्रमिक भन्दा कम लिने गरी निर्धारण गर्न पाईने छैन ।

७. सूचनापाटी टास्नु पर्ने:

रेष्टुरेन्ट, मसाज पार्लर आदिमा प्रवेश गर्नासाथ सबैले देख्न सक्ने ठाउँमा गर्न नहुने कामको सूचना पाटी राख्नुपर्ने छ ।

परिच्छेद-३

गर्न नहुने काम

८. यौन उत्पीडन:-

कार्यस्थलमा देहायका काम कारवाही गरेमा वा गर्न लगाएमा श्रमजीवी महिलालाई यौन उत्पीडन दिएको मानिनेछ:

- (क) शारिरिक सम्बन्धको लागि प्रस्ताव या माग गर्नु
- (ख) यौन एवं उत्तेजक भाषा तथा उत्तेजक नृत्य, गीतको प्रयोग गर्नु
- (ग) श्रमजीवी महिलाले देखेगरी अशिलल साहित्य, पोष्टर, पर्चा पम्पलेट आदि राख्नु, टास्नु, प्रदर्शन गर्नु, गराउनु ।
- (घ) यौन सम्बन्धी छेडखानी गर्नु,

- (ङ) शारिरिक, मौखिक या यौन सम्बन्धी आचरण प्रस्तुत गरेमा
- (च) यौन विकार उत्पन्न हुने अन्य कुनै पनि व्यवहार गरे गराएमा,
- (छ) उत्तेजक पोशाक लगाई नृत्य गर्न गीत गाउन बाध्य पारेमा

९. यौन शोषण:-

कार्यस्थलमा देहायका काम कारवाही गरेमा वा गर्न लगाएमा यौनशोषण गरेको मानिनेछ:

- (क) आर्थिक प्रलोभन दिइ वा नदिई कसैसंग यौन सम्बन्ध स्थापित गर्न बाध्य पारेमा वा पार्न लगाएमा,
- (ख) श्रमजीवी महिलालाई थप आर्थिक सुविधा, पदोन्नति दिने दिलाउने भनी लालचमा पारी वा आश्वासन दिई यौन सम्बन्ध कायम राखेमा वा राख्न लगाएमा,
- (ग) शुल्क वा रकमको प्रस्ताव गरी श्रमजीवी महिलासंग यौन सम्बन्ध राखेमा राख्न प्रयत्न गरेमा
- (घ) यौन सम्बन्ध राख्ने वा नराख्ने जुनसुकै उद्देश्यले श्रमजीवी महिलाको कुनै पनि अंग स्पर्श गरेमा वा आफ्नो अंग स्पर्श गर्न लगाएमा
- (ङ) मदिरा या त्यस्तै प्रकारका लागु पदार्थको सेवन गरी, गराई परिच्छेद ३ मा उल्लेखित काम कारवाही गरे गराएमा
- (च) ईच्छा विपरीत बाध्यतामा पारी यौन सम्बन्धमा राखेमा,

१०. अमर्यादित व्यवहार गर्न नहुने:-

कार्यस्थलमा महिला श्रमजीवीहरू प्रति उनीहरूको मर्यादामा आंच पुग्ने देहायका कुनै पनि काम कारवाही गर्न गराउन हुदैन:

- (क) सेवाग्राहीसँग बसी मदिरा लगायतका लागु पदार्थ सेवन गर्न गराउन,
- (ख) श्रमजीवी महिलालाई कार्यस्थलमा सेवाग्राहीसँग बसी धुम्रपान गर्न लगाउन,
- (ग) अश्लिल एवं यौन अर्थ दिने शब्दवाट सम्बोधन गर्न गराउन,
- (घ) आफू आफूमा श्रमजीवी महिलाले सुन्ने गरी वा सुनाउने उद्देश्यले यौन सम्बन्धी हसी मजाक गर्न गराउन तथा महिलासँग सो उद्देश्यले हसी मजाक गर्न, गर्ने प्रयत्न गर्न गराउन,
- (ङ) श्रमजीवी महिलाको शरीर वा नग्न प्रदर्शन गर्न लगाउन वा प्रदर्शन गर्न बाध्य पार्न

परिच्छेद ४

काम कर्तव्य र अधिकार

११. धनीको काम, कर्तव्य र अधिकार:-

रेष्टुरेन्ट, मसाज पार्लर लगायतका व्यवसाय संचालन गर्ने धनीको देहायका काम कर्तव्य र अधिकार हुनेछ।

- (क) कार्यस्थलमा श्रमजीवी महिलाको मर्यादामा असर पुग्ने गतिविधिहरू रोक्न लगाउने,

- (ख) सेवाग्राहीले श्रमजीवी महिलालाई अमर्यादित, अभद्र एवं यौनजन्य काम कारवाही गरेमा वा गर्न लगाएमा त्यसबाट सुरक्षा प्रदान गर्ने, गराउने,
- (ग) श्रमजीवी महिलाको सुरक्षाको यथोचित प्रवन्ध गर्ने, गराउने,
- (घ) कार्यस्थलमा श्रमजीवी महिलाको शारिरिक एवं मानसिक शोषण हुनबाट रोक्ने तथा महिलालाई हुने कुनै पनि अलाभकारी स्थितिको अन्त्य गर्ने,
- (ङ) श्रमजीवी महिलाहरूले गरेको गुनासोको तत्काल समाधान गर्ने गराउने,
- (च) महिला श्रमजीवीलाई मौखिक, शारिरिक, मानसिक रूपमा यौनजन्य एवं अन्य दुर्व्यवहार हुने किसिमको कार्य गर्न, बोल्न एवं इशारा गर्न गराउनबाट रोक्ने,
- (छ) रेष्टुरेन्ट, मसाज पार्लर आदिमा कुनै सेवा ग्राहीले यो निर्देशिका बमोजिम वा प्रचलित कानून बमोजिम गर्न नहुने काम गरेमा त्यस्तो सेवाग्राहीबाट श्रमजीवी महिलालाई बचाउन वा निजलाई रेष्टुरेन्ट वा मसाज पार्लरबाट निकाल्न सुरक्षकको व्यवस्था गर्नुपर्नेछ।
- (ज) धनीले श्रम सम्बन्धी कानून र अन्य कानून पूर्ण रूपले पालन गर्नुपर्नेछ।

१२- सेवाग्राहीका काम कर्तव्य:

रेष्टुरेन्ट, मसाज पार्लरमा आउने सेवाग्राहीको कर्तव्य देहाय बमोजिम हुनेछ:

- (क) श्रमजीवी महिला प्रति सम्मानजनक व्यवहार गर्ने,

- (ख) श्रमजीवी महिलासंग उनीहरुको मर्यादामा आंच पुग्ने कुनै पनि काम, व्यवहार गर्न हुदैन ।
- (ग) मादक पदार्थ सेवन गरी हो हल्ला गर्न एवं महिलाप्रति अभद्र व्यवहार गर्न हुदैन,
- (घ) परिच्छेद ३ मा निषेधित गरिएको काम गर्न हुदैन,
- (ङ) परिच्छेद ३ अन्तर्गतका काम कारवाहीहरु गर्ने, गर्न लगाउने, सोको दुरुत्साहन दिन नहुने ।

१३. समितिको काम कर्तव्य र अधिकार:-

दफा १५ वमोजिम गठित अनुगमन एवं कारवाही समितिको काम कर्तव्य र अधिकार देहायवमोजिम रहेका छन्:

- (क) समिति समक्ष परेका उजुरीको छानवीन गर्ने गराउने,
- (ख) समितिले समय समयमा श्रमजीवी महिला रहेको कार्य स्थल रेष्टुरेन्ट, मसाज पार्लरमा आकस्मिक निरीक्षण गर्न सक्नेछ । त्यसरी निरीक्षक गर्दा परिच्छेद ३ मा लेखिएको गर्न नहुने काम भइरहेको वा हुन लागेको वा हुने आशंकाको विद्यमानता रहेको देखेमा तत्काल त्यस्ता कार्यहरु नियन्त्रण गरी आवश्यक कारवाही प्रक्रिया शुरु गर्नेछ ।
- (ग) श्रमजीवी महिला कार्यरत रहेको स्थानलाई अझ बढी व्यवस्थित एवं मर्यादित बनाउन आवश्यक देखिएका काम गर्ने,
- (घ) श्रमजीवी महिलासंग सम्बन्धित विषयमा समितिले आवश्यक निर्देशन

दिन सक्नेछ । सो निर्देशनको पालन गर्नु सम्पूर्ण धनीहरुको कर्तव्य हुनेछ ।

- (ङ) रेष्टुरेन्ट, मसाज पार्लरलगायतका कार्यस्थलमा निर्देशिका वा प्रचलित कानून विपरीत काम भएको छ छैन अनुगमन गर्ने गराउने ।
- (च) निर्देशिकाको पालना नभएको देखेमा पहिलोपल्ट सचेत गराउने दोश्रोपल्टदेखि त्यस्तो व्यवसाय बन्द गराउने ।
- (छ) रेष्टुरेन्ट, मसाज पार्लरमा कानून विपरीत कार्य भएको देखेमा वा तत् सम्बन्धमा कुनै उजुरी परेमा सो सम्बन्धमा आवश्यक छानविन एवं कारवाहीको लागि सम्बन्धित निकायमा पठाउने ।
- (ज) सम्बन्धित निकायले पनि प्राप्त उजुरी उपर तुरुन्त छानविन अनुसन्धान शुरु गरी संकलित सबूद प्रमाणको आधारमा कारवाही अगाडि बढाउनु पर्छ ।
- (झ) रेष्टुरेन्ट, मसाज पार्लरमा गर्न पाईने नपाईने विषयमा प्रचार प्रसार गर्ने गराउने

परिच्छेद -५ उजुरी एवं कारवाही

१४. उजुरी :-

- (१) परिच्छेद ३ अन्तर्गतको निषेधित कार्यबाट कुनै श्रमजीवी पीडित भएमा वा पीडित हुने आशंका भएमा पीडित आफैले वा सोको वारेमा जानकारीप्राप्त गर्ने जोसुकैले पनि दफा १५ वमोजिम

- गठित समिति समक्ष वा नजिकको प्रहरी कार्यालयमा आफूले देखे, सुनेजानेको सम्पूर्ण कुरा खुलाई उजुरी दिन सक्नेछ ।
- (२) प्रहरी कार्यालयमा उजुरी परेको भए सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले तत्काल पीडितको स्वास्थ्य एवं सुरक्षाको प्रबन्ध गरी प्राप्त उजुरी तुरुन्त समिति समक्ष पेश गर्नुपर्नेछ । समितिले पनि तुरुन्त आवश्यक कारवाही शुरु गर्नुपर्नेछ ।
- (४) यो निर्देशिका बमोजिम गरिने सम्पूर्ण काम कारवाहीहरू गोप्य हुनेछन् । कुनैपनि तथ्य प्रकाशित गर्नुपरेमा समितिको अनुमति लिई परिवर्तित नामवाट मात्र प्रकाशित गर्न सकिनेछ ।
- (५) उजुरी छानविन गर्दा श्रमजीवि महिलालाई यस निर्देशिका बमोजिमको गर्न नहुने काम गरेको पाइएमा त्यस्तो कार्य रोक्ने सम्बन्धमा धनीलाई आवश्यक निर्देशन दिनसक्नेछ । यसरी दिइएको निर्देशनको पालना गर्नु सम्बन्धित धनीको कर्तव्य हुनेछ ।

परिच्छेद ६
समिति

१५. जिल्ला अनुगमन एवं कारवाही समिति:-

- (१) प्रत्येक जिल्लामा यो निर्देशिकाको प्रयोजनकोलागि एक समिति रहनेछ । सो समितिको नाम जिल्ला अनुगमन एवं कारवाही समिति हुनेछ ।

(२) समितिको गठन देहाय बमोजिम हुने छ ।

- (क) प्रमुख जिल्ला अधिकारी... अध्यक्ष
(ख) प्रमुख जिल्ला प्रहरी कार्यालय.... सदस्य
(ग) प्रमुख जिल्ला महिला विकास कार्यालय,
सो नभएको जिल्लामा स्थानीय
विकास अधिकारी..... सदस्य

(३) समिति एक स्थायी समिति हुनेछ ।

(४) समितिले आफ्नो कार्यविधि आफै निर्धारण गर्नेछ ।

१६. प्रचलित कानून बमोजिम हुने:

(१) यो निर्देशिकामा व्यवस्था भएदेखि वाहेक अन्य कुराहरू प्रचलित कानून बमोजिम हुनेछ ।

(२) यो निर्देशिकामा लेखिएका कुराहरूले पीडित पक्षले प्रचलित कानूनबमोजिम कारवाही चलाउन पाउने कुरामा असर पार्ने छैन ।

न्या.वलराम के.सी.

न्या.कल्याण श्रेष्ठ

इति सम्बत २०६५ साल मंसिर १३ गते रोज
६ शुभम ।

निर्देशिका तयार गर्न सहयोग गर्ने:

इजलासअधिकृत राजेन्द्रकुमार आचार्य

निर्णय नं. ७९९६ ने.का.प. २०६५

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री बलराम के.सी.
माननीय न्यायाधीश श्री ताहिर अली अन्सारी
सम्बत् २०६२ सालको रिट न. २९८३
आदेश मिति: २०६५।५।२।२

मुद्दा:- उत्प्रेषण ।

निवेदक: यज्ञध्वजको नाति तिलकध्वजको छोरा
का.जि.डांछी गा.वि.स. वाडा नं. २
वस्ने बर्ष ४७ को अवकाश प्राप्त
भनिएको प्रहरी निरीक्षक दिवाकर
थापा

विरुद्ध

विपक्षी: नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा
मन्त्रीपरीषदको कार्यालय सिंहदरवार
समेत

- प्रहरी ऐनले पहिलो कारवाही निर्णय गर्ने प्रहरी विशेष अदालतको फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धमा कुनै विशेष व्यवस्था नगरेवाट फैसला कार्यान्वयनका सामान्य सिद्धान्त र प्रकृत्या स्वतः आकर्षित हुनुपर्ने ।

(प्रकरण नं. ५)

- फैसला भएको मुद्दामा पुनरावेदन लाग्ने व्यवस्था भई पुनरावेदनको अवस्था बाँकी रहदै वा पुनरावेदन विचाराधीन रहेको अवस्थामा पहिलो मुद्दामा पहिलो तहको फैसलालाई नै आधार बनाई विपरीत असर पर्ने गरी

अर्कै ऐन नियम अनुसार अन्य कारवाही निर्णय गर्न नमिल्ने ।

- प्रारम्भिक तहको फैसलाको आधारमा अर्को कारवाही निर्णय गर्दै जाने हो भने पहिलो मुद्दाको पुनरावेदकीय प्रकृत्या निष्प्रयोजन र त्यसमा हुने निर्णय निरर्थक हुन जाने ।
- पुनरावेदन गर्न पाउने हक कानूनी हक भएकाले कानूनले नै प्रदान गरेको यस हकलाई निरर्थक र निष्प्रभावी बनाउने गरी कुनै काम कारवाही गर्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं. ७)

निवेदक तर्फवाट: विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता
किशोर कुमार अधिकारी, अधिवक्ताहरु
हरि उप्रेती र मनोज दवाडी

विपक्षी तर्फवाट: विद्वान सहन्यायाधिवक्ता
ऋषिराम दवाडी

अवलम्बित नजीर:

आदेश

न्या.ताहिरअलि अन्सारी: नेपाल
अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा
८८(२) वमोजिम यस अदालतमा दायर हुन
आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको साक्षिप्त तथ्य र
ठहर यसप्रकार छ :

म निवेदकले २०४०।१२।३० मा प्रहरी
सहायक निरीक्षक पदमा नियुक्ति पाई
इमान्दारीपूर्वक पदीय जिम्मेवारी पूरा गरेकोले
२०४४।५।१५ मा प्रहरी नायव निरीक्षक पदमा
बढुवा पाएको, र २०५३।३।१९ मा प्रहरी
निरीक्षक पदमा बढुवा पाई विभिन्न स्थानमा

रही आफ्नो क्षमताले भ्याए सम्म पदीय जिम्मेवारी पूरा गरी आएको क्रममा २०५७।१।२१ मा प्रहरी चौकी किहुं टेक्रे स्ट्रयाईकिड बेस क्याम्पमा काज सुरुवा भएको हुं ।

उक्त वेस क्याम्पमा कार्यरत रहंदाको अवस्थामा मेरो गर्धनमा फोकाको रुपमा हड्डी बढेको जस्तो देखिदै आएको र दिन प्रतिदिन बढ्दै गै पीडा समेत हुन लागेको हुंदा २०५७।१।२१ मा पश्चिमान्चल क्षेत्रीय अस्पताल पोखरामा जँचाउंदा उपचारको लागि काठमाडौं जान रिफर गरेकोले गै काठमाडौं मेडिकल कलेज शिक्षण अस्पतालमा जँचाउंदा गर्धनमा पलाउंदै आएको मासुको डल्लो सल्यक्रियाद्वारा भिक्नु पर्ने भनी ०५।७।१०।१० गतेको अपरेशन डेट समेत तोकिदिएको थियो ।

तत् पश्चात वेश क्याम्प डिउटीमा आई कार्यरत हुंदा स्ट्राईकिड कार्यमा खटिएको कारण निर्धारित दिन समयमा उपस्थित हुन नसक्दा अपरेशन हुन सकेन । गर्धनको पिडा बढ्दै गएको र गर्धन चलाउन समेत कठिनाई भएकोले उपचारार्थ वीरेन्द्र प्रहरी अस्पताल काठमाडौं जान पाउं भनी क्र.सं. ११२ को सन्चारद्वारा प्रत्यर्थी जिल्ला प्रहरी कार्यालय तनहुंमा आवेदन गर्दा आवश्यक उपचारको लागि सो अस्पतालमा पठाउन भनी प्रत्यर्थी पश्चिम क्षेत्रीय प्रहरी कार्यालयलाई ०५।७।११।१८ मा सिफारिस भै गएकोमा प्रेस्क्रिप्सन प्रमाणको माग भै पेसेन्ट बुक समेतको उपचार सम्बन्धी सम्पूर्ण कागजहरु मिति २०५७।११।२४ र २०५७।१२।३ को पत्रद्वारा प्रत्यर्थी जिल्ला प्रहरी कार्यालयले

क्षेत्रीय प्रहरी ईकाई कार्यालयमा पठाएको थियो ।

स्वास्थ्य स्थिति विग्रदै गै सकेको हुंदा वाध्य भै २०५८।२।११ गते त्रि.वि.वि. शिक्षण अस्पताल गै जांच गराउंदा २०५८।२।२६ गतेको अपरेशन डेट दिइयो । तत् पश्चात जि.प्र.का. तनहुंमा ०५।८।२५ गते उपस्थित भै अपरेशन तोकिएको समेत यथार्थ कुरा अवगत गरी थप विदाको माग गर्दा कुनै सुनवाई भएन । सो अवधिसम्म कार्यालयमा उपस्थित भै कामकाज गर्न सक्ने अवस्था नै नभएको हुंदा संचित विरामी विदावाट कट्टा हुने गरी ३० दिनको थप विरामी विदा पाउं भनी अस्पतालको प्रेस्क्रिप्शनको प्रतिलिपि समेत साथै राखी २०५८।२।८ मा एक्सडेल कुरीयरद्वारा प्रत्यर्थी जि.प्र.का. तनहुंमा निवेदन पठाएं । अस्पतालको विविध कारणले गर्दा २०५८।२।२६ मा अपरेशन हुन नसकी ०५।८।३१ को मिति दिइयो र सो दिन अपरेशन कार्य सम्पन्न भयो । शल्यकृया पश्चात २०५८।३।७ गते सम्पर्क गर्नु भन्ने राय सल्लाह अनुसार सम्पर्क गर्दा टांका काट्न भनिएवाट टांका काटी कटाई लगत्तै सो सम्पूर्ण कुराको जानकारी टेलिफोनवाट प्रत्यर्थी जि.प्र.का.लाई अवगत गराउंदा विदा स्वीकृत नभएको कारण तपाईं उपर कारवाहीगर्न प्रहरी विशेष अदालत गठन भै सकेको छ भन्ने जानकारी पाएं । तत् पश्चात प.क्षे.प्र.वि. अदालतको म्याद समेत प्राप्त हुन आएकोले २०५८।४।२६ मा उपस्थित भै स प्रमाण वयान गरी पुर्पक्ष गर्दै आएको थिएं । मुद्दा कारवाहीको क्रममा प्रहरी ऐन, २०१२ को दफा ३४ को (ग) र (घ) अन्तर्गतको

कसूर कायम गरी म निवेदकलाई १५ दिन कैद र एक महिनाको तलव बराबर जरिवाना हुने भनी पश्चिमान्चल क्षेत्रीय प्रहरी विशेष अदालतबाट २०५८।६।१० मा फैसला भयो । उक्त फैसलामा चित्त नवुभी ०५८।१।२० मा पुनरावेदन गर्दा सो फैसला केही उल्टी भै प्रहरी ऐन, २०१२ को दफा ३४(घ) को कसूरमा १५ दिन कैद गर्ने गरेको फैसला वेमुनासिव ठहरी एक महिनाको तलव रकम बराबर जरिवाना मात्र हुने ठहरी केन्द्रिय प्रहरी विशेष अदालतबाट ०६०।८।२६ मा फैसला भै अन्तिम रूपमा रहेको छ । यसरी केन्द्रिय प्रहरी विशेष अदालतबाट फैसला हुनु पूर्व नै अर्थात् मेरो पुनरावेदन विचाराधीन अवस्थामा रहेका वखत पश्चिमान्चल प्रहरी विशेष अदालतको फैसलालाई आधार बनाई कैदको सजाय पाएको कर्मचारीलाई भविष्यमा सरकारी नोकरीको लागि अयोग्य नठहरिने गरी नोकरीबाट हटाई पाऊं भनी प्रत्यर्थी महानिरीक्षकज्यूले च.नं. ४६७ मिति ०५८।८।१५ को पत्र प्रत्यर्थी गृह मन्त्रालयलाई पठाएको रहेछ । सो पत्रको आधारमा श्री ५ को सरकारबाट खडा गरिएको निर्णय पर्चा भनी ०५८।१०।२७ मा तयार गरिएको २०५८।११।२७ मा प्रत्यर्थी गृह राज्यमन्त्रीज्यूबाट हस्ताक्षरित निर्णय गरी नोकरीबाट हटाइएको रहेछ ।

क्षेत्रीय प्रहरी विशेष अदालतबाट प्रहरी ऐन, २०१२ को दफा ३४ को (ग)(घ) को कसूरमा १५ दिन कैद र एक महिनाको तलव बराबर सम्म जरिवाना हुने भनी २०५८।६।१० मा फैसला भएको भएतापनि सो फैसला उपर म निवेदकले पुनरावेदन गर्दा

दफा ३४ (घ) को कसूर कायम गरेको हदसम्मको फैसला उल्टी भै एक महिनाको तलव रकम बराबर जरिवाना हुने भनी केन्द्रिय प्रहरी विशेष अदालतबाट २०६०।८।२६ मा फैसला भएको छ । २०५८।६।१० को फैसला उपर ऐ. दफा ३६(ख) वमोजिम २०५८।१।२० मा पुनरावेदन दर्ता भै मुद्दा केन्द्रिय प्रहरी विशेष अदालतको विचाराधिन रहेको अवस्थामा प्रत्यर्थी गृह राज्य मन्त्रीज्यूबाट भएको २०५८।११।२७ को निर्णय र सो निर्णयलाई सदर गर्ने गरेको प्रत्यर्थी श्री ५ को सरकार (म.प.) को निर्णयमा समेत न्यायिक मनको अभाव हुनका साथै प्रहरी नियमावली २०४९ को नियम ९५(२) को समेत प्रतिकूल भै त्रुटीपूर्ण भएकोले वदर गरिपाऊं भन्ने निवेदन दावी ।

निवेदक ०५८।१।२९ गतेबाट आफू खटिएको स्थान छाडी भागी हिडेकोले क्षेत्रीय प्रहरी विशेष अदालतबाट निजलाई प्रहरी ऐन २०१२ को दफा १०(१)(ख) वमोजिम सजाय भएकोले त्यस्तो अवस्थामा प्रहरी ऐन २०१२ को दफा १०(१) वमोजिम सफाइको मौका दिई रहनु नपर्ने देखिंदा निवेदकलाई प्रहरी नियमावली वमोजिम भविष्यमा सरकारी सेवाको लागि अयोग्य नठहरिने गरी मिति ०५८।१०।२७ मा गृह राज्यमन्त्रीबाट भएको निर्णय पर्चालाई सदर गर्ने गरी मिति ०६२।५।१५ मा मन्त्रपरिषदबाट कानून वमोजिम भएको निर्णयको विषयलाई लिएर दिएको रिट निवेदन आधारहिन भएकोले खारेज गरिपाऊं भन्ने प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषदको कार्यालयको लिखित जवाफ ।

विपक्षी कानूनसम्मत तरिकाले गठन भएको सक्षम अदालतबाट दोषी करार भएको र कानूनले तोकेको अधिकारीवाटै निजलाई सेवाबाट हटाइएकोले निवेदकको कुनै कानूनी र मौलिक हक समेत हनन नगरिएको हुंदा रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने जिल्ला प्रहरी कार्यालय तनहुँको लिखित जवाफ ।

प्रहरी अधिकृत जस्तो जिम्मेवार ओहदामा रहेको निवेदकले खटाएको स्थानमा आफ्नो कर्तव्य पूरा गर्नुपर्नेमा पद अनुसारको आचरण पूरा नगरी लामो समयसम्म विना जानकारी आफूखुसी गैरहाजिर रहेपछि, कानून वमोजिम कारवाही भएको हुंदा रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने क्षेत्रीय प्रहरी इकाई कार्यालय पोखराको लिखित जवाफ ।

रिट निवेदक उपर प्रचलित कानून वमोजिम नै कारवाही र सजाय भएको हुनाले निजको मौलिक हक अधिकार हनन भएको भन्ने आधारमा रिट जारी हुनसक्ने अवस्था नहुंदा रिट खारेज गरिपाऊँ भन्ने गृहमन्त्रीको लिखित जवाफ ।

निवेदकलाई क्षेत्रीय प्रहरी विशेष अदालत र केन्द्रिय प्रहरी विशेष अदालत समेतबाट दोषी ठहर गरी कारवाही भएको स्थितिमा गृह मन्त्रालयको निर्णयले प्रहरी सेवाबाट रिटपूर्वक हटाइएकोले रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने प्रहरी प्रधान कार्यालय र प्रहरी महानिरीक्षकको संयुक्त लिखित जवाफ ।

नियमवमोजिम आजको दैनिक पेशी सूचिमा चढी पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा निवेदकका तर्फबाट उपस्थित विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता किशोरकुमार अधिकारी, अधिवक्ताहरु हरि उप्रेती र मनोज दवाडीले

वहस गर्नुभयो । यस्तै विपक्षीका तर्फबाट विद्वान सह-न्यायाधिवक्ता ऋषिराम दवाडीले वहस गर्नुभयो ।

निवेदकका तर्फबाट वहस प्रारम्भ गर्दै विद्वान अधिवक्ताहरुले निवेदक प्रहरी चौकी किहुँ तनहुँमा कार्यरत रहेको अवस्थामा गर्धनमा हड्डी वढेको जस्तो देखिई पीडा भएको कारण काठमाडौँ मेडिकल कलेजमा जंचाउंदा शल्यकृया गर्नुपर्ने भनी ०५७१०११० गते अपरेशनको समय तोकिएकोमा सो दिन अपरेशन हुन नसके पछि विरेन्द्र प्रहरी अस्पतालमा गई उपचार गर्न पाऊँ भनी जिल्ला प्रहरी कार्यालय तनहुँमा निवेदन दिई कारवाही चल्ने क्रममा वीरेन्द्र प्रहरी अस्पतालमा उपचार गराउन रमाना नदिएको हुंदा त्रि.वि. शिक्षण अस्पतालमा मिति ०५८।३।१ मा अपरेशन गराएको छ । यस्तो स्थितिमा शुरुमा उपचारको लागि ६ दिन विदा दिएपनि उपचार गराउन उक्त समय अपर्याप्त भएकोले विरेन्द्र प्रहरी अस्पतालमा उपचार गराउन अनुरोध गरेको र विदा माग गरिरहेको अवस्थामा विना सूचना अनुपस्थित भएको भन्ने आधारमा नोकरीवाट हटाउने निर्णय अन्यायपूर्ण र कानून विपरीत छ । निवेदकलाई प्रहरी विशेष अदालतले कैद र जरिवाना गरेको फैसला उपर निवेदकको पुनरावेदन केन्द्रिय प्रहरी विषेश अदालतमा विचाराधीन रहेकै अवस्थामा निजलाई कैद पाएको भनी स्पष्टिकरण समेत नलिई नोकरीवाट हटाएको छ, तर निवेदकलाई केन्द्रिय प्रहरी विशेष अदालतबाट कैद नगर्ने फैसला भएको छ । यस्तो अवस्थामा प्राकृतिक न्यायको प्रतिकूल प्रहरी नियमावली २०४९ को नियम ८८(छ)

लगाएर नोकरीवाट हटाइएको निर्णय प्रहरी ऐन २०१२ को दफा १०(१)(ख) र (ग) समेतको प्रतिकूल भई वदर भागी हुंदा रिट जारी हुनुपर्छ भन्ने समेत वहस गर्नुभयो ।

विपक्षीका तर्फबाट उपस्थित विद्वान सह न्यायाधीवक्ताले देशको शान्ति सुरक्षामा चुनौती रहेको अवस्थामा आफ्नो प्रहरी चौकीको कमाण्ड सम्हालेर वस्तु पर्ने जिम्मेवार प्रहरी अधिकृत कर्मचारीले आफ्नो जिम्मेवारीप्रति विमुख भई विना सूचना कार्यालय छाडि हिडेको अवस्था छ । अपरेशनको मिति पटक पटक सरेवाट निवेदक गम्भीर रोगवाट पीडित नभएर पनि आफ्नो कार्यालयमा हाजिर भएनन् भन्ने देखिन्छ । नोकरीवाट हटाउने निर्णय हुंदा केन्द्रिय प्रहरी विशेष अदालतवाट निर्णय भैनसकेकोले प्रहरी विशेष अदालतले निवेदकलाई कैद समेत गर्ने गरेको फैसला कायमै रहेको छ । त्यसकारण कानून वमोजिम अधिकार प्राप्त व्यक्तिवाट भएको कारवाहीलाई अन्यथा भन्न नमिल्ने हुंदा रिट खारेज हुनु पर्छ भन्ने समेत वहस गर्नुभयो ।

विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता, अधिवक्ता र सह-न्यायाधिवक्ताको वहस सुनी निवेदन पत्र सहितको सम्पूर्ण मिसिल कागजात अध्ययन गरी हेर्दा निवेदकको माग वमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने हो वा होइन भन्ने सम्बन्धमा निर्णय गर्नुपर्ने देखिन आयो ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा आफू विरामी भई अपरेशन गराउनु पर्ने अवस्था आएकोले विदाको माग गरी उपचार गराउँदै गरेको अवस्थामा विदा स्वीकृत नगराएको भन्ने आधारमा प्रहरी विशेष अदालत गठन

गरी कारवाही निर्णय गरेको र सोही आधारमा स्पष्टिकरण समेत नलिई सेवावाट हटाउने गरी गृह राज्यमन्त्रीवाट भएको निर्णय र सोलाई सदर गर्ने गरेको मन्त्रिपरिषदको निर्णय कानून विपरीत भएकोले वदर गरिपाऊं भन्ने निवेदन दावी भएकोमा आफू खटिएको स्थान छाडी भागी हिडेका निवेदकलाई कानून वमोजिम सेवावाट हटाउने कारवाही गरिएको र अधिकार प्राप्त पदाधिकारीवाट निर्णय भएकोले रिट जारी हुनुपर्ने होइन भन्ने लिखित जवाफ रहेको देखिन्छ ।

३. यसमा निवेदकको कारवाहीसंग सम्बन्धित फाइल समेतको आधारमा घटनाक्रम अध्ययन गर्दा निवेदक आफ्नो ड्युटीमा हाजीर नभएकोले कारवाही र सजाय गर्ने सम्बन्धमा पश्चिमान्चल क्षेत्रीय प्रहरी विशेष अदालत पोखरा समक्ष निजलाई प्रहरी ऐन, २०१२ को दफा ३४ वमोजिम कारवाही हुन जिल्ला प्रहरी कार्यालय तनहुंले अभियोग पत्र प्रस्तुत गरेकोमा ६ दिनको विदा अवधि पश्चात तुरुन्तै हाजिर हुनुपर्नेमा नभै खोजखबर गर्दा फेला नपरी मनासिव व्यहोरा समयमा नै दर्शाई आफ्नो आज्ञाकारिताको पालना नगरि अवज्ञा र लापरवाही गरी लामो समयसम्म गैर हाजिर हुने कार्यलाई स्वाभाविक मान्न नमिल्ने भनी प्रहरी ऐन २०१२ को दफा ३४(ग) र (घ) अन्तर्गतको कसूरमा १५ दिन कैद र एक महिनाको तलव वरावरको जरीवाना गर्ने गरी २०५८।६।१० मा क्षेत्रीय प्रहरी विशेष अदालतवाट फैसला भएको देखिन्छ । उक्त फैसला उपर निवेदकले केन्द्रिय प्रहरी विशेष अदालतमा दिएको पुनरावेदनमा सो अदालतले यी निवेदक प्रहरी

फोर्सवाट भागेको नभै विदा अस्वीकृत भएको तथ्यलाई अवज्ञा गरी उर्दी नमानेको भन्नेसम्म पुष्टि हुन आएकोले दफा ३४(घ) को कसूर समेत कायम गरी १५ दिन कैद सजाय गरेको हदसम्म पश्चिमान्चल क्षेत्रीय प्रहरी विशेष अदालत पोखराको इन्साफ नमिलेकोले सो हदसम्म उल्टी हुने र दफा ३४(ग) अनुसार एक महिनाको तलब रकम बराबर जरिवाना गरेको मनासिव हुने भनी पश्चिमान्चल क्षेत्रीय प्रहरी विशेष अदालत पोखराको फैसला केही उल्टी गर्ने गरी मिति ०६०१२६ मा केन्द्रिय प्रहरी विशेष अदालतले फैसला गरेको देखिन्छ ।

४. यी निवेदक उपर गरिएको कारवाही फायल हेर्दा सशस्त्र प्रहरीको स्ट्राइकिंग फोर्स वेसक्याम्पमा कार्यरत रहेका यी निवेदकको गर्धनमा फोका देखिएकोमा निजले सर्व प्रथम पश्चिमान्चल क्षेत्रीय अस्पताल पोखरामा औषधी उपचार गराई २०५७१०१०मा काठमाडौं मेडिकल कलेज अस्पतालवाट अपरेशनको मिति तोकिएको तर अपरेशन नभएको देखिन्छ । त्यसपछि आफ्नो काममा हाजिर रही पुनः मिति २०५८११२१ मा ६ दिनको विदा लिई काठमाडौं तर्फ गएको र त्रिभुवन विश्व विद्यालय शिक्षण अस्पतालवाट २०५८१२२६ को अपरेशन मिति तोकिएकोले २०५८१२१५ मा पुनः जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा उपस्थित भएको र औषधी उपचारका लागि २०५८१२१८ मा ३० दिनको विदा माग गरेको देखिन्छ । निजले माग गरेको विदा २०५८१२१९ मा अस्वीकृत भएको देखिन्छ । यी निवेदकले २०५८१२२१ मा ६ दिनको विदा लिई गएको भनी निवेदनमा

उल्लेख गरेको कुरालाई समर्थन गर्ने गरी २०५८१२१८ को नं ६९४ को जिल्ला प्रहरी कार्यालय तनहुको संचारमा अपरेशन गर्नु पर्छ भनी २०५८१२२१ मा तत्कालीन प्र.ना.उ लाई रिपोर्ट गरी काठमाडौं तर्फ लागेको र मिति २०५८१२१५ मा पुनः निज सम्पर्क गर्न आएको भन्ने समेत उल्लेख भएको देखिन्छ । साथै क्षेत्रीय प्रहरी विशेष अदालतमा यी निवेदक उपस्थित भई २०५८१२२६ मा वयान गरेको समेत देखिन्छ ।

५. यस घटनाक्रमको पृष्ठभूमिमा निवेदक उपरको मुद्दा सम्बन्धी फाइल हेर्दा प्रहरी ऐन, २०१२ को परिच्छेद ६ अन्तर्गतको कसूर गर्ने प्रहरी कर्मचारीका लागि सोही ऐनको दफा ३६ ले विभिन्न तहको प्रहरी विशेष अदालत गठन हुने व्यवस्था गरेको पाइन्छ । सोही ऐनको दफा ३६ख को उप दफा (१) र (२) ले तल्लो तहको प्रहरी विशेष अदालतको फैसला उपर माथिल्लो तहको प्रहरी विशेष अदालतमा पुनरावेदन लाग्ने व्यवस्था गरेको छ । प्रहरी ऐनले पहिलो कारवाही निर्णय गर्ने प्रहरी विशेष अदालतको फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धमा कुनै विशेष व्यवस्था नगरेवाट फैसला कार्यान्वयनका सामान्य सिद्धान्त र प्रकृत्या स्वतः आकर्षित हुनुपर्ने हुन्छ ।

६. यस सन्दर्भमा प्रहरी ऐन २०१२ को परिच्छेद ६ हेर्दा सोको दफा ३३ क मा गम्भीर प्रकृतिका “कडा अपराधहरु” उल्लेख गरिएको छ भने दफा ३३ ख को खण्ड(क) देखि (झ) सम्म केही कम गम्भीर प्रकृतिका “कडा अपराधहरुको” वर्गीकरण गरिएको छ । सो वाहेकका “अन्य अपराधहरु”

दफा ३४ को खण्ड (क) देखि (ढ) सम्म उल्लेख गरिएको पाइन्छ । यी निवेदक उपर उक्त दफा ३३(क) र ३३(ख) को कसूरमा नभई दफा ३४ को खण्ड (ग) र खण्ड (घ) को कसूरमा क्षेत्रीय प्रहरी विशेष अदालतमा मुद्दा चलाइएको हो । उक्त खण्ड (ग) मा “आफू माथिको प्रहरी कर्मचारीले दिएको कानूनी उर्दी नमानेमा” भन्ने छ, भने खण्ड(घ) मा “प्रहरी फोर्सवाट भागेको” कसूर उल्लेख गरिएको पाइन्छ । पहिलो तहको अर्थात क्षेत्रीय प्रहरी विशेष अदालतले यी निवेदकलाई उक्त दुवै कसूर अर्थात उर्दी नमानेको र प्रहरी फोर्सवाट भाग्ने समेतको कसूर गरेको ठहर गर्दै कैद र जरीवाना दुवै सजाय गरेको थियो भने सो उपरको पुनरावेदन सुन्ने केन्द्रिय प्रहरी विशेष अदालतले यी निवेदकलाई दफा ३४(ग) को कसूर गरेकोसम्म ठहराई जरीवानाको सजाय मात्र कायम राखेको पाइन्छ । साथै यी निवेदकले प्रारम्भमा ६ दिनको विदा स्वीकृत गराइ स्वास्थ्योपचारार्थ गएको तथ्य मिसिल प्रमाणवाट देखिन्छ, भनी निवेदकले लिएको प्रतिरक्षात्मक जिकिरलाई मिसिल सामेल प्रमाणहरुले पुष्टि गरेकोले यसलाई ग्रहण गर्दै प्रहरी फोर्सवाट भागेको भन्ने दफा ३४(घ) को कसूर वाट यी निवेदकलाई सफाई दिनुको अतिरिक्त तल्लो क्षेत्रीय प्रहरी विशेष अदालतले गरेको १५ दिने कैदको सजाय पनि नगर्ने भनी केन्द्रिय प्रहरी विशेष अदालतले फैसला गरेको छ ।

७. अब फैसला कार्यान्वयनको प्रचलित परिपाटी र प्रकृया हेर्दा सामान्यतया मुद्दाको अन्तिम तहवाट फैसला भए पछि त्यसको कार्यान्वयन हुने सामान्य कानूनी

व्यवस्था र प्रचलन रहेकोमा विवाद छैन । तर विशेष प्रकृतिका मुद्दाहरुमा पहिलो तहवाट भएको फैसला नै कार्यान्वयन गर्नुपर्ने हुन्छ । उदाहरणको लागि कैद सजाय लागेको व्यक्ति पहिलो तहको अदालतवाट सफाई पाएमा थुनामा रहे पनि तत्काल थुना मुक्त हुन्छ । तर, एउटा मुद्दामा भएको फैसलाको परिणाम स्वरुप अर्को ऐन नियम अनुसार कारवाही वा निर्णय गर्नुपर्ने भएमा सोको लागि पहिलो मुद्दाको अन्तिम निर्णय हुनु अनिवार्य हुन्छ । अर्थात फैसला भएको मुद्दामा पुनरावेदन लाग्ने व्यवस्था भई पुनरावेदनको अवस्था वांकी रहदै वा पुनरावेदन विचाराधीन रहेको अवस्थामा पहिलो मुद्दामा पहिलो तहको फैसलालाई नै आधार बनाई पहिलो मुद्दाको अभियुक्त पुनरावेदकलाई विपरीत असर पर्ने गरी अर्कै ऐन नियम अनुसार अन्य कारवाही निर्णय गर्न मिल्ने हुँदैन । त्यसरी प्रारम्भिक तहको फैसलाको आधारमा अर्को कारवाही निर्णय गर्दै जाने हो भने पहिलो मुद्दाको पुनरावेदकीय प्रकृया निष्प्रयोजन र त्यसमा हुने निर्णय निरर्थक हुन जान्छ । पुनरावेदन गर्न पाउने हक कानूनी हक हो । कानूनले नै प्रदान गरेको यस हक लाई निरर्थक र निष्प्रभावी बनाउने गरी कुनै काम कारवाही गर्न मिल्दैन ।

८. यस्तो अवस्थामा यी निवेदकलाई क्षेत्रीय प्रहरी विशेष अदालतको फैसला उपर पुनरावेदन गर्न पाउने कानूनी हक प्राप्त भए वमोजिम पुनरावेदन गर्न जनाउ दिएको र सो फैसला उपर पुनरावेदन परी विचाराधीन रहेकै अवस्थामा २०५८।६।१० को क्षेत्रीय प्रहरी विशेष अदालतको

फैसलालाई नै आधार बनाई यी निवेदकलाई २०५८।१०।२७ मा नोकरीवाट हटाउने गरी भएको काम कारवाही र निर्णय प्रहरी ऐन २०१२ को दफा ३६ ख र स्थापित न्यायिक परिपाटीको प्रतिकूल देखिन आयो । पुनरावेदन सुन्ने अदालतवाट विधाराधीन मुद्दाको निर्णयलाई नै निष्प्रयोजन गर्ने गरी भएको विभागीय कारवाही र सजाय कानून बमोजिम भएको भन्न मिल्ने देखिदैन ।

९. यी निवेदकले प्रहरी ऐन २०१२ को दफा ३४ को खण्ड (ग) र (घ) अन्तरगतको कसूर गरेको ठहरी निजलाई जरीवाना र कैद हुने ठहरेको भनी प्रहरी ऐन २०१२ को दफा १० (१) अनुसार सफाईको मौका दिइ रहन नपर्ने हुनाले दफा १०(१) को खण्ड (ख) को कसूरमा सजाय भएको भनी प्रहरी नियमावली २०४९ को नियम ८८ को खण्ड (ड) को कसूरमा ऐ. नियम ८४(छ) बमोजिम निवेदकलाई नोकरीवाट २०५८।१०।२७ मा हटाएको देखिन्छ । प्रहरी ऐनको दफा १० को उप दफा (१) को खण्ड (क) वा (ख) को अवस्थामा मात्र सफाईको मौका नदिई वा खण्ड (ग) अनुसार पर्चा खडा गरी प्रहरी कर्मचारीलाई सेवावाट हटाउन सकिने देखिन्छ । उक्त खण्ड (क) मा नैतिक पतन देखिने फौजदारी अभियोगमा कसूरदार ठहरी सजाय पाएको अवस्था छ भने खण्ड (ख) मा प्रहरी ऐन अन्तरगतको कसूरदार ठहरी कैद भएको अवस्था छ । उपरोक्त मध्ये २०५८।१०।२७ को निर्णय प्रहरी ऐनको दफा १०(१)(ख) को अर्थात यी निवेदकलाई कैद सजाय भएको भन्ने आधारमा नोकरीवाट हटाउने निर्णय भएको पाइन्छ । तर केन्द्रिय

प्रहरी विशेष अदालतवाट कैद सजाय नगर्ने निर्णय हुने वित्तिकै उक्त २०५८।१०।२७ को निर्णयले टेकेको दफा १०(१)(ख) को आधार स्वतः अस्तित्वहीन र खण्डित हुन पुगेको छ ।

१०. यसरी यी निवेदकलाई नोकरीवाट हटाउँदा आधार बनाएको प्रहरी नियमावली २०४९ को नियम ८८ (ड) हेर्दा आफ्नो पदको जिम्मेवारी अनुसार आचारण नगरेको प्रहरी कर्मचारीलाई सजाय गर्ने अधिकारीले नोकरीवाट हटाउन सक्ने देखिएता पनि ऐनको दफा १०(१)(ख) अनुसारको कैद सजाय पाएकोलाई आफ्नो पद र जिम्मेवारी अनुसार आचरण नगरेको भन्ने अर्थ लगाई हटाईएको देखिन्छ । सो वाहेकको उक्त नियम ८८ (ड) अनुसारका अन्य आधार लिएको देखिन आउदैन । त्यसकारण यी निवेदकले तल्लो अदालतवाट पाएको कैद सजाय माथिल्लो तहको अदालतवाट उल्टी भई कैद सजाय नहुने भए पछि निजलाई सफाईको मौका नदिनुपर्ने प्रहरी ऐनको दफा १०(१)(ख) को अपवादात्मक आधार कायम नरहेकोले सफाईको मौका दिन नपर्ने भनी अन्य अवस्था वा कानूनी आधार केही उल्लेख नगरि यी निवेदकलाई नोकरीवाट हटाएको २०५८।१०।२७ को निर्णय र त्यसलाई सोही निर्णयमा उल्लेखित आधारमा नै सदर गर्ने गरी नेपाल सरकार (म.प) वाट मिति २०६२।१।१५मा भएको निर्णय समेत मिलेको देखिएन । उक्त निर्णयहरूमा प्रहरी ऐन २०१२ को दफा १०, १०क दफा ११ र दफा ३६ख को त्रुटी विद्यमान रहेको देखिन्छ । यस्तो

अवस्थामा त्यस्ता निर्णयहरु कायम रहन सक्ने देखिन आएन ।

११. अब निवेदक माग वमोजिम उत्प्रेषण र परमादेशको आदेश जारी गर्नुपर्ने नपर्ने तर्फ विचार पर्ने हुन आउँछ । निवेदकको मुख्य दावी विभागीय कारवाही गरी निवेदकलाई नोकरीवाट हटाइएको २०५८।१०।२७ को निर्णय र त्यसलाई सदर गर्ने गरी २०६२।१।१५मा भएको नेपाल सरकार (म.प.) को निर्णय समेत कानून विपरीत भएकोले बदर गरी नोकरीमा पुनः बहाली गर्नु भनि परमादेशको आदेश जारी गरिपाऊँ भन्ने नै रहेको छ । प्रहरी ऐन २०१२ को परिच्छेद ६ दफा ३४ को (ग) र (घ) अन्तर्गतको कसूर ठहरी तिनै कानूनी प्रावधान अनुसार भएको सजाय उपर सोही ऐनको दफा ३६ ख अनुसार माथिल्लो तहको अदालतमा पुनरावेदन विचाराधीन रहेकै अवस्थामा तल्लो तहको फैसलाको आधारमा विभागीय कारवाही गरी नोकरीवाट हटाउन र प्रहरी ऐनको दफा ३४को खण्ड (घ) अन्तर्गत समेत सजाय पाई प्रहरी ऐनको दफा १०(१)(ख) अनुसार कैद सजाय भएको भन्ने आधारमा गरिएको विभागीय कारवाहीवाट प्रहरी नियमावलीको नियम ८८ को खण्ड (ड) अन्तर्गतको अवस्थामा नियम ८४(छ) अनुसार यी निवेदकलाई नोकरीवाट हटाइएको निर्णय कानून अनुरूप भएन भन्ने पनि माथि उल्लेख गरी सकिएको छ । यी निवेदक उपर प्रहरी नियमावली २०४९ अनुसार गरिएको विभागीय कारवाही निजले क्षेत्रीय प्रहरी विशेष अदालतवाट प्रहरी ऐन २०१२ को दफा ३४ को खण्ड (घ) अनुसार कैद सजाय पाएको

फैसला माथि विशेष रुपले निर्भर रहेको पाइन्छ । किनभने उक्त ऐन अनुसार मुद्दा चली कैद सजाय पाएको प्रहरी कर्मचारीलाई सफाईको मौका दिन नपर्ने भनी प्रहरी नियमावली २०४९ को नियम ८९(२)मा उल्लेखित व्यवस्था अवलम्बन गरिएको पाइन्छ । तर निवेदकले कैद सजाय पाएको फैसला उल्टी भई कैद सजाय नहुने फैसला भएवाट नोकरीवाट हटाउने गरी विभागीय कारवाही र निर्णयको कानूनी आधार कायम रहेको देखिन आएन । तसर्थ, यी निवेदकलाई नोकरीवाट हटाउने गरी भएको २०५८।१०।२७ को कानूनी त्रुटिपूर्ण निर्णय र सोही निर्णयलाई सदर गर्ने गरी २०६२।१।१५को नेपाल सरकार (म.प.)वाट भएको निर्णय पनि कायम रहीरहन नसक्ने हुनाले उत्प्रेषणको आदेश जारी गरी उक्त दुवै निर्णयहरु बदर गरी दिइएको छ ।

१२. अब निवेदकलाई नोकरीवाट हटाउने निर्णय र त्यस उपर पुनरावेदन सुनी गरेको निर्णय समेत बदर भएपछि त्यसको परिणाम स्वरुप यी निवेदकलाई नोकरीवाट हटाउनु भन्दा पहिलाको निजको पद कायमै रहेको मान्नु पर्ने हुन्छ । त्यसकारण निजलाई अबको परिस्थितिमा स्वतः निजको साविक पदमा पुनर्वाहली गर्नुपर्ने हुन्छ । किनभने कानूनन पुनर्वाहली गर्न अब कुनै बाधा छैन । तर त्यसरी पुनर्वाहली गर्नु अघि विभागीय कारवाहीवाट हटाईएका कर्मचारीले यस अघि कुनै विभागीय सजाय पाए नपाएको र आचरण विपरीत अन्य काम कारवाही गरे नगरेको समेतका निर्णय गर्नुपर्ने हुन्छ । तसर्थ यी कुराहरुलाई समेत विचार गरी अख्तियारवालाले निवेदकलाई निजको साविक

पदमा पुनवर्हाली गर्न सक्ने नै देखिएकोले छुट्टै परमादेश जारी गरिरहनु परेन । आदेशको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय मार्फत विपक्षीहरूलाई दिई दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार गरी बुझाई दिनु ।

न्या.श्री बलराम के.सी.को राय

यसमा रिट जारी गर्ने विषयमा सहयोगी माननीय न्यायाधीशसँग सहमत हुंदै देहाय वमोजिम छुट्टै राय व्यक्त गरेको छु ।

निवेदक जि.प्र.का तनहुँ दरवन्दी भई स्ट्राईकिङ्ग वेस किहुँ तनहुँमा कार्यरत रहँदा २०५८।१।२१ गते देखि खटिएको स्थान छाडी भागी हिडेको भन्ने आरोपमा निवेदकलाई पश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय प्रहरी विशेष अदालतले ०५।६।१० गते प्रहरी ऐन, २०१२ को दफा ३४ को (ग)(घ) को कसूर गरेको ठहर गरी दफा ३४ अनुसार १५ दिन कैद र एक महिना बराबरको तलब जरिवाना गर्ने गरी फैसला गरेकोले निवेदक उपर प्रहरी ऐन, २०१२ को दफा १० को उपदफा (१) को देहाय (ख) अनुसार प्रहरी ऐन अन्तर्गतको अपराध ठहरी सजाय पाई कसूरदार ठहरिएको कारण निवेदकलाई प्रहरी ऐन २०१२ को दफा १० को उपदफा (१) वमोजिम सफाईको मौका दिइरहनु नपर्ने भनी प्रहरी नियमावली, २०४९ को नियम ८८ को खण्ड (ड) को आरोपमा उक्त नियमावलीको नियम ८४ को खण्ड (छ) वमोजिम भविष्यमा सरकारी सेवाको लागी अयोग्य नठहरिने गरी हटाउने पर्चा खडा गरी २०५८।१०।२७ गते गृह राज्यमन्त्रीवाट निर्णय भएको देखिन्छ ।

क्षेत्रीय प्रहरी विशेष अदालतको निर्णय उपर निवेदकको केन्द्रिय प्रहरी विशेष अदालत समक्ष पुनरावेदन पर्दा केन्द्रिय प्रहरी विशेष अदालतले निवेदक भागेको नभई निवेदकको विदा स्वीकृत नभएको कुरालाई अवज्ञा गरी कानूनी उर्दी नमानेको ठहर गरी शुरुले गरेको फैसलामा १५ दिन कैद सजाय गरेको हदसम्म मात्र उल्टी गर्ने गरी २०६०।८।२६ गते फैसला भएको देखियो ।

निवेदकलाई पश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय प्रहरी विशेष अदालतवाट कसूरदार ठहर गरी १५ दिन कैद सजाय भएको आधारमा २०५८।१०।२७ गते विभागीय कारवाही भएको देखिन्छ । विभागीय कारवाही गर्ने अख्तियारवालाले खडा गरेको निर्णय पर्चामा प्रहरी ऐन, २०१२ को दफा १० को उपदफा (१) को देहाय (ख) अनुसार अपराध गरेको ठहरी सजाय भएको भन्ने आधारमा प्रहरी ऐन, २०१२ को दफा १० को उपदफा (१) वमोजिम सफाईको मौका दिइरहनु नपर्ने भनी पर्चा खडा गरी कारवाही गरेको देखिन्छ ।

प्रहरी ऐन, २०१२ को दफा १० हेर्दा दफा १० को शीर्षक नै “मनमानी वर्खासी इत्यादिवाट बचाउ” भन्ने छ । दफा १० प्रहरी कर्मचारीको सेवाको सुरक्षालाई निश्चित गर्ने व्यवस्था हो । प्रहरी ऐन, २०१२ को दफा ९(२) मा प्रहरी कर्मचारी नेपाल सरकारको इच्छा अनुसारको अवधि सम्म आफ्नो पदमा बहालमा रहने छन् भन्ने व्यवस्था छ । सो दफा ९(२) को व्यवस्था Doctrine of pleasure मा आधारित व्यवस्था हो । प्रहरी नियमावली, २०४९ को नियम ९८ को व्यवस्थालाई पूर्णरूपले होईन तर केही हद

सम्म Doctrine of pleasure को केही अंश वाँकी रहेको व्यवस्था मान्नुपर्छ । प्रहरी ऐन, २०१२ को दफा १० को व्यवस्था यस्तो Doctrine of pleasure सम्बन्धी व्यवस्थाको नियन्त्रण र सन्तुलनको रूपमा रहेको व्यवस्था मान्नुपर्छ । निवेदकलाई प्रहरी ऐन, २०१२ को दफा १०(ख) को आधारमा पर्चा खडा गरी हटाएको निर्णय स्वेच्छाचारी र कानून विपरीत मात्र होइन अख्तियारवाला र अख्तियारवालाको निर्णय उपर पुनरावेदन सुनी निर्णय गर्ने दुवै अधिकारीले आफूले प्रयोग गरेको कानूनको मर्म र भावना नै नबुझी निर्णय गरेको देखियो ।

प्रहरी नियमावली, २०४९ को परिच्छेद ९ को नियम ८४ को सजाय गर्ने नियम ९३ मा तोकिएको अधिकारीले प्रहरी कर्मचारीलाई विभागीय कारवाही गर्दा अर्ध न्यायिक अधिकार प्रयोग गर्दछ । नियम ९३ मा तोकिएका अधिकारीहरूको त्यतिवेलाको हैसियत र कर्तव्य प्रहरी ऐन, २०१२ को दफा ४ र दफा ९ वमोजिम आदेश र निर्देश पालना गर्ने आफ्नो कर्तव्य होइन भनेर बुझ्नु पर्छ । त्यतिवेला आफूले आफूलाई अर्धन्यायिक अधिकारीमा परिवर्तन गर्नु पर्छ । अथवा प्रहरी नियमावली, ०४९ को नियम ९३(६)(ग) को अधिकारी हो भने त्यतिवेला मन्त्रीले पनि आफूलाई मन्त्रालयको कार्यकारिणी प्रमुख सम्भन हुँदैन । प्रहरी नियमावली, ०४९ को परिच्छेद ९ वमोजिम विभागीय कारवाही भएको अवस्थामा नियम ९३ ले तोकेका विभागीय कारवाही गर्ने अधिकार पाएका अधिकारीहरूको ध्यान प्रहरी ऐन, २०१२ को दफा १० र नियमावलीको नियम ८९ मा

केन्द्रीत हुनुपर्छ र निष्पक्ष भएर तथ्य र प्रमाणका आधारमा न्यायिक मन लगाएर निर्णय गर्नुपर्छ । तर यसमा त्यस्तो गरे भएको देखिएन ।

निवेदकलाई पश्चिमान्चल क्षेत्रीय प्रहरी विषेश अदालतवाट कारवाही भएको देखिन्छ । उक्त अदालत प्रहरी ऐन, २०१२ को दफा ३६(१)(ख) अन्तर्गत गठन भएको देखिन्छ । दफा ३६ अन्तर्गत गठित अदालतहरूले गरेको फैसला अन्तिम होइन । शुरु तहको अदालतले गरेको फैसला उपर एकतह पुनरावेदन लाग्ने भन्ने कुरा प्रहरी ऐन, २०१२ को दफा ३६(ख) मा स्पष्ट उल्लेख भएको पाइन्छ । शुरु तहको अदालतले गरेको फैसला अन्तिम हुँदैन । शुरु तहको फैसलामा चित्त नबुझाई चित्त नबुझेले पुनरावेदन गरेमा पुनरावेदन तहवाट भएको फैसलामात्र अन्तिम हुन्छ । पुनरावेदन सुन्ने अधिकारलाई Extention of original jurisdiction मानिन्छ । पुनरावेदन सुन्ने निकायले शुरु तहको मुद्दा हेर्ने अधिकारीको अधिकार पनि प्रयोग गर्न सक्दछ, थप प्रमाण बुझ्न सक्छ, आफैले शुरु तहको निर्णय सदर गर्न सक्छ, बदर गर्न सक्छ अथवा पुनः प्रमाण बुझी निर्णय गर्नु भनी शुरु तहमा नै पठाउन पनि सक्छ । शुरु तहको निर्णय अन्तिम नभई निर्णय कार्यान्वयन हुन सक्दैन । म्याद भित्र पुनरावेदन नगरे वा पुनरावेदन परेपनि पुनरावेदन तहवाट पनि शुरु तहको निर्णय सदर भएमा मात्र निर्णय अन्तिम हुन्छ । तत्पश्चात मात्र निर्णय कार्यान्वयन हुनसक्छ भन्ने विपक्षी निकायले जानकारी लिनुपर्ने कुरा हो ।

यसरी कानून स्पष्ट हुदा हुदै पनि निवेदकले कानूनले पाएको अधिकार प्रयोग गरी प्रहरी ऐन, २०१२ को दफा ३६(ख) वमोजिमको अदालतमा पुनरावेदन गरे नगरेको सम्म पनि नवुभी हतार हतार गरी निवेदकलाई पर्चा खडा गरी हटाउने निर्णय गरिएको देखियो । यस्तो त्रुटीपूर्ण निर्णयलाई स्वेच्छाचारी, Unreasonable र समानताको विपरीत भेदभावकारी मानिन्छ ।

निर्णय गर्नुपर्ने विवादको सम्बद्ध कुरा र प्रासंगिक विषयलाई वेवास्ता गरी त्यस्तो सम्बद्ध कुरा र प्रासंगिक विषयलाई जानकारीमा नै नलिई निर्णय गर्नु, प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तलाई पालना नगरि अनादर गरी निर्णय गर्नु, स्वविवेकीय अधिकार प्रयोग गर्दा विना आधार र कारण कठोर (rigid) भई निर्णय गर्नु, विवादको विषयसंग असम्बन्ध कुरा र अप्रासंगिक विषयलाई जानकारीमा लिई निर्णय गर्नु, खराब भावना राखी निर्णय गर्नु, निर्णय गर्ने प्रक्रियालाई वेवास्ता गरी निर्णय गर्नु आदिलाई unreasonable निर्णय भनिन्छ । निवेदकलाई भएको विभागीय कारवाही unreasonable निर्णयको एउटा नमुना हो । कानूनले निवेदकलाई क्षेत्रीय प्रहरी विशेष अदालतको निर्णय उपर पुनरावेदन गर्ने अधिकार दिएकोमा क्षेत्रीय प्रहरी विशेष अदालतको निर्णय उपर निवेदकले पुनरावेदन गरे नगरेकोसम्म पनि नवुभी निवेदकले पुनरावेदन गर्ने म्याद भित्रै निवेदकलाई पर्चा खडागरी हटाउनु यो जति unreasonable निर्णय कुन हुनसक्छ ? यस्तो निर्णयलाई वेलायतको अदालतबाट Associated Provincial Picture Houses Ltd. Vs.

Wednesbury Corporation को मुद्दामा (१९४८, K.B. २२३) Wednesbury unreasonableness नै भनियो । उक्त मुद्दाको विवाद स्थानीय अधिकारीलाई सिनेमा हल सन्चालन गर्ने इजाजत दिने अधिकार थियो । इजाजत दिंदा स्थानीय अधिकारीलाई शर्त तोक्ने अधिकार समेत थियो । स्थानीय अधिकारीले इजाजत दिंदा १५ वर्ष भन्दा कम उमेरका बालबालिकालाई सिनेमा देखाउन नपाउने शर्त राखी इजाजत दिइयो । उक्त शर्त उपर चुनौती हुंदा इजाजत दिने अधिकारीले स्वविवेकीय अधिकारको कुनै सिमा नै हुंदैन भनेकोमा उक्त मुद्दामा देहाय वमोजिम भनियो -

Lawyers familiar with the phraseology commonly used in relation to exercise of statutory discretion often use the word 'unreasonable' in a rather comprehensive sense. It has frequently been used and is frequently used as a general description of the things that must not be done. For instance, a person entrusted with discretion must, so to speak, direct himself properly in law. He must call his own attention to the matters which he is bound to consider. He must exclude from his consideration matters which are irrelevant to what he has to consider. If he does not obey those rules, he may truly be said, and often is said, to be acting 'unreasonably'. Similarly, there may be something so absurd that no sensible person could ever dream that it lay within the powers of the authority....

The court is entitled to investigate the action of the local authority with a view to seeing whether they have taken into account matters which they ought

not to take into account, or, conversely, have refused to take into account and once that question is answered in favour of the local authority, it may still be possible to say that, although the local authority have kept within the four corners of the matters which they ought to consider, they have nevertheless come to a conclusion so unreasonable that no reasonable authority could ever have come to it. In such a case, again, I think the court can interfere.

निवेदकलाई पर्चा खडा गरी सजाय गर्दा प्रहरी विशेष अदालतबाट १५ दिन कैद सजाय भएको कारणबाट पर्चा खडा गरेको भन्ने देखिन्छ । १५ दिन कैद सजाय भएको कारण प्रहरी ऐन २०१२ को दफा १०(१)(ख) वमोजिम निवेदकलाई सफाईको मौका दिन नपर्ने भन्ने पर्चाबाट देखिन्छ । निवेदकको पुनरावेदन पर्दा प्रहरी ऐन २०१२ को दफा ३६(ख) वमोजिम गठित केन्द्रिय प्रहरी विशेष अदालतबाट निवेदकलाई भएको कैद सजाय उल्टी हुनासाथै निवेदकलाई प्रहरी ऐन २०१२ को दफा १० द्वारा मनमानी बर्खासीबाट बचाउको हक स्वत प्राप्त हुन्छ । निवेदकलाई भएको प्रहरी ऐन २०१२ को दफा १०(१)(ख) को कैद सजाय उल्टी हुनासाथै अख्तियारवालाले प्रहरी नियमावलीको नियम ८९(२)(ख) को कार्यविधि अपनाई निवेदक संग पहिला आरोप सहित स्पष्टिकरण माग्ने र आरोपको विरुद्ध निवेदकले दिएको सफाई सन्तोषजनक नभएमा अव सजाय सहित दोश्रो स्पष्टिकरण मागी दोश्रो स्पष्टिकरणको जवाफ पनि सन्तोषजनक नभएमा मात्र सजाय गर्न सकिन्छ । तर यसमा प्रहरी ऐनको

दफा १०(१) को खण्ड (ख) को कैद सजाय भएको अवस्था केन्द्रिय प्रहरी विशेष अदालतको मिति २०६०।८।२६ को फैसलाबाट विद्यमान नरहेको र दफा १०(१) को खण्ड (क) र (ग) तथा प्रहरी नियमावलीको नियम ८९ (२) को खण्ड (क) को अवस्था पनि विद्यमान नभएको हुँदा नियम ८९(२)(ख) को रीत नपुऱ्याई गरिएको विभागीय कारवाही प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त विपरीत हुन्छ । प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त विपरीत कारवाही र सजाय गर्न नमिल्ने हुँदा मिति २०५८।१०।२७ को गृह राज्यमन्त्रीले गरेको निर्णय र त्यसलाई पुनरावेदन सुनी गरेको नेपाल सरकारको मिति २०६२।५।१५ को निर्णय उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरिदिएको छ । परमादेश जारी गरी निवेदकलाई साविक पदमा वाहाल गराई पाउँ भन्ने मागका सम्बन्धमा पुनरावेदन सुन्ने निकायबाट निवेदकको कैद सजाय उल्टी भएपनि जरिवाना यथावत रहेको देखिन्छ । कैद र जरिवाना दुवै वा कैद र जरिवाना मध्ये कुनै एकमात्र सजाय भएपनि सजाय पाएको व्यक्ति दोषी मानिन्छ । केन्द्रिय प्रहरी विशेष अदालतको जरिवाना मात्र गर्ने फैसला अन्तिम भएर रहेको देखिन्छ र बदर भएको देखिदैन । यस्तो अवस्थामा अदालतबाट परमादेश जारी गर्नु उचित हुदैन । तसर्थ परमादेश जारी गरी रहनु परेन । मिसिल नियमानुसार गरी बुझाई दिनु ।

इति सम्बत २०६५ भाद्र २ गते रोज २ शुभम्.....

इजलाश अधिकृत- कृष्णमुरारी शिवाकोटी

निर्णय नं. ७९९७

ने.का.प. २०६५

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री ताहिर अली अन्सारी
माननीय न्यायाधीश श्री राजेन्द्रप्रसाद कोइराला
सम्बन्ध २०६१ सालको रिट नं. --३१४७
आदेश मिति: २०६५।४।१६।५

मुद्दा: उत्प्रेषण परमादेश लगायत उपयुक्त
आदेश जारी गरिपाउँ ।

निवेदक: गौरी पार्वती निर्माण सेवा प्रा.लि.
कलंकी, काठमाडौंको तर्फबाट
अख्तियार प्राप्त भई संचालक अध्यक्ष
प्रबन्ध निर्देशक रामकुमार थापा
विरुद्ध

बिपक्षी: काठमाडौं महानगरपालिका, सुन्धारा,
काठमाडौं समेत

- स्थानीय निकाय (आर्थिक प्रशासन)
नियमावलीले सम्झौता गर्न नआउने
ठेकेदारको धरौटी वापत राखेको रकम
जफ्त गर्न सक्ने अधिकार प्रदान
गरेको देखिएपनि उक्त व्यवस्था
ठेक्काको शर्तहरू यथावत कायम
रहेको अवस्थामा मात्र लागु हुने ।
- बोलपत्र सूचनाको आधारभूत शर्तमा
परिवर्तन भइसक्दाको अवस्थामा
स्थानीय निकाय (आर्थिक प्रशासन)
नियमावली लागु हुन सक्छ भनी अर्थ
गर्न नमिल्ने ।
- कानूनमा भएको व्यवस्थालाई पालना
गर्दा वा लागु (Enforce) गर्दा

सार्वजनिक निकाय वा अधिकारीले
स्वेच्छाचारी (Arbitrary) ढंगबाट
नगरी विवेकसंगत (Rational)
उचित (Reasonable) तथा स्वच्छ
(Fair) ढंगले गरेको देखिनुपर्ने ।

(प्रकरण नं. ४)

- ठेक्काको आधारभूत शर्तमा परिवर्तन
गर्ने पक्षबाट अर्को पक्षलाई ठेक्का
सम्झौताको पालन नगरेको भनी
बैक ग्यारेन्टी जफ्त गर्ने गरी गरेको
निर्णयलाई कानूनको उचित
(Reasonable), स्वच्छ (Fair) तथा
विवेकपूर्ण प्रकृयाबाट भएको मान्न
नमिल्ने ।

(प्रकरण नं. ५)

निवेदक तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता श्री मदन
रेग्मी

बिपक्षी तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता श्री
दिनेशलाल श्रेष्ठ

अवलम्बित नजीर:

आदेश

न्या.राजेन्द्रप्रसाद कोइराला: नेपालको
संविधान २०६३ को धारा ३२ तथा १०७(२)
बमोजिम यसै अदालतको अधिकारक्षेत्र भित्र
पर्ने प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य र ठहर यस
प्रकार छ:-

बिपक्षी काठमाडौं महानगरपालिकाले
आफना कार्यालय अन्तर्गत दर्ता भै रहेका र
नयाँ दर्ता हुने निजी तथा भाडाका सवारी
साधनहरूको का.म.न.पा. ले तोकेको दरमा

आ.व. २०६१।०६२ को वार्षिक सवारी कर लिई नविकरण तथा नयाँ दर्ता गर्ने कार्य एक वर्षको लागि ठेक्कामा दिने भनी सिलबन्दी बोलपत्र आव्हानको सूचना प्रकाशित गरेकोमा म निवेदकले बोलपत्र सहभागी भई तोकिएको दस्तर वापत नेपाल बङ्गलादेश बैंक लि. कालीमाटी शाखाबाट बैंक ग्यारेन्टी (Bank Guarantee) नं. NB: 07:BB: 210(2004 बाट राखेको रकम रु. ४,००,०००।- (चार लाख) दिई बोलपत्रमा रकम रु. ७०,०१,०००।- (सत्तरी लाख एक हजार) कबुल गरेकोमा मेरो बोलपत्र स्वीकृत गर्ने बिपक्षीबाट निर्णय गरी सकेपछि बिपक्षी का.म.न.पा. ले आफ्नो बोलपत्रको सूचना सर्तको विरुद्धमा १ वर्ष सम्मको सम्झौता नगरि २०६२ आषाढ मसान्त सम्मको लागि मात्र गर्ने भनी आफैले राखेको बोलपत्रको सूचना सर्तलाई आफैले उल्लंघन गरी बदलियत एवं स्वेच्छाचारी तवरबाट सम्झौता गर्न नआएको भन्ने भ्रुष्ट आरोप लगाई मैले राखेको बैंक ग्यारेन्टी रकम जफत गर्ने भनी बिपक्षीबाट भएको मिति २०६१।०५।३० को निर्णय एवं सो संग सम्बन्धित बैंक ग्यारेन्टी जफत गर्नको लागि लेखिएको पत्र तथा काम कारवाही र गैरकानूनी निर्णयका आधारमा आफ्नो बैंकमा रहेको बैंक ग्यारेन्टी जफत गरी बिपक्षी का.म.न.पा. लाई रकम दिलाउने गरिएको काम कारवाही पत्र समेत उत्प्रेषणको आदेशबाट बदर गरी ठेक्का सम्झौता भएको मितिबाट एक वर्ष सम्म नै अवधि कायम गरी ठेक्का सम्झौता गर्नु वा निवेदकले राखेको बैंक ग्यारेन्टी जफत नगर्नु हुबहु फिर्ता दिनु भन्ने समेत परमादेश लगाएत उपर्युक्त जो

चाहिने आज्ञा आदेश जारी गरी न्याय पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको गौरी पार्वती निर्माण सेवा प्रा.ली.का तर्फबाट अख्तियार प्राप्त संञ्चालक, प्रबन्ध निर्देशक रामकुमार थापाको मिति २०६०।६।२१ को निवेदनपत्र ।

यसमा के कसो भएको हो? निवेदकको मांग बमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो? यो आदेश प्राप्त भएका मितिले बाटाका म्याद बाहेक १५ दिन भित्र लिखित जवाफ लिई आफै वा आफ्नो प्रतिनिधिद्वारा उपस्थित हुनु भनी बिपक्षीलाई सूचना पठाइदिनु । लिखित जवाफ आएपछि वा अवधि नाघेपछि नियम बमोजिम पेश गर्नु । साथै निवेदनको अन्तिम किनारा नलागेसम्म निवेदकले दिएको बैंक ग्यारेन्टी जफत नगर्नु नगराउनु तथा सो सम्बन्धी कुनै रकम असूल नगर्नु यथास्थितिमै राख्नु भनी बिपक्षीहरूको नाममा सर्वोच्च अदालत नियमावली २०४९ को नियम ४१(१) अनुसार अन्तरिम आदेश जारी गर्न दिएको छ भन्ने समेत व्यहोराको यस अदालतबाट मिति २०६१।६।२२ मा भएको आदेश ।

आ.व. २०६१।२०६२ को लागि वार्षिक सवारीबाट ठेक्कामा दिने प्रयोजनका लागी यस कार्यालयले मिति २०६१।३।३ मा २१ दिने सूचना प्रकाशित गरिएकोमा तोकिएको समयमा २ वटा मात्र बोलपत्र पर्न आएकोबाट पटक पटक गरी मिति २०६१।४।२९ गते तेश्रो पटक ७ दिने सूचना प्रकाशन गरियो । ठेक्का सम्बन्धी प्रचलित नेपाल कानून अनुरूपको प्रकृया अबलम्वन भए गरिएको गर्नुपर्ने भएबाट मिति २०६१।५।१० को निर्णयबाट बोलपत्र स्वीकृत भएको हुँदा स्वीकृतिको लागी

निवेदकको नाममा पत्र पठाइएको हो । यस कार्यालयको कारणबाट सम्झौता गर्न विलम्ब भए गरिएको भन्ने विपक्षीको भनाई सरासर गलत र भ्रुष्टा हो । बाध्यात्मक प्रचलित नियम कानूनको प्रकृया अवलम्बन र पालना गर्नुलाई अन्यथा कारण देखाउन मिल्दैन । मिति २०६१।१।११ गते सम्झौता गर्न आह्वान वारे निवेदकको नाममा पत्राचार गरेकोमा निवेदकले काम गर्न मंजुर नभएको भनी मिति २०६१।१।३० गतेको बोर्डको बैठकमा पेश हुँदा मिति २०६१।१।३० को बोर्ड बैठक वारे जानकारी गराउँदै सात दिन भित्र सम्झौता गर्न आउन मिति २०६१।६।१ मा पुन पत्राचार गरेकोमा निवेदकबाट कुनै सरोकार पत्राचार नै नगरि चुप लागेर बसेको हुँदा म्याद भित्र सम्झौता गर्न नआएको अवस्थामा धरौटी जफत भएको हुँदा विपक्षीको कानून विपरीतको निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको काठमाडौँ महानगरपालिका तथा ऐ. का कार्यकारी निर्देशकको लिखित जवाफ ।

नियम बमोजिम दैनिक पेशी सूचिमा समावेश भई पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा निवेदक तर्फबाट उपस्थित हुनु भएका विद्वान अधिवक्ता मदन रेग्मीले विपक्षले विज्ञापन गरे बमोजिम मेरो पक्षले १ वर्षको लागी बोलपत्र फारम भरी पेश गरेकोमा आफैले बोलपत्र सूचनामा प्रकाशित सर्तलाई उल्लंघन गरी ९ महिनाको लागी मात्र २०६१।१।२८ मा सम्झौता गर्न बोलाइएको छ । मेरो पक्षले दिएको निवेदनमा कुनै सुनुवाई गरिएको छैन । एक वर्षका लागि आफैले बोलपत्रको सूचना प्रकाशित गरी आफैले त्यस्को उल्लंघन गर्ने र

मेरो पक्षको बैंक जफत गर्ने कार्य अन्यायपूर्ण हुँदा नगरपालिकाको बैंक ग्यारेन्टी जफत गर्ने कार्य उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर हुनुपर्छ भन्ने र काठमाडौँ महानगरपालिकाको तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता दिनेशलाल श्रेष्ठले महानगरपालिकाको कार्य कानून बमोजिम भएको छ । २ वटा मात्र बोलपत्र परेकोले कानून बमोजिम पुनः बोलपत्र गर्नुपर्ने भएको हुँदा निवेदकलाई सम्झौताको लागि पत्राचार गर्न ढिलो भएको हो । बदनियत बस ढिलो गरिएको होइन । निवेदकले नगरपालिकामा दिएको निवेदनमा उठाएका विषयहरूलाई दृष्टिगत गरी सम्झौताका लागि बोलाइएको हुँदा ठेक्का सम्झौता गर्न आएको भए सोही समयमा समाधान हुने थियो । महानगरपालिकाबाट बैंक ग्यारेन्टी जफत गर्ने निर्णय कानून बमोजिम भएको हुँदा रिट निवेदन खारेज हुनुपर्छ भनी बहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

पेश भएको मिसिल कागज अध्ययन गरी दुबै तर्फका विद्वान कानून व्यवशायीहरूको बहस सुनी मिसिल संलग्न प्रमाणहरूको मूल्यांकन गरी हेर्दा प्रस्तुत मुद्दामा महानगरपालिकाबाट विपक्षको बैंक ग्यारेन्टी रकम जफत गर्ने निर्णय कानूनसम्मत छ, छैन? महानगरपालिकाको बैंक ग्यारेन्टी जफत गर्ने कार्यले निवेदकको संविधान प्रदत्त मौलिक वा कानूनी अधिकार उल्लंघन भएको छ, छैन? तथा निवेदकको निवेदन मांग बमोजिम उत्प्रेषण परमादेश लगाएतको आदेश जारी हुने हो होइन? भन्ने सम्बन्धमा नै निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो ।

२. निर्णय तर्फ विचार गर्दा काठमाडौं महानगरपालिकाले दर्ता भई रहेका वा नयाँ दर्ता हुने निजी तथा भाडाका सवारी साधनहरूको आ.व. २०६१।०६२ को वार्षिक सवारी ठेक्कामा दिन भनी प्रकाशित सूचना बमोजिम निवेदकले बोलपत्रमा सहभागी भई बैंक ग्यारेन्टी वापत नेपाल बङ्गलादेश बैंकमा रु. ४,०००००।- (चार लाख) राखी बोलपत्र पेश गरेकोमा विपक्षी का.म.न.पा. ले सूचना सर्तको विपरीत १ वर्षको सम्झौता नगरि २०६२ आषाढ मसान्त सम्मको लागि भनी स्वेच्छारी तवरबाट सम्झौता गर्न नआएको भन्ने भ्रुद्धा आरोप लगाई व्याङ्ग ग्यारेन्टी रकम जफत गर्ने भनी भएको निर्णय तथा सो संग सम्बन्धित बैंक ग्यारेन्टी जफत गर्नको लागि लेखिएको पत्र समेत उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी १ वर्ष सम्म नै अवधि कायम गरी ठेक्का सम्झौता गर्नु वा निवेदकले राखेको बैंक ग्यारेन्टी जफत नगर्नु फिर्ता दिनु भन्ने समेत परमादेश जारी गरिपाउँ भन्ने निवेदक मुख्य निवेदन जिकिर रहेको प्रस्तुत मुद्दामा काठमाडौं महानगरपालिकाको लिखित जवाफमा कानून बमोजिम न्यूनतम संख्यामा बोलपत्र नपरेको कारणबाट पुनः पटक पटक बोलपत्रको सूचना प्रकाशित गर्नु परेको कारण निवेदकलाई सम्झौताको लागि पत्राचार गर्न समय लागेको हो । कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम बैंक ग्यारेन्टी जफत गर्ने निर्णय गरिएको हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेतको व्यहोरा उल्लेख भएको पाइन्छ । यसमा वार्षिक सवारी कर उठाउने सम्बन्धी काठमाडौं महानगरपालिकाको मिति २०६१।३।३ मा प्रकाशित सूचनाको व्यहोरा हेर्दा आ.व.

२०६१/६२ को लागि वार्षिक सवारी कर लिई नविकरण तथा नयाँ दर्ता गर्ने कार्य एक वर्षको लागि ठेक्कामा दिइने भएको हुँदा इच्छुक रजिस्टर फर्म/कम्पनीहरूबाट सिलबन्दी बोलपत्र आव्हानको लागि सूचना प्रकाशित भएको पाइन्छ । गौरी पार्वती निर्माण सेवा प्रा.लि. को तर्फबाट प्रबन्ध निर्देशक राम कुमार थापाद्वारा हस्ताक्षरित काठमाडौं महानगरपालिकामा पेश भएको द.नं. १२३ को निवेदनमा ठेक्का सम्झौता भएका मितिले १ वर्ष पूरा अवधिको लागि भएमा मात्र कार्य गर्ने समेतको व्यहोरा खुलाई निवेदन पेश भएको देखिन्छ । त्यसैतै काठमाडौं महानगरपालिका कार्यालयबाट निवेदकलाई २०६१।६।१ मा लेखिएको पत्रमा “का.म.न.पा. ले साल बसाली ठेक्काका लागि बोलपत्र स्वीकृत भएका गौरी पार्वती निर्माण सेवाले मिति २०६१।५।२९ मा ठेक्का शुरु गरेको मितिले १ वर्ष ठेक्का पाउनु पर्ने जिकिर सहित निवेदन दिएको व्यहोरा बैठकमा पेश हुँदा सूचनामा आ.व. २०६१।०६२ का लागि बोलपत्र मांग गरिएकोले आषाढ मसान्त सम्मका लागि नै ठेक्का सम्झौता गर्न आउन, पुनः सात दिनको म्याद दिई पत्राचार गर्ने, सम्झौता नगरेमा ठेकेदारको धरौटी जफत गर्ने निर्णय गरियो भन्ने निर्णय भएको हुँदा थपिएको म्याद भित्र सम्झौता गर्न आउन भन्ने समेतको व्यहोरा उल्लेख गरी पत्राचार गरिएको पाइन्छ । यसैगरी मिति २०६१।०६।१४ च.नं. १४४।०६१।६२ को नेपाल बंगलादेश बैंकलाई काठमाडौं महानगरपालिकाबाट गरिएको पत्राचारमा गौरी पार्वती निर्माण सेवा प्रा.लि. ले त्यस बैंकबाट

बैंक ग्यारेन्टी राखेको रकम रु. ४,००००००।- मध्य उक्त फर्मले कबुल गरेको रकम रु. ७०,०९,०००।- को ५ प्रतिशत ले हुने रकम रु. ३,५०,०५०।- जफत गर्ने गरी का.म.पा. बोर्ड बैठकको मिति २०६९।५।३० को निर्णय अनुसार रु. ३,५०,०५०।- बैंक ग्यारेन्टीवाट कट्टा गरी का.म.पा. को खाता नम्बर ००२००-९ सी मा जम्मा गरी दिनु भन्ने समेत व्यहोरा उल्लेख गरी पत्राचार गरिएको रहेछ ।

३. यसरी विभिन्न मितिमा भएका पत्राचार तथा सूचनाहरु हेर्दा का.म.न.पा. ले आ.व. २०६९।६२ एक वर्षको लागि वार्षिक सवारी कर ठेक्काको बोलपत्र आव्हान गरेको र सोही सूचनामा प्रकाशित विज्ञापन अनुसार निवेदक समेतले बोलपत्र पेश गरेको तथा पर्याप्त बोलपत्रहरु पेश नभएको कारणबाट पटक पटक सूचना प्रकाशित गर्नु परेबाट ढिलो गरी अर्थात मिति २०६९।५।१९ मात्र बोलपत्र स्वीकृतिको जानकारी निवेदकलाई पठाइएको भन्ने तथ्यमा विवाद देखिदैन । का.म.न.पा. ले ९ वर्षको लागि सवारी कर ठेक्कामा दिने बोलपत्रको सूचना अनुरूप निवेदकले रु. ७०,०९,०००।- ठेक्का रकम बुझाउने गरी कबुल गरेको देखिंदा एक वर्ष भन्दा कम अवधिको लागि मात्र सवारी कर उठाउन सम्झौता गर्न बोलाउँदा ९२ महिनाको लागि गरिएको कबोल रकम एक वर्ष भन्दा कम अवधिमा पूरा गर्न नसक्ने स्वभाविक देखिन्छ । यस्तो अवस्थामा निवेदकले आफूलाई मर्का परेको व्यहोरा खुलाई निवेदन दिए पश्चात पनि का.म.न.पा. को बैठक बाट त्यस्तो कम भएको अवधिको

लागि बैकल्पिक निर्णय गरी निवेदकलाई सम्झौता गर्न भिकाइएको अवस्था पनि देखिदैन ।

४. का.म.न.पा. ले आफ्नो लिखित जवाफमा पर्याप्त बोलपत्र नपरेको कारणबाट पटक पटक पुनः बोलपत्र प्रकाशित गरिएको तथा कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम नै निवेदक ठेक्का सम्झौता गर्न नआएको कारणले बैंक ग्यारेन्टी जफत गरिएको हुँदा रिट निवेदन खारेज हुनुपर्ने जिकिर लिएको पाइन्छ । स्थानीय निकाय (आर्थिक प्रशासन) नियमावली, २०५६ को नियम ६८ (१) हेर्दा “यस नियमावली बमोजिम बोलपत्र वा घटाघट डांक स्वीकृत भई सकेपछि सम्बन्धित स्थानीय निकायले तीन दिन भित्र सो को सूचना सम्बन्धित व्यक्तिलाई दिनुपर्नेछ । यस्तो सूचना दिएपछि न्यूनतम बोलकबोल गर्ने पहिलो तीन बोलपत्र दाता बाहेक अन्य बोलपत्र दाताको जमानत वापतको रकम फिर्ता दिनुपर्नेछ, भन्ने तथा नियम ६८(२) मा उपनियम (१) बमोजिमको सूचना पाएपछि त्यस्तो सूचना पाउने व्यक्तिले बाटाका म्याद बाहेक ७ दिन भित्र सम्झौता गर्न आउनु पर्नेछ, भन्ने समेत व्यवस्था भएको र नियम ६८(३) मा “उपनियम (२) बमोजिम भित्र सम्झौता गर्न नआएमा वा ठेक्का सम्झौता गर्न मंजुर नगरेमा जमानत वापतको रकम जफत गरिनेछ” भन्ने समेत व्यवस्था भएको देखिन्छ । यसरी स्थानीय निकाय (आर्थिक प्रशासन) नियमावलीले सम्झौता गर्न नआउने ठेकेदारको धरौटी वापत राखेको रकम जफत गर्न सक्ने अधिकार प्रदान गरेको देखिए पनि उक्त

व्यवस्था ठेक्काको सर्तहरू यथावत कायम रहेको अवस्थामा मात्र लागु हुने हुन्छ । बोलपत्र सूचनाको आधारभूत सर्तमा परिवर्तन भई सक्दाको अवस्थामा पनि उपरोक्त अनुसारको नियम लागु हुन सक्छ भनी अर्थ गर्न मिल्ने देखिदैन । कानूनमा भएको व्यवस्थालाई पालना गर्दा वा लागु (enforce) गर्दा सार्वजनिक निकाय वा अधिकारीले स्वेच्छाचारी (arbitrary) ढंगबाट नगरि विवेक संगत (rational) उचित (reasonable) तथा स्वच्छ (fair) ढंगले गरेको देखिनुपर्छ ।

५. प्रस्तुत मुद्दामा १ वर्षको लागि भनी बोलपत्र आव्हान गरिएको बोलपत्र आव्हान कर्ताकै कारणबाट ठेक्काको अवधि घटाइएको देखिन्छ । तर त्यसरी घटेको अवधिको लागि नत कवोल अंकमा समायोजन गरिएको देखिन्छ, नत ठेक्का अवधिलाई प्रकाशित सूचना अनुसार कायम राख्ने काम विपक्ष नगरपालिका बाट भएको पाइन्छ । यस्तो अवस्थामा ठेक्काको आधारभूत सर्तमा परिवर्तन गर्ने पक्षबाट अर्को पक्षलाई ठेक्का सम्भौताको पालन नगरेको भनी बैंक ग्यारेन्टी जफत गर्ने गरी गरेको निर्णयलाई कानूनको उचित (reasonable), स्वच्छ (fair) तथा विवेकपूर्ण प्रकृयाबाट भएको मान्न मिल्ने ।

६. तत्कालिन नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा १७ तथा हाल कायम नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १९ ले प्रचलित कानूनको अधिनमा रही सम्पत्ती आर्जन गर्ने, भोग गर्ने, बेचबिखन गर्ने र सम्पत्तिको अन्य कारोवार गर्ने हक हुनेछ तथा सार्वजनिक हितको लागि बाहेक राज्यले

कुनै व्यक्तिको सम्पत्ति अधिग्रहण वा प्राप्त गर्ने वा त्यस्तो सम्पत्ति उपर अरु कुनै प्रकारले कुनै अधिकारको सिर्जना गर्ने छैन भन्ने संबैधानिक प्रत्याभूति रहेको पाइन्छ । बोलपत्र आव्हान गर्दा प्रकाशित सूचनाको सर्तमा आधारित भएर ठेक्का प्राप्त गर्ने उद्देश्यले राखिएको धरौटी सोही प्रकाशित सूचनाको सर्त विपरीत हुने गरी एक पक्षीय रूपमा संविधान प्रदत्त सम्पत्ति सम्बन्धी मौलिक अधिकार अतिक्रमण गर्न संविधानत मिल्ने देखिएन । त्यसरी आव्हान गरी प्रकाशित गरिएको बोलपत्रको सर्तमा महानगरपालिकाले परिवर्तन गरेकोमा निवेदक पक्षले स्वीकार नगरेको अवस्थामा स्वभाविक रूपले राखेको बैंक ग्यारेन्टी फिर्ता पाउनु पर्ने हुन्छ । निवेदकले ठेक्का प्राप्त गर्ने उद्देश्यले राखेको बैंक ग्यारेन्टी कानून बमोजिम फिर्ता नगरि जफत गरिएको देखिंदा त्यसको प्रभावकारी वैकल्पिक उपचार नभएको अवस्थामा तत्कालिन संविधानको धारा ८८(२) र २३ हाल नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा ३२ र १०७ बमोजिम यस सर्वोच्च अदालतबाट उपचार प्राप्त हुनसक्ने नै देखियो ।

७. तसर्थ माथि विवेचना गरिए अनुसार प्रस्तुत मुद्दामा काठमाडौं महानगरपालिकाबाट निवेदकको ठेक्का सम्भौता गर्न नआएको भनी बैंक ग्यारेन्टी जफत गर्ने गरी भएको २०६१।५।३० को निर्णय तथा सोही निर्णयलाई कार्यन्वयन गर्ने गरी काठमाडौं महानगरपालिका कार्यालयको च.नं. १४४।०६१।०६२ मिति २०६१।०६।१४ को बैंक ग्यारेन्टी जफत गर्ने सम्बन्धमा नेपाल

बंगलादेश बैंकलाइ लेखिएको पत्रबाट निवेदकको संबिधान प्रदत्त साम्पत्तिक अधिकारको अतिक्रमण भएको देखिंदा उत्प्रेषणको आदेश जारी भई बदर हुने ठहर्छ ।

८. निवेदकको सम्भौता भएको मितिबाट १ वर्ष सम्म नै अवाधि कायम गरी ठेक्का सम्भौता गर्नु वा निवेदकले राखेको धरौटी जफत नगर्नु फिर्ता दिनु भन्ने परमादेश लगाएतको आदेश जारी गरिपाऊँ भन्ने निवेदन मांग दावीको सन्दर्भमा सम्बन्धमा बिचार गर्दा माथि विवेचना गरिए अनुसार बैंक ग्यारेण्टी जफत गर्ने निर्णय उत्प्रेषणको आदेश द्वारा बदर हुने ठहरेकोले निवेदकले नेपाल बंगलादेश बैंक लि. कालीमाटी शाखामा बैंक ग्यारेण्टी (Bank gurantee) नं. NB:07BB:210-2004

वाट राखेको रु. ४,००,०००/- निवेदक गौरी पार्वती निर्माण सेवा प्रा.लि. ले फिर्ता पाउनु पर्ने हुँदा उक्त रकम निवेदक कम्पनीलाई फिर्ता दिनु दिलाउनु भनी नेपाल बंगलादेश बैंक कालीमाटी शाखा तथा काठमाडौं महानगरपालिकाको नाममा परमादेशको आदेश समेत जारी हुने ठहर्छ । सो को सूचना बिपक्षीहरूलाई दिनु । प्रस्तुत मुद्दाको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाइदिनु ।

उक्त रायमा सहमत छु ।

न्या.ताहिरअलि अन्सारी

इति सम्वत् २०६५ साल श्रावण १६ गते रोज
५ शुभम् ----

इजलास अधिकृत: कमलप्रसाद पोखरेल